

บทที่ ๓

การสืบทอดและปรับเปลี่ยนโลกทรรศน์

จากวรรณคดีสมัยอยุธยา

ความเป็นจริงในความรู้ของมนุษย์แต่ละกลุ่มแต่ละสมัยนั้นอาจผันแปรแตกต่างกันไปได้ ความรู้ต่อความเป็นจริงของมนุษย์เกิดขึ้นภายในโครงสร้างของระบบค่านิยม มนุษย์แสดงค่านิยมของตนในการกระทำทุกสิ่ง และมองเห็นโลกของตนภายในระบบการจัดจำแนก ความจำเป็น และความเร่งเร้าต่าง ๆ ของชีวิต (Valdés ๑๙๘๑ : ๑๒๘) ค่านิยมย่อมมีอิทธิพลต่อการตีความของมนุษย์ต่อสรรพสิ่ง รวมทั้งกำหนดความสัมพันธ์ของตัวเขาเองกับผู้อื่น กับสังคม กับธรรมชาติ และจักรวาล ตลอดจนแนวทางและเป้าหมายของการดำเนินชีวิตและการดำรงชีวิตอยู่ นิสัยในการคิดในประเด็นเหล่านี้ อาจเรียกว่า โลกทรรศน์*

โลกทรรศน์และระบบค่านิยมของสังคมย่อมไม่ปลอดพ้นจากรากฐานทางอุดมคติ ซึ่งเกี่ยวข้องกับศาสนา ความเชื่อ และปรัชญาของกลุ่มชนที่ตกทอดกันมา เช่น คนไทยนับถือชาวยุทธที่ "บวชเรียน" แล้ว เพราะเชื่อว่าการอุปสมบทเป็นภิกษุเป็นแนวทางที่เหมาะสมที่สุดในการศึกษาเพื่อจะได้ดำรงชีวิตที่มีคุณค่า โดยนัยนี้พุทธศาสนาได้สร้างความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ที่จะรับการ

* เป็นศัพท์ในวิชามานุษยวิทยา (See Amara Pongsapich 1985: 1) โลกทรรศน์พื้นฐานได้แก่ ความคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของมนุษย์ต่อมนุษย์ มนุษย์ต่อธรรมชาติ และมนุษย์ต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ (Ibid.: 9) โลกทรรศน์นี้อาจเรียกได้ในชื่ออื่น ๆ อีก เช่น อุดมการณ์ (ideologies) ความเชื่อ (beliefs) จุดมุ่งหมายในชีวิต (goals) ปรัชญา (philosophies) เป็นต้น จุดสำคัญของการศึกษาโลกทรรศน์ คือ นิสัยในการคิดของมนุษย์ ซึ่งเป็นพฤติกรรมที่ได้พัฒนาไปในทิศทางที่แตกต่างจากสัตว์อื่นเป็นอย่างมาก อาจถือเป็นสาระที่สำคัญที่สุดของการศึกษาในทางมานุษยวิทยา (ดู โอลิเวอร์ ๒๕๒๘: ๕๖-๖๖)

ศึกษาเพื่อเอาชนะตัวเองในทางวิญญาณ

โลกทรรศน์และค่านิยมย่อมอยู่บนพื้นฐานของระบบชีวิตที่เกี่ยวกับสถาบันอื่นนอกเหนือจากศาสนาด้วย เช่น ศาสนาฮินดู มีความเชื่อเรื่องชาติกำเนิดมนุษย์ที่กำหนดโดยพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าความเชื่อนี้ได้ดำรงรักษาระบบวรรณะ ซึ่งมีส่วนค้ำจุนสถาบันการปกครองให้ตั้งมั่นอยู่ได้ ส่วนพุทธศาสนานั้น แม้ไม่ได้กำหนดความสูงต่ำดีชั่วของชีวิตด้วยองค์ประกอบภายนอก เช่น ความผิดแผกเพราะชาติกำเนิด แต่เมื่อต้องเผชิญกับการกำหนดขึ้นอย่างตายตัว และการเลื่อนชั้นทางสังคมที่เป็นไปได้อย่างจำกัด ในสังคมไทยตั้งแต่อยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์ ๒๕๒๖: ๒๒๑-๒๒๕) แนวคิดเรื่องกรรมซึ่งมีหลักอยู่ว่า เจตนาอันตั้งมั่นแล้วของบุคคลย่อมกำหนดความเป็นไปในชีวิตของผู้นั้น ก็ได้รับการตีความที่ใหม่ไปทางบุพกรรม (แม้ยังคงเน้นว่าบุพกรรมเกิดขึ้นภายในองค์ประกอบของชีวิต) เพื่ออธิบายความแตกต่างของสถานภาพบุคคลในสังคม ซึ่งเกี่ยวข้องกับบทบาทหน้าที่และอำนาจในการปกครอง

ในวรรณคดี โลกทรรศน์จะปรากฏในพฤติกรรมของตัวละคร และ "คำพูด" ของผู้แต่ง ในฐานะวัสดุส่วนหนึ่งของการสื่อสาร ความเข้าใจโลกทรรศน์ทำให้เข้าถึงความรู้สึกนึกคิดของคนในชีวิตจริงอย่างไร ก็ย่อมมีผลเช่นนั้นในการเข้าถึงตัวละครและผู้แต่งด้วย การศึกษาโลกทรรศน์ในวรรณคดีจึงไม่เพียงหยุดอยู่ที่การอธิบายว่ามีโลกทรรศน์อะไรอยู่บ้าง แต่จะต้องครอบคลุมถึงการศึกษาลึกซึ้งว่าโลกทรรศน์นั้น มีความเชื่อมโยงอย่างไรกับเนื้อหาทางอารมณ์ และความเป็นวัตถุประสงค์ของงานประพันธ์ ดังเช่น เมื่อพิจารณาความรู้สึกถึงความเป็นอนิจจังของชีวิต ซึ่งสะท้อนอยู่ในวรรณคดีญี่ปุ่นสมัยโบราณช่วงหนึ่งที่เรียกว่าสมัยเฮอัน (ค.ศ. ๑๐๕๕-๑๑๘๕) ก็จะอธิบายได้ว่า มีรากฐานจากความรับรู้อันละเอียดอ่อนต่อความเปลี่ยนแปลงของฤดูกาลในธรรมชาติ ซึ่งได้หล่อหลอม "ท่าทีที่จะเข้าเผชิญหน้ากับทุก ๆ ขณะของชีวิตอย่างตระหนักรู้ถึงความไม่จีรัง และตอบสนองอย่างลึกซึ้งต่อความรู้สึกนี้ ด้วยการตีค่าลงในแก่นความหมายบางประการของชีวิต" อย่างเปี่ยมด้วยอารมณ์ความรู้สึก และ "ก่อให้เกิดสุนทรียารมณ์อันมีลักษณะเฉพาะ ซึ่งฝังรากลึกอยู่ในชีวิตและประเพณีของชาวญี่ปุ่น" (อิเคดะ และเนโมโตะ ๒๕๓๓: ๑๐๓, ๑๑๖-๑๑๗) จึงกล่าวได้ว่า "ธาตุมูลแห่งสุนทรียารมณ์อันแรงกล้า" ได้แฝงเร้นอยู่ในความรู้สึกต่ออนิจจังของชีวิต และแนวความคิดเรื่องอนิจจังนี้ได้กลายเป็น "รูปแบบหนึ่งของการตกแต่งงานเขียนให้งดงามยิ่งขึ้น" (เรื่องเดียวกัน : ๑๓๖)

โลกทรรศน์ของผู้แต่งอาจเกิดขึ้นจากการดำเนินชีวิตและประสบการณ์ส่วนคนที่เข้าถึงชีวิต
 ที่ให้ข้อสรุปอันหนักแน่นเกี่ยวกับชีวิตและมนุษย์โดยทั่วไป ดังที่อธิบายได้ว่า

...นักประพันธ์ชั้นเยี่ยมเป็นผู้ที่รู้จักธรรมชาติมนุษย์ดี เป็นนักจิตวิทยาที่หยั่งรู้ต้นเหตุของการ
 กระทำของมนุษย์โดยที่ได้เห็นชีวิตมามาก ได้ยิน ได้ฟัง และได้กระทำการชบปัญหาแห่งชีวิต
 ต่าง ๆ ด้วยตนเองมาแล้ว ความชัดเจนในชีวิตนี้เอง ได้ก่อให้เกิดแนวปรัชญาแห่งชีวิตชั้น...
 แนวปรัชญาตัวเองเป็นสิ่งคุมการสร้างและดำเนินเรื่อง ตลอดจนจัดวางและวาดนิสัยใจคอของ
 ตัวละคร (วิทย์ ศิวะศรียานนท์ ๒๕๓๑: ๑๑๕)

นอกจากนี้ในการดำเนินชีวิตผู้แต่งย่อมได้รับอิทธิพลจากกรอบความคิดของสังคม จนมี
 นิสัยในการคิดส่วนใหญ่ร่วมกับคนอื่น ๆ ด้วย แนวปรัชญาแห่งชีวิตในงานประพันธ์จึงมักเป็นสิ่งที่ผู้
 แต่งมีร่วมกับผู้อื่นอยู่แล้ว ผู้แต่งได้ใช้โลกทรรศน์ของตนเป็นสิ่งอธิบายเหตุผลของเรื่องและ
 พฤติกรรมของตัวละคร คำอธิบายนั้นทำให้ผู้รับฟังพอใจในเหตุผลเช่นนั้นได้ ก็เพราะผู้รับมี
 โลกทรรศน์ตรงกับผู้แต่ง หรือมีพื้นฐานบางประการในการคิดที่ทำให้รับโลกทรรศน์ของผู้แต่ง ได้
 ดังเช่นในกรณีของ เวสสันดรชาดก ที่พระเวสสันดรยกลูกเมียเป็นทานนั้นเป็นที่โต้เถียงกันมากใน
 สมัยใหม่ว่า เป็นการทรมานหรือถูก การโต้เถียงเช่นนี้มีได้เกิดขึ้นในสมัยก่อน เพราะผู้อ่านยอมรับ
 กรอบความคิดของผู้แต่ง แต่ในสมัยใหม่อาจมีผู้อ่านซึ่งมีแนวคิดแตกต่างออกไป จึงกล่าวได้ว่า

...ปัญหาดังที่ว่าเป็นปัญหาของผู้อ่านบางคน แต่ผู้รจนานาไม่ได้คิดว่าเป็นปัญหา ผู้รจนานาเป็นผู้
 เข้าใจธรรมะของพุทธศาสนา ยกย่องพระเวสสันดรว่าเป็นแบบอย่างของผู้เสียสละ...ถ้าผู้
 อ่านสงสัยว่าพระเวสสันดรทรมานหรือทรมาน ผู้อ่านก็สงสัยคําสอนในพุทธศาสนา หาใช่ปัญหาที่ผู้
 รจนานาเวสสันดรชาดกเสนอไม่ (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสารณ ๒๕๑๓: ๑๓๒)

ดังนั้นโลกทรรศน์ของสังคมแต่ละสมัยย่อมเป็นปัจจัยส่วนหนึ่งที่จะสร้างความสำเร็จแก่
 การสื่อสารของยุคสมัย และอาจเป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงของผู้รับซึ่งอยู่ต่างสมัยกับการสร้างงาน
 ก็ได้ โดยเฉพาะ เป็นสมัยที่โลกทรรศน์ของสังคมได้เปลี่ยนแปลงไป

อย่างไรก็ตามโลกทรรศน์ของสังคมแต่ละสมัยอาจจะไม่ได้เปลี่ยนแปลงจนผิดแผกกัน
อย่างสิ้นเชิง อาจมีทั้งส่วนที่เป็นการสืบทอดจากสมัยก่อน และส่วนที่ปรับเปลี่ยนหรือสร้างขึ้นใหม่
โดยมีส่วนสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงของสังคมในสมัยนั้นด้วย นอกจากนี้ยังมีโลกทรรศน์บาง
อย่างที่ลุ่มลึกและกว้างขวางและสามารถสื่อสารได้กับคนต่างสมัยต่างถิ่นที่ หรือชวนให้ขบคิดแม้อาจ
ไม่ทำให้เห็นด้วยทั้งหมด โลกทรรศน์เช่นนี้เป็นสิ่งที่ทำให้งานประพันธ์นั้นยังคงดำรงอยู่ได้ในสิ่งแวดล้อม
ล้อมอื่นซึ่ง ไม่ใช่บริบทของการสร้างงาน นอกจากนี้ไม่ว่าจะเป็นกรณีของผู้เสพมีโลกทรรศน์ตรงกับผู้
สร้างหรือไม่ พลังทางศิลปะอาจมีผลเหนี่ยวนำเปลี่ยนแปลงมันโลกทรรศน์และทัศนคติของผู้เสพให้
คล้อยตามความคิดในตัวบทได้เหมือนกัน

การศึกษาในบทนี้เป็นการค้นหาว่าวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้สืบทอดและปรับ
เปลี่ยนโลกทรรศน์ที่สำคัญจากวรรณคดีในสมัยอยุธยาอย่างไร โดยได้พิจารณาในประเด็นของ
ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับผู้อื่นและสังคม การ
พิจารณานี้มีจุดมุ่งหมายที่จะเข้าใจว่าโลกทรรศน์ดังกล่าวมีส่วนสำคัญในการสื่อสารในงานประพันธ์
ของยุคนี้อย่างไร

ผลการศึกษาพอจะประมวลได้ว่าวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ใช้โลกทรรศน์เกี่ยว
กับมนุษย์ในประเด็นเหล่านี้เป็นวัสดุสำคัญในการสื่อสารซึ่งประกอบด้วยเนื้อหาทางอารมณ์และความ
คิดที่ลุ่มลึกและกว้างขวาง โลกทรรศน์สำคัญที่สืบทอดจากวรรณคดีสมัยอยุธยามี ๒ ประการ คือ
ความสัมพันธ์ของมนุษย์กับธรรมชาติ ซึ่งแสดงสัมพันธ์อันละเอียดอ่อนทางอารมณ์ของมนุษย์ ทั้งความ
กลมกลืนและแปลกแยกจากธรรมชาติ ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งคือโลกทรรศน์อันเนื่อง
ด้วยพุทธศาสนา โดยเฉพาะแนวคิดเรื่องมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการในธรรมชาติ มีจิตเป็น
องค์ประกอบสำคัญของชีวิต ซึ่งเป็นทั้งข้อจำกัดและศักยภาพของมนุษย์ โลกทรรศน์ดังกล่าวทำให้
วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีลักษณะตรงกับวรรณคดีสมัยอยุธยาในแง่ที่ให้ความสนใจแก่ภาวะ
ทางอารมณ์ของมนุษย์ โดยเฉพาะในส่วนที่เป็นความทุกข์ ส่วนที่วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
พัฒนาได้ลุ่มลึกมากขึ้น คือภาวะขัดแย้งภายในจิตใจของตัวละครที่เป็นเหตุและผลของกระบวนการ
ตัดสินใจในสถานการณ์ต่าง ๆ โดยที่ผู้แต่งสามารถใช้ความสัมพันธ์ระหว่างตัวละครกับธรรมชาติ
เป็นวัสดุสำคัญในการแสดงความเชื่อมโยงระหว่างตัวละครและความซับซ้อนภายในอย่างมีพลัง

ส่วนที่เป็นการปรับเปลี่ยนจากรรณคดีสมัยอยุธยา ก็คือ การลดลักษณะ เชิงอุดมคติในตัวเอก โดยเพิ่มความเอาใจใส่ต่อฝ่ายปฏิปักษ์ พร้อมทั้งที่สามารถพัฒนาการสร้างตัวละครฝ่ายปฏิปักษ์ให้มีชีวิตจิตใจและมีเหตุผลของพฤติกรรมเช่นเดียวกับตัวเอก โดยมีได้เป็นเพียงแบบของความชั่วร้ายหรืออุปสรรคที่เชิดชูความสามารถของตัวเอกเท่านั้น ดังเห็นได้จากความโดดเด่นของพระมหากษัตริย์ในลิลิตเดลงพ่าย เมื่อเทียบกับพระเจ้าติโลกราชในลิลิตยวนพ่าย และขุนช้างในเสภาขุนช้างขุนแผน เมื่อเทียบกับสิบกษัตริย์ในการรบอันเนื่องมาจากพิธีสุมพร ในสมุทรโฆษคัมภีร์ตอนต้น วรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่แสดงความแตกต่างในแง่จริยธรรมของตัวเอกและฝ่ายปฏิปักษ์น้อยที่สุดจนแทบไม่มีความแตกต่างเลย ก็คือ พระอภัยมณี

การลดลักษณะ เชิงอุดมคติของตัวเอก ทำให้มีการปรับเปลี่ยนที่สำคัญ คือการย้ายลบล้อความบกพร่องของตัวเอกในบางประเภท เช่น บทละครนอก โดยเฉพาะพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งเน้นอารมณ์ขันเหนืออารมณ์อื่น และมีลบล้อความหมายเชิงวิพากษ์วิจารณ์ต่อปัญหาที่สำคัญของชีวิตมนุษย์โดยทั่วไป

ส่วนที่เป็นการปรับเปลี่ยนที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ วรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้แสดงความเชื่อมั่นในศักยภาพของการเรียนรู้ของมนุษย์ที่จะแก้ปัญหา ทั้งการเรียนรู้จากประสบการณ์ที่ส่งทอดมาเป็นชนบประเพณีและการแก้ไขเปลี่ยนแปลงให้เหมาะสม ทั้งนี้ได้เน้นความสำคัญของสติปัญญาและความเข้าใจโลกอีกทั้งวิวัฒนาการทางอารมณ์ในแง่ที่สัมพันธ์กับการปฏิบัติ แต่ก็ยังมีได้ละเลยความสำคัญของความยึดมั่นในอุดมคติหรือความมุ่งมั่นในชีวิต ดังเห็นได้ว่าความอดทนและการยืนหยัดต่ออุปสรรคเป็นคุณธรรมสำคัญของชีวิต ความเชื่อมั่นในศักยภาพในการเรียนรู้ของมนุษย์เป็นผลสำคัญของโลกทรรศน์ทางพุทธศาสนา แต่สิ่งที่จำเป็นต้องเรียนรู้นี้อาจอยู่นอกขอบข่ายของพุทธศาสนา เช่น ไซยศาสตร์และเล่ห์กลต่าง ๆ เพื่อครองอำนาจในวิถีโลก อย่างไรก็ตามรู้เท่าทันในเล่ห์กลทางโลกก็ย่อมเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของปัญญาและเป็นประโยชน์ในการดำเนินชีวิตเสมอ

ในแง่ของความสัมพันธ์ของมนุษย์กับธรรมชาติ สิ่งที่ปรากฏน้อยลงในวรรณคดีสมัยนี้ในงานประเภทนิราศศกกลอน ก็คือความหวั่นไหวแปรปรวนของธรรมชาติเพราะอิทธิพลของอารมณ์และความหวั่นระแวงในอนาคตอันลึกลับของธรรมชาติที่ก้ำกึ่งกับความเป็นเทพ ทั้งนี้เพราะการลด

ลีลาเชิงอุดมคติลง และเพิ่มความเอาใจใส่ต่อรายละเอียดของเหตุการณ์เฉพาะในชีวิตจริงมากขึ้น

การสืบทอดแนวคิดของวราณคดีสมัยอยุธยาดังกล่าว ได้แสดงถึงความภูมิปัญญาในรากเหง้าทางวัฒนธรรมในจิตใจของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ส่วนการปรับเปลี่ยนแนวคิดบางประการก็บ่งชี้ถึงความเพ่งพินิจในทั้งข้อดีและข้อด้อยของมนุษย์ อันเป็นผลของประสบการณ์แห่งยุคซึ่งสืบทอดจากความสูญเสียและการฟื้นฟูความเจริญอย่างน่าอัศจรรย์ด้วยสติปัญญาและน้ำพักน้ำแรงของคนในยุคนี้ การเปลี่ยนแปลงลักษณะ เชิงอุดมคติของตัวเอกและฝ่ายปฏิปักษ์ เช่นในพระอภัยมณี ได้แสดงถึงความสำนึกในความจำเป็นของการเปลี่ยนแปลงทัศนะ เกี่ยวกับปฏิสัมพันธ์ของมนุษย์และสังคมมากขึ้น กล่าวได้ว่าการปรับเปลี่ยนโลกทรรศน์ในวราณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นความก้าวหน้าในเนื้อหาทางความคิดที่เพิ่มความลึกซึ้งแก่เนื้อหาทางอารมณ์ในลักษณะ เฉพาะของตนแตกต่างจากวราณคดีสมัยอยุธยา แม้ว่ายังมีรากฐานสำคัญบางประการร่วมกัน ปัจจัยสำคัญส่วนหนึ่งของอัจฉริยภาพเช่นนี้ก็คืออัจฉริยภาพแห่งยุคนั่นเอง

การศึกษาการสืบทอดและปรับเปลี่ยนโลกทรรศน์จากวราณคดีสมัยอยุธยาในวราณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นต่อไปนี้ แบ่ง เป็น ๒ หัวข้อใหญ่คือ ความสัมพันธ์ของมนุษย์กับธรรมชาติ และ ปัญหาและศักยภาพของมนุษย์

ความสัมพันธ์ของมนุษย์กับธรรมชาติ

หัวข้อนี้แบ่งย่อยออกเป็น

๑. ความผูกพันของมนุษย์ต่อธรรมชาติ
๒. มนุษย์ เทพ และธรรมชาติ
๓. ธรรมชาติกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์
๔. ธรรมชาติกับกระบวนการทางจิตสำนึกของมนุษย์
๕. ลีลาอุดมคติในการแสดงธรรมชาติ
๖. กลวิธีการเล่นคำกับจินตนาการและสภาวะทางอารมณ์
๗. ธรรมชาติในฐานะองค์ประกอบของบทประพันธ์

๑. ความผูกพันของมนุษย์ต่อธรรมชาติ

มักกล่าวกันว่า กวีไทยมีความเอาใจใส่ต่อธรรมชาติมาก ในสมัยอยุธยา นอก จากกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรซึ่งแสดงความเพลิดเพลินจากรูป ลักษณ์ พุทธิกรรม และลักษณะนิสัยของสัตว์ป่าที่ชวนรื่นรมย์ล้วน ๆ แล้ว กวีมักใช้ธรรมชาติเป็น วัสดุของการแสดงอารมณ์หลักอย่างหนึ่งของมนุษย์ คือความทุกข์ทเวชถวิลหาและความอ้างว้าง เดียวดาย ซึ่งเป็นแก่นของวรรณคดีประเภทนิราศ และเป็นส่วนหนึ่งของวรรณคดีนิยายหรือที่มีตัว ละคร โดยเฉพาะเมื่อตัวละครอยู่โดดเดี่ยว หรือถูกพรากจากรัก การจากมามีความแนบชิดกับ ความเศร้าอาดูร คำว่าวิโยคและวิโยคินภาษาไทยซึ่งเป็นคำยืมจากภาษาบาลีจึงกลายเป็นคำ หมายจากเดิมที่แปลว่า "จาก" มาเป็น "เศร้าโศก" น่าสนใจว่าเหตุใดธรรมชาติจึงเป็นวัสดุ สัตว์ของความทหุรรษ์แห่งอารมณ์โศก* และผู้แต่งใช้วัสดุนี้อย่างไร

ความรู้สึกใกล้ชิดจนถึงขั้นผูกพันต่อธรรมชาติ เป็นสิ่งที่อธิบายได้ว่ามีมูลจากการดำรง ชีวิตที่ต้องอิงอาศัยประ โยชน์จากความหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติในแต่ละฤดูกาล อาจกล่าว

* คำว่า ทหุรรษ์ ในที่นี้มิได้มีความหมายเช่นที่เข้าใจกันโดยทั่วไปในคำว่า ทหุรรษา ซึ่งมักใช้กับอารมณ์ขัน ทหุรรษ์ คือความพึงพอใจทางสุนทริยะหรืออาจเรียกว่า สุนทรียอารมณ์ หรือ ความสำเร็จอารมณ์อันเนื่องด้วยศิลปะ อาจเป็นอารมณ์โศก อารมณ์ขมขื่น อัดอั้น บีบคั้น ได้เท่ากับ อารมณ์ขัน หรือรื่นเริง ตัวอย่างความทหุรรษ์ที่ใช้กับอารมณ์โศกในกวีนิพนธ์ปัจจุบัน ได้แก่งานของ อังคาร กัลยาณพงศ์ ชื่อ "ยายกะตาด้าขาว" ซึ่งกล่าวถึงความยากไร้เดียวดายของเด็กน้อยที่ไร้ ญาติขาดมิตร จนต้องดับชีพของตนเพื่อไปเกิดใหม่ในภพแห่ง "แดนดาวรุ่งเรืองรอง" อังคารเขียน โคลงนำเรื่องว่า

ยายกะตาด้าขาว	กลางจันทร์
หอมระมาพาขวัญ	ง้ำฟ้า
ดึกดึกด้าบรรพฝัน	ช้ำช้ำ
ลำนน้ำโลมใจหล้า	ทำให้ทหุรรษ์

(ช้ำ ในโคลงนี้ไม่ใช่ช้ำขัน แต่เป็นความคมคาย ลึกลับ ลึกซึ้ง)

ได้ว่า การดำรงชีวิตอย่างใกล้ชิดกลมกลืนกับธรรมชาติทำให้มนุษย์ในสมัยโบราณมีความไวในประสาทสัมผัส และอยู่ในอิทธิพลของความรู้สึกมากกว่าเหตุผล ดังกล่าวได้ว่า

มนุษย์โบราณเป็นมนุษย์ที่มีความรู้สึกแรงกล้า เป็นมนุษย์ที่ทำตามอารมณ์มากกว่าเหตุผล เป็นมนุษย์ที่อยู่ได้เพราะความไวของประสาทสัมผัส ซึ่งผิดกับมนุษย์ในสมัยปัจจุบันอันพึ่งเหตุผลมากกว่าความรู้สึกและประสาทสัมผัส จนประสาทสัมผัสอ่อน หู ตา จมูก ไม่วเหมือนอย่างบรรพบุรุษของตน (วิทย์ ศิวะศรียานนท์ ๒๕๓๑: ๒๒)

ข้อสังเกตนี้เห็นว่าน่าสนใจมาก เพราะความไวในประสาทสัมผัสเป็นปัจจัยสำคัญของความสำเร็จในการสร้างเสพศิลปวรรณคดี งานประพันธ์ของไทยบางประเภท เช่น นิราศ เห็นสัมผัสทางอารมณ์อย่างละเอียดเข้มข้นจนแทบไม่สนใจเหตุผล นอกจากนี้ธรรมชาติยังมีบทบาทต่อความรู้สึกของผู้แต่งมาก ในวรรณคดีสมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งประเภทที่แสดงตัวผู้แต่ง เช่น นิราศ และประเภทที่มีตัวละคร เช่น วรรณคดีนิยาย และวรรณคดีการแสดง ความยิ่งใหญ่ของธรรมชาติทำให้เกิดความรู้สึก ๒ ด้านควบคู่กัน คือ ความสำนึกในความอนุเคราะห์ของธรรมชาติ จึงแสดงความอ่อนน้อมวิงวอนขอเป็นที่พึ่ง และความหวาดระแวงในความคุกคามและอันตรายจากความแปรปรวนของธรรมชาติอันอยู่นอกเหนือความคาดคะเนและควบคุม ผู้แต่งได้แสดงบทบาทของธรรมชาติทั้งอย่างกลมกลืนและแปลกแยกกับอารมณ์ความรู้สึกของมนุษย์ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

๑.๑ ความกลมกลืนของมนุษย์กับธรรมชาติ ความกลมกลืนของมนุษย์กับธรรมชาติ เป็นวัตถุประสงค์ส่วนหนึ่งของการสร้างบรรยากาศและแสดงพลังความรู้สึกของตัวละคร กวีอาจกล่าวถึงลักษณะและการกระทำของธรรมชาติในสายตาของผู้แต่ง หรือกล่าวได้ว่ากวีได้ตีความธรรมชาติตามความรู้สึกของตนด้วยความสำนึกในส่วนที่เล็งเห็นการโอบอุ้มของธรรมชาติ ในกรณีดังกล่าวนี้ กวีมักแสดงกิริยาของธรรมชาติอย่างมนุษย์ในวิหารที่เรียกว่าบุคลาธิษฐาน เช่น ใน สมุทรโฆษคำฉันท์ เมื่อพระสมุทรโฆษเสด็จแรมไพร กวีบอกการมาเยือนของน้ำค้าง ด้วยคำกริยาอันอ่อนโยน แต่ให้ความเยือกเย็นอ้างว้างท่ามกลางสายลมและแสงเดือนกระจ่างว่า

ลมพัดต้องส่องแสงเดือน น้ำค้างหยาดเยือน
และเย็นตระชักลีซางาย

สุนทรภู่ได้แสดงความรับรู้อันดีมาต่อความโยคีของธรรมชาติในรูปของเทพต่อโลกมนุษย์ท่ามกลาง
ความวังเวงของบรรยากาศ ใน นิราศวัดเจ้าฟ้า ว่า

พอเย็นรอนคอนสูงคูกุ้งกว้าง	วิเวกวางเวงจิตทุกทีศา
ลึงโลดเหลียวเปลี่ยวใจนัยนา	เห็นแต่ฟ้าแผกแซมขึ้นแซมแซง
คูกว้างขวางว่างโวกะโล่งลั่ว	ไม่เห็นทิวที่สังเกตุในเขตแขวง
<u>สุรียนสนธยา</u> ท้องฟ้าแดง	<u>ยิ่ง</u> โรยแรงรอนรอนอ่อนกำลัง
<u>ไอ้แลดูสุรียงจะลงลับ</u>	<u>มิ</u> ใครดับดวงได้อาลัยหลัง
<u>สลดแสงแผ่รงดเข้าดับบัง</u>	<u>เหมือน</u> จะสั่งโลกาให้อาลัย

ใน พระอภัยมณี ตอนที่ ๑๘ เมื่อพระอภัยมณีเฝ้าปี่สื่อสารถึงสินสมุทรและนางสุวรรณมาลี ก็ได้แสดง
ความอาทรต่อธรรมชาติ พร้อมกับสัมผัสทางอารมณ์ของตนต่อความวิเวกกลางท้องทะเลหลวงอัน
ว่างเปล่า

..... ไอ้สื่อสารสุรียงายจะบายคล้อย
พืดลาดแล้วแก้วตามาวัวเหว ท้องทะเลแลเปล่าให้เศร้าสร้อย

เมื่อพระสมุทรโฆษถูกเทพารักษ์พราจากหินทุมดีภายหลังอุ้มสม กวีได้พรรณนาบรรยากาศ
ยามเช้าตรู่อันแจ่มใสเป็นปกติด้วยเสียงสรรพสัตว์ ซึ่ง "ตื่นตาตื่นตาล กระเกริกทั้งท้องธรณี เหม
เรียกสุรียที เราะเสียงมีมี เมื่อจักอุทัยไชแสง" แต่เมื่อพระสมุทรโฆษคืนบรรทม ด้วย "ไฟสมร
ร้อนทรวงราชา" และโศกาที่ "ทบทน" ด้วยประจักษ์ในความจากพราก บรรยากาศก็แปรเป็นตรง
ข้าม ดังข้อความว่า

ไพโรสังคัลล์ทวนสนท่สับ	นกหกเห็นสงบ	บรื่องสำเนียงขานขึ้น
ลมกับพัดพุกษาพรรณ	กีบดิงสั๊กอัน	และสร้อยบไซรสขจร

คชสารลิมบกขางซอน กลางดงไกรสร เสนาะและลิมโล่สาร
 เนื้อเชื้อลิมกินเกลียงคาล กินทุกข์ทุกสถาน ลันลุงด้วยพระราชา

การพรรณนาเช่นนี้ปรากฏใน ทวาทศมาส และสืบมาถึง นिरาคนรินทร์ด้วย ดังนี้

ทวาทศมาส

ทุกพรรณมฤคห้อง	บรรพต
เสี้ยล่าฤทธิอาหาร	แหล่งเหล่าน
ไยนามพุลาลศ	ศัลยเสพย
เสี้ยภิรมยแหล่งเต็น	ช่วยคราวฤ

นिरาคนรินทร์

เนื้อเบื้อนาเนกล้า	หลายพรรณ
ล่าแหล่งลิมเกลียงวัน	แวงเว็น
ไพรพทุกข์เงียบเซียบศัลย	โสภแม่
แสนสัตว์ซบเซาเร็น	ช่วยร้อนเรียมตรอม

ความยิ่งใหญ่ของมนุษย์เหนือธรรมชาติในคำประพันธ์ข้างต้นนี้มิใช่ความยิ่งใหญ่เพราะ
 อิทธิฤทธิ์ที่จะเป็นสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ หากเป็นความยิ่งใหญ่เพราะอารมณ์เรงกล้าเมื่อต้องผจญ
 กับความทุกข์ทรมานอันปลดเปลื้องมิได้ ธรรมชาติจึงมีบทบาทเป็นผู้ร่วมรับรู้กับความหวั่นไหวสะทก
 สะเทือนนั้น ขบวนการพรรณนา เช่นนี้ได้แสดงความสำนึกของผู้แต่งว่าธรรมชาติเป็นมิตรในยามว่า
 เหว่เศร้าตรมของมนุษย์ ความสำคัญของธรรมชาติจึงมีมูลมาจากการเห็นความสำคัญของมนุษย์เอง
 ด้วยเป็นอย่างยิ่ง

ความหวั่นไหวของธรรมชาติเพราะอำนาจพฤติกรรมมนุษย์ ยังเป็นสัญลักษณ์ของความยิ่งใหญ่
 ไหว่น่าอัศจรรย์ของพฤติกรรมนั้น ซึ่งอาจจัดเป็นกลวิธีการประพันธ์ด้วย ที่น่าสนใจก็คือเป็นกลวิธี

เก่าแก่ในวรรณคดีบาลี ดังใน เวสสันดรชาดก ใน พระสุตตันตปิฎก (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง ๒๕๒๑: ๓๖๕-๓๖๖) มีข้อความตอนพระราชทานสองกุมารเป็นทานแก่ชูชกว่า

...ลำดับนั้น พระเวสสันดรผู้มั่งคั่งให้เจริญ ทรงพาพระกุมารทั้งสอง คือพระชาลีและพระกัณหาชينا มาพระราชทานให้แก่พราหมณ์ มีพระทนต์ขึ้นบานในปุตตกทานอันอุดมในครั้งนั้น เมื่อพระเวสสันดรราชาธิ พระราชทานพระกุมารทั้งสอง ก็บังเกิดมีความบันลือลั่น น่าสัพทกล่าวนพองสยองเกล้า เมหนิตลก็หวั่นไหว พระเวสสันดรเจ้าผู้มั่งคั่งให้เจริญ ทรงประคองอัญชลี พระราชทานสองพระกุมารผู้เจริญด้วยความสุขให้เป็นทานแก่พราหมณ์ ก็บังเกิดมีความบันลือลั่น น่าสัพทกล่าวนพองสยองเกล้า ฯ

เนื้อความตอนนี้ ใน มหาชาติคาถาลวง* กัณฑ์กุมาร ซึ่งแปลจาก อรรถกถาชาดก มีดังนี้

...คโต กุมारे อาทาย คูกรกฤษนิกร อันว่าพระแพศยันนครดาบศ ธกัเอาสองเอาสรราช
น้ำเชื้อชาติวรวงษ์นั้นน ชาลี กณฺหาชินี จุโก คือชาลีลาญสวาคี กัณหาราชลาญใจ เจ็บนักใน
ลานทรวง พยงจรลวงลาญชีพแล พุราหมณฺสสุ อาทาทานี ท้าวธจจับจ่ายเบหนาน ให้ด้วยหาญ
ด้วยหั้น ให้ด้วยขึ้นด้วยชมบปรารมภ์ปรารกเลอย ลีวีนี้ รุฎราวุฑุโน จาเรญราชอรสเบเกษตร
ทุกประเทศเมืองเกษม เปรมประชาศุขสานติ ในเมื่อกาลกษณะนั้นน คโต กุมारे อาทาย
กัณฺนินนารกนายนก ธกัเอาสอง โบคกด้วยศรัทธา ทานแล ชาลี กณฺหาชินี จุโก คือชาลีล้ำโลก
กัณฺหาโยคเขายาศ พอนั้นน พุราหมณฺสสุ อทา วิตุโต มีทนต์ชมขึ้น ยกยื่นให้แก่พราหมณ์นั้น
ปุตตกเก ทานมุตตมึ สองสายใจจอมราช เวนด้วยสาธูศรัทธา ทานแล ตทาลี ยิ กิสนกั ใน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* มหาชาติคาถาลวง แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๕ ในรัชสมัยพระบรมไตรโลกนาถ ในรัชกาลที่ ๒ ของกรุงรัตนโกสินทร์ โปรดให้แต่งซ่อมกัณฑ์ที่สูญหายไป เมื่อ พ.ศ. ๒๑๕๘ คือ กัณฑ์ ทิมพานต์ ทานกัณฑ์ จุลพน มัทรี สักกบรรพ ฉกษัตริย์ ภายหลังได้พบกัณฑ์มัทรี ซึ่งมีข้อความตรงกับที่ยกไปเป็นตัวอย่าง ใน จินตามณี อย่างไรก็ดี กัณฑ์ที่แต่งใหม่นี้ก็ยึดแบบแผนของเดิม คือ ถอดความอย่างใกล้ชิดกับคาถามากกว่าคัดทอนรวบและขยายความ เช่น ในฉบับร้อยย้ามหาเวสสันดรชาดก

เมื่อให้พระราชกุมาร ท้าวจักรวาทิงกลวากว่าขึ้นแล ตทาลี โลมทสนั แมนมนุษย์ต้นเต็น ก็
 มาเสี้ยนเสวยหว ไสคแล ยี่ กุมारे บทินุเมหิ ในเมื่อให้ประสาท ลูกักราช เปนทานนั้น
 เมเทนี สมกมุด แผ่นดินคาลไหวห้วน ร้องก้องป่นนปรดิรพย ท้าวแล ตทาลี ยี่ สนกี พ่นน
แมนเมืองฟ้า พ่นนหล้าเมืองคน ไสคแล ตทาลี โลมทสนั ขนลกโลกถ้วนหน้า ดินฟ้าสาธุการ
ชม ขึ้นแล ยี่ ปดูลิกโต ราชา เมื่อนั้นไหญ่ผ่านเข้า ไหวกึ่งเกล้าสรรเสรอดูทาน ท่านแล
กุมारे สุขวจุติเต ยงสองศุขสาโรช เนื้องโพธเพาพาล ท่อนั้น พุราหมณสุส อทา ทานิ
ท้าวธให้เป็นทาน แก่ชูกาจารย์ใจโลกนั้น สิวีนิ รฎูรทุตโน จาเรอตุราชกรมณฑล สีหัท
พระบาท อนาราชกรมพระองค์ ท่านนั้น ตทา ทานเตเชน อุณนาทนต์ มหาปฐวี ในกาลเมื่อ
นั้น อันว่าพื้นแผ่นหล้าเหลือไตรง ก็ห้วนไหวด้วยเดช ทานพระนเรศ ราชธานี สิทธิแล จุด
นุตาธิกทวิโยชนสศสหัสสพหลา อัย มหาปฐวี มตตวรวารไธ วีย คชขมานา กมุปี อันว่าแผ่น
ดินกว้างทั้งทุกแดน อนนหนาไดยิบแสนสี่หมื่นโยชน์ประมาธ คาลปรคยนตไหวห้วน ป่นนค
คว้าง คัจข้างสารตกมันมท เสียงสาหศทเห็น ตแต่รันร้องนินนาท ขึ้นชมสาธุการด้วยพระทาน
ท่านแล มหาสาครโร อุพพิติ อันว่าพระสาครควิวควงง คล้าย ๆ หลงผกาแจรง ครแลง
เลื่อนเบนคลิ่น ร้องก้องขึ้นชมทาน ด้วยบุญคุณิการท่านนั้น ลีเนรูปพุดตราชา สุเสทิตเวตุ
ตงกุโร วีย โณมิตุวา อันว่าพระยาเขาหลวงทั้งขาง ป่นนปรดิรพ อ่อนโณนสยบเสยง
สาธุการถวาย คัจยอดถวายแล ททายมาลนไฟ นั้นนแล วงกตบพุดตาทิมุโข อฏฐาลี ถวาย
หน้าเมศการ ยงงสณาทังวงก ที่พระดาบศบพิตรท้าวธสถิตอยู่นั้น สกุโก เทวราชา อบูโผ
เถลิ อันว่าพระอินทรอนนเปนเจ้าแก่เทพยคามาหาคคครุท ทั้งพระพุทธรพาท ภาษาสับทสา
เนียง สงงอนุโมทนา ชมกฤดาธิการทาน ท่านแล มหาพุรหุมา สาธุการมกาลิ อันว่า มหา
พรมกมลบรรยงก์ ท้าวธเสด็จหงษ์สีหน้า ร้องจจำสงสาธุการสรรเสรอดูพระราชสิการ
ท่านนั้น สพเพเทวา สาธุการมกัสุ อันว่าผู้เมฆมาทเมืองสวรรค์ ก็ถวายวรวันทนกราบเกล้า
เท้าทั่วหมื่นโลกธาตุ ถวายกัมลลาชมกฤดาธุชสี คุศคีทานท่านแล ยาวพุรหุมโลกา เอกโกลาหล
อโหสิ อันว่าโกลาหลแต่ผืนแผ่น คลเท้าแทนพรมโกษ คาลอุไซษครรชิต บพวนผิตเปนดยวด้วย
กน ไสคแล ปฐวีสุทเท เทโว ตชชุนโต อันว่าอากาศคเครงลเวงลลบลคลด้วยเมเทนี
มีสับทลันยง กรยงรณ ประนมโณนโณนต แต่ท้าวผู้เปนศรีสุคตพงษ์ องค์พุทธางกูรบพิตรนั้น
ขฉิกวสุลี อสุลี อันว่าน้ำฟ้าปากเมืองสวรรค์ ชื่อขฉิกพรรชธารา ก็ตกลงมา ไสคแล อกาล
วิชชุลดา นิจจริสุ อันว่าฟ้าแมลบเมเลืองเนอง ก็ออบนภาสงสับท ประดับด้วยเมฆทลา
เวหาเห็นกระซ่าง แสงใสสว่างทุกทิศ ไสคแล หิมวตุวาสิโน สีหาทโย จุดบุททา สกลทิม

วุนต์ เอกินินาท์ กริสู อันว่าสัตว์สี่ตีนทั้งหลายเป็นต้นว่าสี่ที่กลืนอาหาร สารลิมหฺยาแล่น้ำ
เนื้อก็บกลักลืนกลอง สงยเสื่อไคร่งกบค้ำราม บด้อมคามาเอาทราย ตีนตนกตายตรดก
ครุทก็ลิมจกฉวยนาค ประจากใจรัตนท หัตถ์ลึงค์ กิลิมคาบคชเป็นเหยื่อ เมื่อธให้พระราช
 กุมารเบหนาน คาลอรรศจรรยาติเรก เอกินินาททุกที่ มีสงยสับท้าวหิมพานตประเภทนั้น
 เอวรูบี ภิสนํ อโหสิ อันว่าการพนนทุกนึ่งเสียง กิลีแดงแดนโลกไตร แผ่นดินไหวฟ้าให้
เมืองเทพก็ให้ขวนนป่า สัตว์ทั้งป่าปรีดิพ สยบอาดมาตุร ด้วยนเรนสูรลสองกระษัตริย์
อนนจะได้พลัดพระบาท เจ้าจอมนารถพระบิดามารดาทำนนั้น...

เห็นได้ว่าอรรถกถาขยายความพระสุตตันตปิฎกในส่วนของกาแสดงออกของ
 ธรรมชาติทั้งสิ่งไม่มีชีวิต เช่น แผ่นดิน เขาพระสุเมรุ มหาสมุทร และสิ่งมีชีวิต คือ สัตว์ใหญ่ที่มี
 อานาจิในหิมพานต์ กับเทพเจ้าต่าง ๆ อย่างกลมกลืนกัน โดยที่พระสุตตันตปิฎกกล่าวถึงแผ่นดิน
 ไหวเพียงอย่างเดียว

เมื่อเทียบส่วนที่แปลเป็นไทยกับคาถาภาษาบาลีจากอรรถกถาในข้อความตอนนี้ของมหา
ชาติคาถาหลวง พบว่ามีส่วนเติมแต่งคือ การแทรกอารมณ์เศร้าในธรรมชาติ หมู่สัตว์หิมพานต์และทวย
 เทพด้วยความประจักษ์ว่าสองกุมารจะพลัดจากชนกชนนีเพราะการบริจาคนอันยิ่งใหญ่ในมหา
เวสสันดรชาดกกัณฑ์กุมาร ของเจ้าพระยาพระคลัง(หน) ขณะบริจาคน มีแต่ความกึกก้อง
 โกลาหลของการสรรเสริญแซ่ซ้อง แต่ได้แทรกบรรยากาศของความเศร้าในตอนท้ายกัณฑ์หลังจาก
 สองกุมารพี่น้องร้องประกาศแก่เทพดาให้ทูลความแก่ชนนี เมื่อจะออกจากประตูป่าในยามที่เยือก
 เย็นและมีดหม่นลงทุกขณะ

...มาตุคิธิโน โอสงสารเอ่ยด้วยสองครุฑทรมสวาท เมื่อนิราสร้างห่างพระมารดา
 พราหมณ์ชราตะแคงพระน่อง เทพเจ้าก็ร้องหวาดไม่เว้นองค์ ครั้นพราหมณ์ตะแคงพระฟ้ลง
 เจ้าก็ร้องอยู่กรีด ๆ เทพเจ้าก็ร้องหวีดขึ้นพร้อมกันเสียงสนั่นทุกอกสัตว์ วายุวิเวกพัดมาเจื้อย
 จิว ใบพฤกษาปลิวร่วงระรุมเป็นทุกเส้นหญ้า พอโพล้เพล้พลบค่ำย้ายสนธยาศ พราหมณ์ก็พาสอง
 ครุฑเขาวเรศลับลวงประตูป่า...

จุดประสงค์ในชั้นแรกของบทพรรณนาธรรมชาติ ในมหาชาติคาถาลวง และร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก ที่ขยายจากพระไตรปิฎกที่ยกมาข้างต้นนี้ น่าจะเป็นการแสดงถึงความมหัศจรรย์ของการบริจาคทาน ซึ่งกระทำโดยมนุษย์บุุคคลหนึ่ง ที่ได้ชื่อว่าโพธิสัตว์ ก็เพราะมีคุณสมบัติยิ่งใหญ่ที่จะค้นพบสัจธรรมด้วยตนเอง จึงสามารถกระทำความหวั่นไหวแก่โลกธรรมชาติ ทั้งสิ่งไร้ชีวิต สัตว์ และเทพ นอกจากนี้ความสะทกสะเทือนทางอารมณ์ยังเป็นองค์ประกอบของความหมายที่เน้นอุเบกขาของพระเวสสันดร ซึ่งทั้ง ๆ ที่ประสบกับความหวั่นไหวในลักษณะเดียวกันก็หักห้ามเสียได้ด้วยความมุ่งมั่นอันแรงกล้าในพระโพธิญาณ

ความร่วมมือรับรู้ด้วยอาการหวั่นไหวแปรปรวนของธรรมชาติในงานประพันธ์ นอกจากได้แสดงคามยิ่งใหญ่ของพฤติกรรมมนุษย์หรือภาวะทางอารมณ์อันรุนแรงหนักหน่วง โดยเฉพาะความพิศวงและความหวั่นไหวต่อการเผชิญหน้ากับความทุกข์ในกระแสของความเปลี่ยนแปลงของชะตาชีวิตถึงความสูญเสียพลัดพราก ในเวลาเดียวกันก็ได้แสดงถึงความนับถืออย่างลึกซึ้งต่อธรรมชาติว่ามีจิตวิญญาณอันละเอียดอ่อน ไม่ผิดจากมนุษย์ ทั้งธรรมชาติแท้ ๆ และเทพในรูปธรรมชาติ ดังเช่น ปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ตอนมหาปรินิพพาน กล่าวว่า

...พระบรมโลกนาถก็เอนองค์ลงบรรทมเหนือป่าสาธบัลลังก์อาสน์ สำเร็จซึ่งสี่ทสโยสาน์ โดยทักษิณปรศว์เบื้องขวาพระบาทาฝ่ายซ้ายซ้อนทักษิณบาท ทรงสโยสาน์ด้วยอนุฐานสัตตฤทนามนสิการประกอบด้วยพระสติสัมปชัญญะกำหนดว่า ตถาคตบมิได้อุฏฐการอีกสืบไป ในสมัยนั้นอันว่าสาละบุพชาติทั้งหลาย ก็ขยายแย้มกลับเกสรแบ่งบานตั้งแต่ลำต้นตราบเท่าถึงยอด แลตลอดสาละวันวิภิสิตบุพผา เป็นอกาลณภาพรากอุฏฐมเสาวคนธรสกับัวตนาการ หล่นลงเรียรายทั่วพระพุทธสรียากายาบูชาพระสัพพัญญู หม่อมมรฝั่งภูบิณมาเขยขาบอาบรสเกสรมาลาบันลือศัพท์สำนทาน บานประหนึ่งว่าสาเเนียงยมกสาละพฤกษาบริเวทนาการ แลบุพชาติแห่งนางรังหล่นลงเป็นนิรันดร์ ก็เปรียบบานประจวบสุขหล่นไหลไหลาบสไภก็ สัมผัสกับพระฉัพพิตพรตรังสีสโภฆโอกาส เพียงจะครอบงำเสียซึ่งพรรณประภาแห่งภานุมาศให้เสื่อมแสงเศร้ามีครุวานาปาน ฉะนั้น ฝ่ายพระสุริยาก็สละยหัยแสงอัสดงคตเหมือนคจุมมิอาจอดกลั้นซึ่งความโศก อันจะวิโยคพลัดพรากจากพระบรมโลกนาถ ฝ่ายพระรัชนีกรก็ลินลาศเลื่อนลอยขึ้นมาเบื้องบูรหทิศาตลุดจดับเสียซึ่งดวงหฤทัยแห่งเทพยตามนุษย์นิกรชนอันอาศูรด้วยความโศกซึ่งจะวิโยคจากพระภควันตมุนีให้ระงับด้วยหยาดครีมีอันเย็นยิ่งอย่างอมฤตธารา ขณะนั้นพื้นพสุธาภิรมย์ก็มปนาการ

มหาสมุทรที่บันดาลกาเร็บคลื่นคลั่งประชันนฤนาถ ทั้งขุนเขาพระสิเนรุราชก็โอนอ่อนคุดยอค
 หวายอันอัคคีลามลน มหาเมฆก็ครึ้นครึ้นคาร์นทิกก็ก้องท้องทิมมพร พรางพรายสายแสงวิบูลคา
 เจเวียนฉวัด ทั้งห้าฝนฉกพรชกัปวัตนาการ ธุมเกตุกกาบาทก็บันดาลตกลงทั่วทิศาตล...

กล่าวโดยสรุปวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้สืบทอดความรู้สึกกลมกลืนกับธรรมชาติ
 จากวรรณคดีสมัยอยุธยา ความรู้สึกนี้มีมูลมาจากสำนึก ๒ ประการ คือ ความตระหนักว่าธรรมชาติ
 มีอำนาจและคุณค่าอันใหญ่หลวงและพร้อมที่จะร่วมรับรู้ในทุกข์สุขของมนุษย์ประการหนึ่ง กับความ
 ตระหนักในความยิ่งใหญ่ของภาวะทางอารมณ์และพฤติกรรมบางประการของมนุษย์ ซึ่งเป็นจุดศูนย์กลาง
 ของเหตุการณ์อีกประการหนึ่ง ความรู้สึกกลมกลืนกับธรรมชาติอันเนื่องมาจากความสำนึกใน
 ความยิ่งใหญ่ของทั้งธรรมชาติและความยิ่งใหญ่ของมนุษย์นี้จึงดำเนินควบคู่กันเสมอ และเป็นวัสดุ
 ส่วนสำคัญที่กวีบรรจงแต่งเพื่อผลทางศิลปะ คือการสร้างสัมผัสแก่ผู้เสพ โดยเฉพาะประสาธสัมผัส
 ในด้านต่าง ๆ อย่างละเอียด คือ สัมผัสทางตาด้วยรูป สี แสง และความเคลื่อนไหว สัมผัสทาง
 หูด้วยเสียง สัมผัสทางจมูกด้วยกลิ่น สัมผัสทางกายด้วยการแตะต้อง ความร้อน หนาว และสัมผัส
 ทางใจด้วยความหวั่นไหวทางอารมณ์ด้วยประการต่าง ๆ

กลวิธีสำคัญในการประกอบวัสดุดังกล่าวนี้ ก็คือการใช้บุคลาธิษฐาน ซึ่งเป็นการให้ความสำคัญ
 สำคัญแก่ธรรมชาติและมนุษย์ไปพร้อมกัน และผู้แต่งสามารถแอบแฝงตัวเองไว้ในการพรรณานั้น
 อย่างแนบเนียน แม้ในการพรรณนาอาจมีลักษณะก้ำกึ่งระหว่างบุคลาธิษฐานกับการอุปมาอย่างมี
 ค่าแสดงการเปรียบเทียบ เช่น ประหนึ่ง คุณดั่ง รวากับ ก็ยังเห็นความสำคัญของธรรมชาติและ
 มนุษย์ที่เสริมรับกัน อย่างไรก็ตามอาจเห็นได้ว่าโดยส่วนลึกแล้ว ผู้แต่งมีความจดจ่อต่อความสำคัญ
 ของมนุษย์ซึ่งเป็นศูนย์กลางของเหตุการณ์และเรื่อง ความจดจ่อนี้ทำให้ต้องสรรหาวัสดุที่ยิ่งใหญ่
 มาเป็นเครื่องสื่อความหมาย โลกทรรศน์ที่แสดงความยิ่งใหญ่ของธรรมชาติจึงมีบทบาทสำคัญดัง
 กล่าวมา

๑.๒ ความแปลกแยกของมนุษย์กับธรรมชาติ ความแปลกแยกของมนุษย์กับ
 ธรรมชาติที่ปรากฏในวรรณคดีไทยตั้งแต่สมัยอยุธยา เป็นสิ่งบ่งชี้อีกประการหนึ่งถึงความสำนึกใน
 ความยิ่งใหญ่ของธรรมชาติพร้อม ๆ กับที่มนุษย์ประจักษ์ในความอ่อนด้อยและข้อจำกัดของตน การ
 แสดงความหวาดระแวงในอำนาจของธรรมชาติจึงเป็นวัสดุสำคัญส่วนหนึ่งที่ใช้อย่างขอบเขตของ

ความทุกข์อันยิ่งใหญ่ ในทิวาทศมาส เมื่อไม่อาจให้เหตุผลที่นางจากไปและอับจนต่อการแก้ปัญหาก็
นางกลับคืน กวีได้ถามว่า "ฟ้าดินเสียมลอบกล้า กลิ่นนุช แดง" แม้แต่เดือนที่หมายถึงช่วงเวลา
ซึ่งผูกพันกับฤดูกาลก็มีความหมายอีกนัยหนึ่ง คือ ความเป็นเทพตามคัมภีร์ฮินดูที่เรียกว่าพระจันทร์
ความก้ำกึ่งของความเป็นเทพและความเป็นธรรมชาติเพิ่มความระแวงในอำนาจของเดือนยิ่งขึ้น ดัง
กวีกล่าวว่า "เดือนยาตมาเยียวหีบ แม่ผ้าย" และ "แข่งแข่งขัดหวงแทน แม่ไว้" ในเวลาเดียวกัน
เดือนในความหมายของเวลาก็ได้บังความผันแปรของธรรมชาติที่หมุนเวียนไป เป็นองค์ประกอบ
ที่ตัดกับความยั่งยืนของความทุกข์ทรมานและการพลัดพรากอันไม่สิ้นสุด

กาสรवलโคลงสั้นซึ่งเดินเรื่องด้วยการเดินทางในท้องทะเล แม้ได้แสดงความกลมกลืน
ของธรรมชาติกับมนุษย์ในการแสดงความทุกข์ เช่น "อกพ้อกฟ้าซ้ำ ช่วยตรอม เรียมตรอม" ก็ได้
แสดงความรู้สึกแปลกแยกของมนุษย์เมื่ออยู่ท่ามกลางธรรมชาติอันกว้างใหญ่และทรงอำนาจ โดยที่
ความรับรู้ของธรรมชาติมิได้ช่วยบรรเทาความทุกข์ลงได้เลย ดังคำประพันธ์ต่อไปนี้

เยียม่าบีมบีมปาก	พระवाल
พระหากวานวังสินธุ์	คว้งคว้าง
สมุทรพิศาลลิว	ควิวคว้าง แลนา
แลชระเลล้านท้าง	ทูลาย
ล่าวงภุกสุดหยั่งพัน	คณนา
ระลอกเพรียมพรายดู	แพรงน้ำ
เยียม่าเยียสุดตา	แสนโยชน์
เรือแล่นผ้าผ้าย้าย	ผ่าวใจ
เยียม่าลึงไลดฟ้า	พองพืด
เสียงสมุทรครางใคร	อยู่ได้
เยียม่าตระบัดลม	ลิวล่าว แลแม่
เดือนยี่หนาวซักไล่	ฉ่าชวย
เยียม่าน้ำหน้าคล่าว	ครางตาย พี่แม่
เรียมระทวยตีเมือ	มิดหน้า
เยียม่าพี่ใจหาย	หัวขาด
เงาชระเลไล่ฟ้า	ม่ายเมียง

เย็บมาตระคาซัง	ขาวเขียว อยู่นา
วะวู่เสียงลมลง	ลั่นไล่
เย็บมาเย็บแลเหลียว	ชระอ่า
ชระอ่าอกฟ้าไซ้	ข้าวตรอม

ในข้อความข้างต้นนี้ ผู้แต่งย้ำความเคลื่อนไหวของธรรมชาติที่มีผลต่อความรู้สึกาบหวีอ่อนแรงปั่นป่วนด้วยคำกริยา ควังคว้าง ควีคว้าง ทุลาย ฟองพัด ลิวล่าว ฉ่าชวย คำกริยาเหล่านี้แสดงภาพของธรรมชาติอันรุนแรงในความรับรู้ของมนุษย์ แม้อาการของธรรมชาติที่กล่าวมาเป็นลักษณะที่ดำเนินไปอย่างธรรมดา แต่มนุษย์ผู้ตกอยู่ในวงล้อมของความเคลื่อนไหวนั้นก็มีความรู้สึกไม่ปกติเป็นอย่างยิ่ง คือ มีความปั่นป่วนทั้งใจและกายลึกลงไปในองคาพยพจนถึงไล่ ดังคำกริยาผ่าวใจ หนาวซักไล่ ครงตาย ระทวยตีเมือ มีคหน้า ความยิ่งใหญ่ของธรรมชาติยังแสดงด้วยขนาด คือ ความกว้างขวาง "สุดตา แสนโยชน์" และความลึก "สุดหยั่งพัน คณนา" ความเคลื่อนไหวที่เห็นด้วยตาของแผ่นน้ำที่ต่อเนื่องกับแผ่นฟ้า ความเยือกเย็นของสีขาและสีเขียวที่ห้อมล้อมอยู่ อีกทั้งเสียงอ้ออิงของสมุทรที่คราง กับเสียงลม "วะวู่...ลง ลั่นไล่" นั้นเป็นผลกำลังอันมหาศาลที่โหมกระหน่ำปะทะความรู้สึกของผู้เดินทางมาอย่างอ้ำว้างอ่อนแอและขาดแคลน ความขาดแคลนนั้นเป็นความขาดแคลนทางใจซึ่งผู้แต่งแสดงด้วยภาพของความสูญเสียทางร่างกายให้เห็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังในโคลงอีกบทหนึ่งว่า

จากมาแก้วที่ห้อม	หิวใจ แลแม่
ครั้นกล่าวไทยทันอก	สู้ฟ้า
ตนเดียวแบ่งตับไต	ส่องภาค
ระลอกหนักหน้าหน้า	ท่วงหลัง

ความรู้สึกโดดเดี่ยวและความเจ็บได้เกิดขึ้นจนถึงขั้นทำให้ใจ "ขาดขว้า" ท่ามกลางระลอกคลื่นในทะเลอันลึกล้ำซึ่งแผ่ซ่านกระเซ็นสาดไปในฟ้าดิน ดังคาบระพันที่ว่า

ตนเดียวมาจากเจ้า	เจ็บอก อ่อนเอย
เรือเกลือกกลางวังใจ	ขาดขว้า

จากนางยี่งตนตก	เมรุมาศ
ระลอกลำฟ้าซ้ำ	ชานดิน

วรรณคดีประเภทนิราศของรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ใช้ความแปลกแยกของมนุษย์กับธรรมชาติ เป็นวัสดุสำคัญส่วนหนึ่งในการแสดงความรู้สึกในส่วนลึกของมนุษย์เมื่อพลัดพรากโดยเฉพาะใน นิราศนรินทร์ ซึ่งได้แสดงถึงความประทับใจอย่างยิ่งต่อ กาสรवलโคลงดิน เช่นในโคลงต่อไปนี้

ออกจากปากน้ำน่าน	นองพราย
อรรณพพิศาลสาย	คว้งคว้าง
จากนางยี่งตนตาย	ที่หนึ่ง นะแม่
เที่ยวจกทอดตัวว่าง	ซีฟไว้กลางวน
สรवलเสียงพระสมุทรครัน	ครวญคะนอง
คลื่นก็คลี่คลาฟอง	เฟื่องพิน
ศาลทรงป่วนกามกอง	กลอยสมุทร ตายแม่
ออกโอษฐ์ออกโอยสะอื่น	อ่าวอ้ออลเวง

นิราศนรินทร์ แสดงภาพทิวทัศน์ใหญ่ด้วยข้อความว่า "อรรณพพิศาลสาย คว้งคว้าง" และ "อ่าวอ้ออลเวง" ทิวทัศน์นี้มีพลังรุนแรงถึงขนาดที่วีซึ่งรู้สึกว่าตนยิ่งกว่าตายไปแล้วเพราะการจากยังแทบจะ "ทอดตัวว่าง ซีฟไว้กลางวน" ทั้งนี้คาดว่าความคลุ้มคลั่งครันโครมและ "เฟื่องพิน" นั้นทำให้รัฐจวนจนแทบจะทรงชีวิตอยู่ต่อไปไม่ได้

ใน พระอภัยมณีสมุทรภู ก็ได้แสดงความโดดเด่นในอกใจของตัวละครส่วนมากที่อยู่ท่ามกลางฉากทะเลอันเว้งว่างราวไร้ขอบเขต เช่นในตอนที่ ๔๔ เมื่อนางเสาวคนธ์แปลงเป็นพราหมณ์เห็นการวิวาทกับสุดสาคร แม้มีความกล้าหาญแต่ก็เพียงไรก็ยังหวั่นไหว ดังคาบระพันธ์ว่า

ฝ่ายนางเยาว์เสาวคนธ์วิมลมิ่ง	เป็นยอดหญิงเจนศึกไม่นึกขาม
นางแปลงองค์ทรงสาอางค์เหมือนอย่างพราหมณ์	กับคนตามพันร้อยเล่นลอยไป
ถึงน้ำเขียวเดี่ยวโดดไชยคคลื่น	เสียงครันครันโตเท่าภูเขาใหญ่

ทุกเช้าเห็นเห็นแต่เมฆวิเวกใจ
เผยพระเกล้าแลเหลียวให้เปลี่ยวจิต

นางอยู่ในจากฉายท้ายเกตรา
คู่วทศล้วนทะเลกับเวหา

นิราศของสุนทรภู่แท้บอกว่าเป็นการ "จดหมายเหตุ" ตามที่พบเห็น ก็ได้บันทึก
ประสบการณ์ทางอารมณ์เมื่อแปลกแยกกับธรรมชาติซึ่งชวนให้หวาดหวั่นเสียขวัญได้ เช่นใน นิราศ
ภูเขาทอง สุนทรภู่ได้แสดงความแปลกแยกจากธรรมชาติอย่างผิดแผกจากหนุ่มสาวชาวถิ่นผู้คุ้นเคย
ภูมิประเทศเป็นอย่างดี ความแตกต่างนี้เป็นวัสดุบอกความทุกข์ทั้งกายและใจขณะเดินทางอย่าง
ยากเข็ญอ้ำว้าง ดังข้อความว่า

พระสุริยงลงลับยับฝน	ทั้งมัวมมืดมืดทุกทิศา
ถึงทางลัดตัดทางมากกลางนา	ทั้งแผกคาแหมกกขึ้นรกเรียว
เป็นเงางำน้ำเจ็ญดูเว้งว้าง	ทั้งกว้างขวางขั้วดูหายไม่วายเหลียว
เห็นคุ่มคุ่มหนุ่มสาวเสียงกราวเกรียว	ล้วนเรือเพรียวพร้อมหน้าพวกปลาเลย
เขาถ่อคล่องว่องไวไปเป็นยัด	เรือเราผิดเผือมานิจจาเอ๋ย
ต้องถ่อคำรำไปล้วนไม่เคย	ประเดี้ยวเสยสวตรงเข้าพงรก
กลับถอยหลังร้องรอเฝ้าถ่อตอน	เรือขย่อนโยกโยนกระโดนหก
เงียบสัจดสัตว์ป่าคณานก	น้ำค้างตกพร่างพรายพระพายพัด
ไม่เห็นคลองตองค้ำอยู่กลางทุ่ง	พอหยุดยงดูชุมมารุมกัด
เป็นกลุ่มกลุ่มกุ่มกุ่มกายเหมือนทรายซัด	ต้องนั่งบัดเบะไปมิได้นอน
แสนวิตกอกเอ๋ยมาอ้ำว้าง	ในทุ่งกว้างเห็นแต่แหมแหมสลอน
จนตีกดาวพร่างพร่างกลางอัมพร	กะเรียนร้อนร้องก้องเมื่อสองยาม
ทั้งกบเขียดกรีดกรีดจิ้งหรีดเรื้อย	พระพายเจื้อยจิวจิววะหวิวหวาม
วังเวงจิตคิดคะเนรำพึงความ	ถึงเมื่อยามยังอุดมไสมนัส

การกล่าวขอความช่วยเหลือจากธรรมชาติ เป็นเพียงการแสดงความหวัง หรือการยึด
ต่อเวลาก่อนที่จะสิ้นหวัง แต่บางครั้งกลับทำให้ตั้งลงในความสิ้นไร้เดียงดามากขึ้น โดยเฉพาะใน
ช่วงที่ไม่รู้จะหันหน้าไปพึ่งผู้ใดหรือสิ่งใด การพรรณนาเช่นนี้ได้แสดงความรู้สึกสองด้านที่มนุษย์มีต่อ
ธรรมชาติคือความผูกพันและความแปลกแยกในเวลาเดียวกัน เช่น ใน นิราศสี่ดา

เห็นนกเรียนอื่นโองการ	ว่านกเอียวาน
มาช่วยทางลโสกา	
สู้รักแรงเรียวร่อนหา	จงพบพินดา
และทูลจงรู้เรียนศัลย์	
แล้วสู้เร่งบินมาพลัน	บอกข่าวจอมขวัญ
แก้กุงรู้แห่งหา	
นกบินไปแล้วบินมา	ร้อง โดยภาษา
จะแจ้วจะจ้อรอกัน	
บมิบอกข่าวได้สักอัน	<u>เรียนเจ็บบ้าง</u>
<u>ป่วนเหตุทุกข์ทน</u>	
บมิรู้ข่าวแก้วกับคน	แต่เพื่อสองคน
พี่น้องพินาศเหตุภัย	

เช่นเดียวกัน ในสมุทรโฆษคำฉันท์ ตอนปลาย เมื่อนางพินทุมตีพลัดจากสวามี ก็ได้ประจักษ์
บชะชดเชไปนป่าเขาวัว

เนื่องนกดเอื้อนเอา	ธูระเราเร่งอดสู
สังเวชแต่ตนดู	อันไร้เพื่อนในถิ่นพนม

ความยิ่งใหญ่กลับของธรรมชาติเกินความหยั่งรู้ ทำให้เกิดความแปลกแยกหวาดระแวง
เช่น ความรู้สึกของเด็กอย่างพลายงาม ซึ่งต้องเดินป่าเพียงลำพัง แม้ได้แสดงความมองอาจเข้ม
แข็งเพื่อให้แม่คลายใจ แต่เมื่ออยู่คนเดียวในที่เปลี่ยว ก็อดแสดงความรู้สึกท้อแท้หวาดกลัวไม่ได้
ผู้แต่งเรียงลำดับปฏิกิริยาต่อธรรมชาติ จากความเพลิดเพลินสนุกสนานขณะตามประสาเด็กแล้วแปร
เป็นเศร้าสร้อยและหวาดหวั่น (ในขุนช้างขุนแผน ตอนที่ ๒๔) ดังนี้

เจ้าพลายเพลินเดินกลางตามทางเกวียน	ตลอดเลี่ยนลมเรื่อยเจื้อยเจื้อยมา
ถึงโลกห้องหนองสะพานบ้านกะเหรียง	เห็นโรงเรียงไรฟ้ายั้งซ้ายขวา
พริกมะเขือเหลืองามอร่ามตา	สาธิตาแก้วกินแล้วบิณฮือ

เห็นไก่ เตี้ย เขี้ยวที่ขยุไม่	กระชอกไล่ลดเลี้ยวมันเปรี้ยวปรือ
พบนกยูงฝูงใหญ่ไล่กระพือ	มันบินหวือให้ร้องคะนองใจ
จนเห็นดเห็น้อยเมื่อข้อให้ท้อแท้	คิดถึงแม่วันทองแล้วร้องไห้
<u>พระสุริยาสายดหฺลงโรโร</u>	<u>เหมือนจิตใจเจ้าจะขาดลงรอนรอน</u>
<u>พอลานพลบพฝูงจิ้งจอกน้อย</u>	<u>วังร่อยร่อยตามเขาแล้วเห่าหอน</u>
<u>เสียงเส้นโลมาให้อาวรณ์</u>	ถึงตงคอนแดนบ้านกาตุนบุรี

ในบทละครนอกพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ธรรมชาติได้เป็นวัสดุสำคัญของการแสดง ตัวตนด้านอ่อนแอใจเสาะของตัวเอก ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญของอารมณ์ขัน ดังเช่น ใน มณีพิชัย เมื่อ พระราชามณีพิชัยต้องตกเป็นทาสของยอพระกลิ่นชายาของตนซึ่งแปลงมาเป็นพราหมณ์

เดินหลางมากกลางมรคา	พระราชาทอดถอนใจใหญ่
โอ้อว่าเวรกรรมได้ทำไว้	จาไปเป็นข้าเจ้าพราหมณ์ดี
อกเอ๋ยไม่เคยจะตกยาก	ลาบากเคืองช่องหมองศรี
ไม่รู้ใจนายร้ายหรือดี	แล้วจะตีกันเล่นไม่วันวัน
ครั้นเจ้าพราหมณ์เหลียวมาทาทหน้าม้อย	อูยหน้าหนามยอกน้อยไปหรือนั้น
ทาทัน่วพัคตร์ชกหนามจับปล้น	ค่อยเหยียบยันไชยกเขยกมา
<u>เห็นสมุทหม่อมไม้ในไพรชก</u>	<u>เกรงกริ่งสิ่งสัตว์ที่ในป่า</u>
เดินหลางทางนิกภาวา	ร้องเตือนนายขาระวังตัว
<u>ไคยในเสียงสกุณีก้อง</u>	<u>ชะนี้เห็นยาวไม้ร้องเรียกผัว</u>
<u>ใจหายกายสันอยู่ร้าวร้าว</u>	<u>คิดกลัวผีสงบะรางควาน</u>

กล่าวโดยสรุป ความสำนึกในความยิ่งใหญ่ของธรรมชาติเป็นวัสดุสำคัญในการสื่อเนื้อหา ทางอารมณ์และความคิดที่กวีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นรับสืบทอดต่อจากสมัยอยุธยา ความยิ่งใหญ่ของธรรมชาติได้เป็นสิ่งยืนยันถึงความยิ่งใหญ่ของตัวละครในฐานะมนุษย์ซึ่งมีสัมผัสรับรู้ชิมซาบในทุกข์ สุข และมีความมุ่งมั่นในการแสดงพฤติกรรมที่มนุษย์เท่านั้นกระทำได้ ในเวลาเดียวกันความตระหนักในความอ่อนด้อยของมนุษย์ทั้งในทางกายภาพและสติปัญญาในการแก้ปัญหา และความสามารถที่จะ กำหนดความเป็นไปในชีวิตของตนได้อย่างสิ้นเชิง ก็เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดทั้งความผูกพันและ

แปลกแยกต่อธรรมชาติ มโนธรรมนี้เป็นνώสัดอันสำคัญที่ผู้แต่งประกอบขึ้นเพื่อสื่อความหมายเกี่ยวกับตัวตนในส่วนลึกของมนุษย์ในสถานการณ์ต่าง ๆ กันของชีวิต

๒. มนุษย์ เทพ และธรรมชาติ

นำพิจารณาว่าเหตุใด กวีจึงจัดธรรมชาติและเทพให้มีการแสดงออกต่อเนื่องกัน เช่นในมหากาพย์คาลวง และปฐมสมโพธิกถา ที่ยกมาในข้อ ๑. หากกล่าวว่าเทพเป็นสิ่งเหนือธรรมชาติ ก็มีได้ปรากฏว่ามีพฤติกรรมหรือบทบาทอย่างไรที่แสดงชัดเช่นนั้น ระบบความคิดเกี่ยวกับโลกและจักรวาลของคนไทยซึ่งได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนาตั้งแต่ไตรภูมิกถา เป็นอย่างช้า จัดให้เทพเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ ไม่ต่างจากมนุษย์และสัตว์ เทพไม่มีอำนาจบันดาลดีร้ายต่อความเป็นไปใด ๆ ในโลกและจักรวาล รวมทั้งไม่อาจบังคับควบคุมบิดผันธรรมชาติได้ โดยนัยนี้เทพจึงไม่ใช่สิ่งเหนือธรรมชาติ หากเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ความแตกต่างจากมนุษย์อยู่ที่ระดับคุณภาพแห่งจิตที่มีกิเลสตัดหาเบาบางกว่าเท่านั้น

นอกจากนี้เทพยังมีความสืบเนื่องจากธรรมชาติอยู่เป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะเทพในยุคพระเวท เช่น พระอินทร์ พระอัคนี พระพาย พระอาทิตย์ พระจันทร์ ศาสนาในระยะแรกของมนุษย์โดยทั่วไปมักเป็นการบูชาธรรมชาติ แล้วขยายเป็นเทพอันเนื่องจากธรรมชาติเทพทั้งนั้น เมื่อมีศาสนาที่นับถือพระผู้เป็นเจ้าซึ่งมีลักษณะเป็นนามธรรม เทพอันเนื่องด้วยธรรมชาติจึงลดความสำคัญลง

ในพุทธศาสนา ธรรมที่ว่าด้วยไตรลักษณ์นั้นมิได้มีข้อยกเว้นให้แก่ผู้ใดหรือสิ่งใดเลย ความเสมอภาคกันในข้อนี้ทำให้มนุษย์ในขณะที่แม้มีความทุกข์ใจสาหัส และบางครั้งก็อดมิได้ที่จะวิงวอนขอความช่วยเหลือจากธรรมชาติและเทพด้วย ก็หาได้ฝากความหวังไว้กับการวิงวอนนั้นทั้งหมดไม่ ในวรรณคดีสมัยอยุธยา เช่นท้าวทศมาส ผู้แต่งได้แสดงว่า ความทุกข์เพราะไพเราะของผู้คร่ำครวญนั้นเป็นเหตุแห่งทุกข์ และมีอาจมีใครดับได้เลย (นอกจากตัวของเขาเอง)

ในระบบความคิดของคนไทยในสมัยโบราณนั้น ความเชื่อถือว่าสิ่งเหนือธรรมชาติอยู่นอกกฎเกณฑ์ของธรรมชาติเป็นแต่ผู้บันดาลดีร้ายโดยมิต้องรับผล ก็คงมีอยู่มาก เช่น การนับถือผี

อย่างไรก็ตามเมื่อได้รับศาสนาพุทธ สิ่งเหนือธรรมชาติได้ถูกตีความหมายใหม่ เช่น ในลิลิตพระลอ บู่เจ้าสมิงพรายซึ่งสร้างขึ้นจากการนับถือผีหรือเทพแห่งป่าเขา ได้แสดงตนว่าเป็นผู้บำเพ็ญบุญ มีลักษณะของผู้ทรงญาณ มีปัญญาหยั่งรู้ความเป็นมาและความเป็นไปของชีวิต เป็นตัวแทนของวิชา มากกว่าอวิชา แม้ว่าเป็นผู้ทำเสน่ห์และใช้เวทมนต์ ผู้แต่งก็ทำให้เข้าใจได้ว่าอนุโลมตามกระแสแห่งกรรมของกษัตริย์ทั้งสาม ที่จงใจเจตนาจะได้อยู่ร่วมกันมาตั้งแต่ปางหลัง เวทมนต์จึงเป็นส่วนเสริม มิใช่ส่วนบังคับหรือกำหนดชะตา และการใช้เวทมนต์ก็มีใช้เพราะรับสั่งจ้างหรือหวังลาภสักการ ในวรรณคดีอยุธยาประเภทนิราศ เทพที่มีบทบาทต่ออารมณ์ความรู้สึกนั้น ไม่ใช่เทพเจ้าทั้งสามของฮินดู แต่เป็นเทพที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ เช่น ท้าวศรมาส ซึ่งเน้นความสำคัญของ เดือน ได้ใช้แนวคิดเรื่องพระจันทร์เป็นเทพแสดงความลึกลับของการที่นางที่รักจากไป ว่า เป็นเพราะ "เดือนขาดมาเยียวหีบ แม่ผ้าย" กวีใช้คำว่า เดือน ซึ่งมีความหมายบ่งความเป็นธรรมชาติ และเครื่องหมายของกาลเวลาที่หมุนเวียนเปลี่ยนผัน มากกว่าจะใช้ จันทร์ และ พระจันทร์ ซึ่งเน้นนัยของความ เป็นเทพอย่างชัดเจน

ในเรื่องเดียวกันนี้ กวียังได้กล่าวว่าการแสดงออกของธรรมชาติ และการแสดงออกของเทพ (สวรรค์) เป็นสิ่งที่กลมกลืนกัน เช่น เมื่อกล่าวถึงฤดูฝน ที่ "ราเพียรพาธาร ไหลหลั่ง" ขณะ "ฟ้าเพื่องครรชิตหมอง หม่นเศร้า" เขาก็จับบทโคลงด้วยบาทที่ ๔ ว่า "สวรรค์อนันต์ร้อนเจ้าช่วยตรอม" เช่นเดียวกับที่ กวีสรวลโคลงตัน กล่าวว่า

เยียมมาเทพสาคร
สงยสาครร้องไห้

ครวญสวาดิ
สังสงยสุดสงย

นอกจากให้ความช่วยเหลือแบ่งเบาความทุกข์ของตัวละคร เช่นนางเมขลาในรามเกียรติ์ (เมื่อนางสีดาถูกทิ้งในมอบ) และ สมุทรโฆษคดี (เมื่อพระสมุทรโฆษแหวกว่ายอยู่ในห้วงน้ำ) แล้ว อาจกล่าวได้ว่าเทพในวรรณคดีตั้งแต่อยุธยาลงมาจนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไม่ได้มีบทบาทเป็นผู้บังคับการโชคชะตาของชีวิตมนุษย์แต่อย่างใด ที่ดูคล้ายจะเป็นเช่นนั้นอยู่บ้าง เช่นในรามเกียรติ์และอิเหนา เทพก็มีฐานะเป็นส่วนเสริมของเรื่อง ศักดิ์สิทธิ์ระหว่างทศกัณฐ์และพระราม หาได้เกิดจากการบังคับกาลของผู้ใดไม่ แม้ว่าเป็นตอนเริ่มเรื่อง รามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ กวียกเรื่องนารายณ์ปราบนาทกษัตริย์มาแล้ว ก็จะเป็นเพราะพฤติกรรมของนาทกเองที่ละเมิดอำนาจของสวรรค์

กำเนิดศกัณฐ์มิใช่การถูกสาปโดยมีตราแห่งความหายนะประทับไว้ล่วงหน้า แต่เป็นการสืบต่อการทำ
 หายในอีกชีวิตหนึ่ง (มีร่องรอยความเชื่อเรื่องการบงการของเทพอยู่บ้างในชะตากรรมของตัว
 ประกอบ เช่น ทรพา หรือนางบุษมาลี) ผู้แต่งแม้มีน้ำเสียงเป็นฝ่ายเทพ ก็ต้องทำให้ชัยชนะของ
 พระรามเป็นสิ่งที่ดำเนินไปด้วยกลยุทธ์มิใช่การกำหนดไว้ล่วงหน้าโดยสิ้นเชิง ส่วนเรื่องอิเหนานั้น
 องค์ปะตาระกาหลา เป็นผู้ชักนำให้เกิดศึกกะหมังกูหนิง โดยให้วิหยาสะกาได้พบรูปบุษบาตกอยู่ในป่า
 แต่ก็มิใช่ผู้บันดาลให้วิหยาสะกาเกิดความหลงใหลในตัวนาง เช่นเดียวกับอิเหนาเมื่อมารบศึก
 กะหมังกูหนิง มีความเสน่หาในบุษบาเพราะจิตปฏิพัทธ์ในความงามเลิศของนางอันตนไม่เคยฝันมา
 ก่อน มิใช่ด้วยการกำหนดบัญชาของเทวโองการแต่อย่างใด การบันดาลให้ลมหอบบุษบาพราวจาก
 อิเหนาก็ไม่สามารถยับยั้งความรักของคนทั้งคู่ได้ การคืนรนของอิเหนาในการมะงุมมะงาหลาไปทั่ว
 ดินแดนของชวานั้น เป็นการยื่นหยัดต่อสู้กับชะตากรรมด้วยสติปัญญาและจิตใจที่แน่วแน่ของตัวเอง
 โดยมีได้มุ่งวิงวอนร้องขอความเมตตาจากเทพแต่อย่างใด งานประพันธ์ที่แสดงเค้าความศักดิ์สิทธิ์
 และฤทธิ์อำนาจของเทพตามคติฮินดูมีเพียงอนิรุทธคานันท์ และบทละครเรื่องอุตุรุทธ เท่านั้น แต่ก็มี
 บทบาทเป็นส่วนเสริมในเรื่อง โดยที่ความผูกพันระหว่างคู่พระคู่นางเป็นที่ติดตรึงใจมากกว่า

ผู้แต่งได้ใช้เทพเป็นตัวละครของเนื้อหาทางอารมณ์ในไวยาหารของการเปรียบเทียบ หรือให้มี
 ความหมายเชิงสัญลักษณ์ เช่น ในราพันพิลาบของสุนทรภู่ นางเมขลาเทพธิดาผู้รักษาสมุทร ซึ่งมีบท
 บาทช่วยเหลือคนดีในนิยายเรื่องต่าง ๆ เช่น สมุทรโฆษ (ชาดกและคานันท์) และรามเกียรติ์ ก็
 ได้เป็นผู้เบลอ้งทุกข์ใจ เมื่อกวีฝันว่า "ว้ายสายชะเลอยู่เอกา" แต่ก็ปรากฏอยู่แต่เพียงในความฝัน
 เท่านั้น หรือไวยาหารในกาสรวาลที่สืบมาถึงนิราศนรินทร์ที่จะฝากนางไว้กับเทพและธรรมชาติ ก็เป็น
 ไวยาหารเปรียบเทียบเพื่อย้ำความมั่นคงของนางว่าสำคัญที่สุดในบาทสุดท้ายว่า "โถมแม่ใครสงวน
 ได้ เท่าเจ้าสงวนเอง" (กาสรวาล) และ "โถมฝากใจแม่ได้ ยิ่งด้วยใครครอง" (นิราศนรินทร์)

การปฏิเสธแนวคิดเรื่องการบันดาลหรือการกำหนดชีวิตโดยเทพเจ้า เป็นปรัชญาหลัก
 ของพุทธศาสนา ซึ่งเน้นอำนาจของการกระทำโดยเฉพาะมโนกรรมของบุคคลเป็นสำคัญ เมื่อมีภัย
 พิบัติคนไทยจะให้เหตุผลว่าเป็นเพราะอำนาจของกรรม ซึ่งอาจแก้ไขแบ่งเบาได้บ้าง แต่ไม่อาจยับ
 ยั้งไม่ให้เกิดขึ้นได้ ภัยพิบัติที่เกิดขึ้นแก่กลุ่มชนหรือสังคมมักปรากฏในรูปของความวิบัติของ
 ธรรมชาติ ซึ่งเป็นผลมาจากความวิบัติของสังคม คำว่าวิบัติหมายถึงความผิดปกติอย่างรุนแรง
 หากใช้กับพฤติกรรมของคน หมายถึงความผิดปกติที่แผ่กระจายของความเสื่อมเสียทางศีลธรรมและ

จริยธรรม ความเสื่อมเสียนี้เกิดจากการละทิ้งภารกิจที่สำคัญของชีวิต และบทบาทที่กำหนดไว้ตามสถานะภาพของแต่ละบุคคล เช่น ในภาพเรื่อง พระไชยสุริยา ของสุนทรภู่ ชาวเมืองสาวัตถีเริ่มจากกลุ่มผู้ปกครอง (เห็นที่ขุนนาง ดังที่เรียกในเรื่องว่า "ข้าเฝ้า") พากันนำเมาในกามารมณ์ ซึ่งบทประพันธ์ชี้ว่าเป็นมูลรากสำคัญที่ต่อเนื่อง ไปยังความชั่วอื่น ๆ คือ ความโลภ การฉ้อโกง เบียดเบียน การละทิ้งศาสนาและประเพณี หันเข้าหาความงมงาย ใช้หน้าที่เพื่อหาผลประโยชน์อันมิชอบ จนเกิดความวุ่นวายปั่นป่วนทั่วไป ผลสุดท้ายก็คือ "ผีป่ามากระทำ มรณัมเจ้าบุรี น้าป่าเข้าธานี ก็ไม่มีที่อาไศรย"

ในกรณีนี้ ความล้มจมของสังคม ก็เกิดจากความเสื่อมสลายของศีล ซึ่งมีความหมายโดยพหุชนะว่าความเป็นปกติ สิ่งที่ทำลายความเป็นปกติของชีวิตและสังคมคือกิเลสตัณหาในธรรมชาติของมนุษย์นั่นเอง ทางรอดจากหายนะก็คือ การขัดเกลากิเลสด้วยความรู้เท่าทันธรรมชาติของมนุษย์ การใช้ปัญญาหรือความรู้เป็นวิถีทางที่จะควบคุมและนำพาชีวิตไปสู่ความสุข การให้ความสำคัญแก่ประเพณี ก็น่าจะ เป็นเพราะประเพณีเป็นสิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อสนองจุดมุ่งหมายดังกล่าว และได้รับการพิสูจน์จากประสบการณ์ของมนุษย์ที่สั่งทอดต่อเนื่องกันมาในกระแสของเวลา การเน้นเอากฎพฤติกรรมมนุษย์ทั้งด้านดีและร้ายปรากฏใน พระอภัยมณี ซึ่ง ไม่มีบทบาทของ เทพแต่มีพระฤๅษีซึ่ง ได้สร้างสมปัญญาจากความพากเพียร เรียนรู้เป็นผู้ชี้ความเป็นไปของชีวิตให้ประจักษ์

แนวคิดที่ว่า ความวิปริตของมนุษย์จะส่งผลเป็นความวิปริตของธรรมชาติ ปรากฏมาตั้งแต่ ไตรภูมิกถา เป็นแนวคิดที่มีส่วนสำคัญในการควบคุมจริยวัตรของผู้ปกครอง ดังเห็นได้ว่า ลิลิตยวนพ่าย กล่าวตักเตือนพระ เจ้าดี โลกราชแห่งอาณาจักรล้านนาซึ่งแข่งอำนาจกับกรุงศรีอยุธยาว่าไม่ตั้งอยู่ในธรรม และสรรเสริญพระบรมไตรโลกนาถว่า

พระมาก่อธรรมมา	ครอง โลกย
มาสืบสืบมาช้า	ข่มเขย ๆ

ความล้มจมของเมืองสาวัตถีในภาพเรื่อง พระไชยสุริยา เป็นตัวอย่างของผลกรรมที่เรียกว่า "ทันตาเห็น" อย่างไรก็ดีมีความเชื่อว่า ผลกรรมอาจสืบต่อยึดเชื้อข้ามภพข้ามชาติ และปรากฏในจังหวะเวลาที่เหมาะสม ทั้งนี้อาจเชื่อมโยงกับสิ่งที่เรียกว่าเคราะห์หรือโชค ซึ่งอาจเป็นตัวแปร

ของความเร็วช้าของการปรากฏของผลกรรม ความเชื่อเรื่อง โชคและเคราะห์ไม่ใช่ความเชื่อใน พุทธศาสนา แต่เป็นที่คุ้นเคยของคนไทยมาตั้งแต่โบราณ ความเชื่อนี้อาจจัดเป็นส่วนหนึ่งของวิชา โหราศาสตร์ ซึ่งเกี่ยวข้องกับอิทธิพลของตำแหน่งของดวงดาวในจักรวาลกับดวงชะตาของบุคคล ดังนั้น จึงอาจถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการในธรรมชาติ สามารถศึกษาเรียนรู้ได้ ดังการ ทนายฝัน ในบทละครเรื่องนางมโนห์ราสมัยอยุธยาว่า "ยามฝัน แม่ฝันเมื่อยามไม่สู้ดี มันต้องนาง อักขมุขี อาทิตย์มาทับกับพระจันทร์ พระเคราะห์ปีพระเคราะห์เดือน พระเคราะห์คืนพระเคราะห์ วัน ในลักษณะมาสมจันทร์ พระเคราะห์นางนั้นมาตกดิน"

เห็นได้ว่าในแนวคิดที่มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติแท้ก็เป็นเช่นนั้นด้วย เทพใน วรรณคดีตั้งแต่อยุธยาซึ่งน่าจะ ได้รับอิทธิพลของ โลกทรรศน์ในพุทธศาสนา เช่นที่ปรากฏใน ไตรภูมิกถา จึงไม่ใช่ผู้บันดาล โชคชะตาแก่มนุษย์ แต่เป็นผู้ร่วมชะตากรรม เช่นเมื่อเกิดไฟบรลัยกัลป์ โดยนัย นี้เทพแตกต่างจากมนุษย์ในระดับสูงต่ำของคุณภาพแห่งจิตเท่านั้น และระดับคุณภาพนั้นอาจเปลี่ยนแปลงได้

แนวคิดที่เทพช่วยเหลือแบ่ง เบาทุกข์ร้อนของมนุษย์ซึ่งสืบเค้าจากการนับถือผีปรากฏอยู่ บ้าง เช่นพระสมุทรโฆษและอนิรุทธบวงสรวง เทพารักษ์ประจำต้นไม้ในป่า อย่างไรก็ตามแม้พระ โพธิ์และ พระ ไทรมาช่วยอุ้มสมก็มีได้เป็นผู้กำหนดความผูกพันเสนาหาในคู่พระคู่นางของทั้งสอง เรื่องนี้ แต่ประการใด นอกจากนี้การที่พระอินทร์และนางมณีเมขลาช่วยอนุเคราะห์ตัวละครราวกับชั้นกึ่ง มีการตีความของผู้แต่งว่าเป็นการอภิบาลคนดี ซึ่งหมายความว่าในที่สุดแล้วอำนาจอันยิ่งใหญ่ซึ่งเป็น มูลเหตุก็คืออำนาจของกุศลเจตนาที่มนุษย์สร้างสมไว้มิใช่อำนาจภายนอก ในนิราศการกล่าวถึงเทพ เป็นเพียงการปลอบประโลมใจ ดังความหวัง แสดงขอบเขตอันกว้างใหญ่ของความทุกข์ หรือย้ำ ความสำคัญของมนุษย์

อำนาจการกระทำของมนุษย์มีความยิ่งใหญ่จนก่อวิบากกระเทบกระเทือนต่อภาวะความเป็น ปรกติของชีวิต สังคม และ โลกธรรมชาติด้วย แนวคิดนี้ซึ่งปรากฏใน ไตรภูมิกถา ได้รับการกล่าวซ้ำ ในกาพย์พระไชยสุริยาและบางตอนในพระอภัยมณี เช่นเมื่อกล่าวถึง "เมืองลุ่มจมนสมุทรมนุษย์ม้วย" การกระทำของมนุษย์ในทางกุศลอาจมีบทบาทขจัดกิเลสตัณหา เช่นพระฤาษีใน พระอภัยมณี

ความสำนึกในความยิ่งใหญ่ของธรรมชาติซึ่งทำให้หนีภัยธรรมชาติกำกึ่งกับความเป็นเทพ
นี้เป็นเหตุผลที่ทำให้กวีแสดงความอ่อนน้อมและหากระแวงต่อเทพ แต่ความสำนึกว่าเทพเป็นส่วน
หนึ่งของธรรมชาติทำให้กวีแสดงความอาทรต่อเทพอันเนื่องด้วยธรรมชาติด้วยเหมือนกัน ความ
อาทรนี้ปรากฏในงานสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมื่อความหากระแวงในอำนาจของเทพอันเนื่องด้วย
ธรรมชาติลดลง

๓. ธรรมชาติกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์

กวีไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาได้ใช้ความผูกพันของมนุษย์ต่อธรรมชาติเป็นวัสดุแสดง
ความผูกพันระหว่างตัวละครด้วย โดยเฉพาะความรักและอาลัยหรือความปรารถนาจะปล่อย
ประโลมให้คลายทุกข์ แม้คิดว่าผู้ที่ตนรักนั้นได้ตายจากไปแล้วก็ตาม เมื่อมีความตระหนักถึงความ
สูญเสียอย่าง ไม่อาจแก้ไขได้ ความงดงามและยิ่งใหญ่แห่งธรรมชาติแม้ไม่อาจลดทอนความอาดูร
แต่ก็เป็นตัวแทนของสิ่งงดงามอ่อนหวานยิ่งใหญ่ที่มนุษย์จะมอบแก่กันในความสิ้นไร้ทางวัตถุ ดัง เช่น
บทครวญของพระรามในบทพากย์รามเกียรติ์ ตอนนางลอย พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ซึ่งทรงคัด
แปลงจากของ เดิมสมัยอยุธยา

ของเก่า

พระราชนิพนธ์

จะเกลี้ยทรายขึ้นทาเทียม

จะเกลี้ยทรายขึ้นทาเทียม

พระแท่นทิพย์ที่บรรทม

ต่างแท่นทิพย์บรรทม

จะอุ้มองค์เข้าต่างโกศ

จะอุ้มองค์ขึ้นต่างโกศ

เอาแต่ไอษฐ์อันร่าระงม

เอาพระไอษฐ์มาระงม

แทนเสียงคณาสนม

ต่างเสียงพระสนม

อันร้องรำประจำเวร

อันร้องรำประจำเวร

สาครจะต่างเมือง

สาครจะต่างเมือง

สีขรเนื่องจะต่างเมรุ

สีขรเนื่องจะต่างเมรุ

มังกรแลกลีเลน

มังกรโตกลีเลน

จะต่างรูปพนานนค์

จะต่างพาพะยะล

ดาวเดือนจะแทนเทียน	ดาวเดือนจะต่างเทียน
วิเชียรแก้วกลีบจงกล	วิเชียรแก้วกลีบจงกล
เมษหมอกเวหาหน	เมษหมอกในเวหน
จะต่างหมู่แลเพดาน	จะต่างหมู่แลเพดาน
พฤษชาจะต่างฉัตร	พฤษชาจะต่างฉัตร
สุวรรณรัตน์อันไพศาล	สุวรรณรัตน์อันไพศาล
ดอกไม้ในหิมพานต์	ดอกไม้ในหิมพานต์
จะต่างหมู่ระย้าราย	จะต่างหมู่อยู่เรียงราย
พากฝั่งมหรธพ	พากฝั่งมหรธพ
จะวงศพเจ้าโฉมฉาย	จะวงศพเจ้าโฉมฉาย
แทนเทียมวิสูตรสาย	ต่างศรีวิสูตรสาย
สุวรรณรัตน์ามัย	สุวรรณรัตน์อันอาไพ
เสียงคลื่นจะต่างกลอง	เสียงคลื่นจะต่างกลอง
ทั้งพาทย์ฆ้องประโคมใน	พิณพาทย์ฆ้องประโคมใน
จักจั่นแลเรไร	จักจั่นแลเรไร
จะต่างสังข์แลตรงอน	จะต่างสังข์แลเสภา

การพรรณนาเปรียบเทียบเช่นนี้ได้เป็นนวัตศิลป์ในนิราศอิเหนาของสุนทรภู่ด้วย ในตอนที่อิเหนา
 กล่อมบรรทมวิยะดาที่พามาด้วยขณะร้อนเร่ตามหาบุษบา ดังนี้

นอนเฝิดหนายาหยีที่จะกล่อม	งามละม่อมมิ่งขวัญอย่าหวั่นไหว
คีร์รอบขอบเคียงเหมือนเวียงชัย	อยู่ร่มไม้เหมือนปราสาทราชวัง
เคยสำเนียงเสียงนางสุรางค์เห่	มาฟังเรไรแซ่เหมือนเตรสังข์
เคยมีวิสูตรรดก้นบนบัลลังก์	มาก่าบังใบไม้ในไพรวัน
หนาวน้าค้ำกลางคืนสะอื้นอ่อน	จะกางกรกอดน้องประคองขวัญ
เอาดวงดาราละยับกับพระจันทร์	ต่างซ้อชั้นชวาลาระย้าย่อย
จักจั่นห้วนแหว่แจ้วแจ้วเสียง	ต่างสำเนียงขับครวตูลหวนละห้อย
พระพายเอ๋ยพามาต้องพระน้องน้อย	เหมือนนางคอยหมอบกราบอยู่งานพัด

ไอ้เวลาปานละนี้เจ้าพี่เอ๊ย	กระไรเลยแลเงียบเชียบสัจ
น้ำค้าง เฝายะ เหยาะ เย็นกระ เซ็นซัด	ตึกสัจดวงจิตจึงนิทรา
พระขวัญเอ๊ยเคยนอนอย่าร้อนเร่	ไปว่าแห้วห่างไม้ไพรพทกษา
ขวัญมาอยู่สู่ที่พระพี่ยา	พระมารดาบิดุเรศนิเวสน์เวียง
พระขวัญเอ๊ยเคยแอบแนบถนอม	มาฟังก์ล่อมกลอนเพราะ เสนาะ เสียง
ไอ้แรมล่วงดวงเดือนเฝ้าเลื่อนเอียง	ที่ทิศเพียงพักครแผงพลิกแพลงบัง

บทกล่อมอันอ่อนหวานท่ามกลางความอ้างว้าง เยือกเย็นนี้ มีความมุ่งหมายที่จะใช้ความงามเจิดจ้า และความสงบของธรรมชาติเป็นสิ่งประโลมความหวนไหว ในฐานะสิ่งทดแทนสมบัติอันใหญ่ล้นที่เคยครอบครองอย่างมั่นคง อย่างไรก็ตามบทลู่ขวัญในตอนท้ายบ่งบอกนัยยะของความแปลกแยกต่อธรรมชาติที่แฝงอยู่ในส่วนลึกด้วย

อาจกล่าวได้ว่า กวีใช้ธรรมชาติเป็นสิ่งประสานความผูกพันระหว่างมนุษย์ ในอิเหนา คำฉันท์ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) มีบทปลอบประโลมของอิเหนาคู่บ่ชบาให้คลายตระหนกเสียขวัญ ในลักษณะที่น่าจะเป็นการประสานชนบของบทลู่ขวัญและบทกล่อมช้าง (ซึ่งเป็นการลู่ขวัญในลักษณะหนึ่ง) เข้าด้วยกัน ลีลาเช่นนี้มีนัยยะว่าสำหรับมนุษย์ธรรมชาติยังมีลักษณะอีกด้านหนึ่งที่นำหวาดหวั่น*

* คำลู่ขวัญ หรือคำเรียกขวัญ เป็นส่วนหนึ่งของประเพณีไทยทุกถิ่น แสดงถึงความรู้สึกห่วงใยในความไม่ปลอดภัยเมื่อคนในครอบครัวต้องจากญาติพี่น้องและชุมชนไปสู่ดินแดนอันอ้างว้างในโลกธรรมชาติ ตัวอย่างเช่น คำเรียกขวัญไหล่อีสานวนหนึ่งบางตอน (วิไลวรรณ ชนิษฐานันท์ ๒๕๓๑: ๑๒๓) ที่เรียกขวัญ (วิญญาณ) ให้กลับมาสร้างกาย (ตรงกับสำนวนปัจจุบันว่า ให้ขวัญกลับมาอยู่กับเนื้อกับตัว) ว่า

...แม้ว่าขวัญหนีไปอยู่แดนไก่อ้นอกขอบฟ้าขวัญหนีไปอยู่ลิ้นน้ำอยู่เมิงแกน แม้ขวัญหนีไปอยู่แสนเมิงทวีปกว้าง ก็หื้อได้กลับหว่ายคืนมา... ขวัญหนีไปอยู่บัจฉินโลโก้นอกฟ้า ขวัญหนีไปอยู่ข้างแม่น้ำสมุทราใหญ่ ก็หื้อกลับคืนมาด้วย... ขวัญอย่าไปเกิดอยู่ป่าไม้ ปางถิ่นทุ่งหนา ขวัญอย่าไปเกิดอยู่ป่าคาแก่ห้วย ขวัญอย่าไปเกิดอยู่ป่ากล้วยที่เล่าหีบดิน ขวัญอย่าไปแอ้วแดนไก่อ้นเกล้า ขวัญอย่าไปเกิดอยู่ข้างแม่น้ำ สระ โบกขรณ... ขวัญอย่าไปเกิดอยู่ค้อยป่าไม้ ปางป่าดงไพ แม้ขวัญหนีไปตึกคิดใด ก็หื้อฮีบหว่ายคืนบักเค้าหื้อเข้ามาอยู่ในเนื้อ...

อ้าแม่ันทราเถอะนะ จะกล่อม	วิมลพัศตร์คืออัปสร
ขวัญแม่อย่าเซจรจนอน	รมเยศหฤทัย
อ้าแม่อย่าหวังแก่ชฌภา	ชนนีณรง ไกร
อ้าแม่อย่าหวังแก่บุชไน	นคเรศเรื่อนทอง
.....
อ้าแม่พี่พาจรมาใน	พนพทกษร่มระหง
ขวัญแม่อย่าหลงจรในดง	ทรสุนทรส่ายสานต์
ขวัญแม่อย่าหลงจรในบรร-	พดห้องหิมพานต์
ขวัญแม่อย่าหลงจรในธาร	ชรทิงชรทาง เทา
ขวัญแม่อย่าหลงจรในเหล่า	ละแวกห้องคูหาหงส์
ขวัญแม่อย่าหลงจรในหมู่	กิริณีอนายพงศ์
ขวัญแม่อย่าชมมฤคยง	คณะของอันคฤบเกลียง
ขวัญแม่อย่าชมมหันตกา	สรกาจกาเหล่า เลลียง
ขวัญแม่อย่าชมพัคคเยียง	ผาผยของระ เทีจหาญ
.....

๔. ธรรมชาติกับกระบวนกาทางจิตสำนึกของมนุษย์

ผู้แต่ง ได้ใช้ธรรมชาติเป็นวัสดุสำคัญในการแสดงภาวะทางอารมณ์ที่ประกอบด้วย ความขัดแย้งภายในของตัวละคร เช่น ใน พระอภัยมณี เมื่อสุดสาครเดินทางไปเพียงลำพังท่ามกลาง ท้องทะเลเว้งว่างเมื่ออายุเพียง ๓ ปี ธรรมชาติเป็นสิ่งที่เร้าการรับรู้ในความขัดกันของสุขในประสบ การณ์อดีตและทุกข์ในประสบการณ์ปัจจุบัน ดังข้อความว่า

จันทร์กระจ่างกลาง โขมดั่ง โคมแก้ว	สว่างแฉกท้องทะเลพระเวหา
สุดสาครนอนเอกเขนกมา	คูดาราเดือนสว่างนี้ค้ำพรม
พอลมรืนคลื่นสังคักตัดตึก	หวนรำลึกถึง เจ้าดาที่อาศรม
เคยนั่งแท่นแผ่นผาที่ท่าลม	ชวนหลานชมเดือนหงายสบายใจ
ไอ้สังสารมารดานิจจาเอ๋ย	ได้ชมเขยลุยกยาอัชฌาสัย

น้ำนมแม่แต่ละข้างข้างกระไร	ลูกเคยได้รับประทานทั้งหวานมัน
ไอ้จากมาน่าเสียดายเมื่อภายหลัง	จะย้อยพรุ้งพุ่มนงทั้งสองกัน
ลูกยิ่งอยากมากมายเสียดายครัน	สะอื้นอื้นคนมกรมกทัย ๆ

การปรากฏตัวของภาพธรรมชาติในสถานการณ์ที่ผิดแผกในข้อความนี้ ให้ความหวนหวาอารณ์ในความสุข และ เน้นย้ำภาวะที่ปราศจากความสุขเช่นนั้นในปัจจุบันยิ่งขึ้น ธรรมชาติจึงแสดงนัยประหวัดที่ขึ้นกับจิตสำนึกของตัวละคร บางครั้งทำให้จดจ่อกับเหตุการณ์เฉพาะในอดีตที่มีความหมายพิเศษฝังใจเช่น ใน อิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ มีบทพรรณนาความรู้สึกของอิเหนาขณะเดินทาง ไปยังถ้ำที่เตรียมไว้สำหรับลักพาบุษบาจากพิธอิภิกษกกับจรรกา ดังนี้

พระวิโยคโศกเศร้าเปล่าเปลี่ยว	ดังมาเดียวล้วน โลกคะลิ่งหลง
จนสายกือที่พระหัตถ์ก็พลัดลง	จึงค่อยคงคืนสมประดีศาล
กระจำจั่งแสงเทียนโคมส่อง	เหมือนเมื่อน้อง เสียง เทียนอธิฐาน
ลมพัดเพลิงดับอนธการ	ประมาณเหมือนต้อนค่างควาดับไฟ
กลิ่นลาหวานหอมเหมือนกลิ่นเจ้า	ที่คลิ่ง เกล้าชมชิตยงค์คิดได้
เดือนดับลับเมฆมืดไป	เหมือนมืดในวิหารบศีรี
แว่วเสียงสาเนียงคูเหว่าร้อง	เหมือนเสียงน้องร้องทูลมะ เหวี
วังเวงใจในเวลาราตรี	จนแสงทองส่องศรีสว่างฟ้า

ในข้อความนี้ตัวละครรู้สึก "เปล่าเปลี่ยวดังมาเดียว" เพราะหมกมุ่นกับความปรารถนาซึ่งยังไม่สมหวัง จึงปลีกตัวออกจากความสัมพันธ์กับผู้อื่น แต่ยังไม่รับรู้ต่อธรรมชาติ ผู้แต่งได้ใช้ความรู้สึกที่รับรู้ถึงความสุขและทุกข์อันคละเคล้ากันในบางอันจริงของรูป เสียง กลิ่น และรสสัมผัส ซึ่งให้ความเข้าใจต่อพฤติกรรมต่อจากนี้ที่อิเหนาละเมียดต่อประเพณีและจริยธรรม

ความมีใจเพื่อแม่ต่อธรรมชาติเมื่อตัวละครเปล่าเปลี่ยวเป็นการแสดงความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของมนุษย์กับธรรมชาติ ที่ต่างจากสมัยอยุธยาที่ต่อธรรมชาติไม่แสดงความปรานแปรเพราะอำนาจความทุกข์ใจของมนุษย์ หากแต่ในความบกตินั้นธรรมชาติก็มีความโดดเด่นเดี่ยวเช่นเดียวกับตัวละคร คติที่นับถือธรรมชาติเป็นเทพเป็นปัจจัยให้ใช้บุคลาธิฐาน แต่ธรรมชาติที่ถือว่า

เป็นเทพ เช่นพระจันทร์ พระสุริยะ ก็ไม่ยิ่งใหญ่ไปกว่ามนุษย์และสัตว์ สำหรับมนุษย์นั้นความเปล่าเปลี่ยวของธรรมชาติได้หนุนความเปล่าเปลี่ยวของคนให้บรรดารณาสัมผัสจากมนุษย์ ดังบทเพลงที่นางยุพหาวกาและสลาลีวันขับกล่อมนางละเวงในตอนที่ ๓๒

ไอ้พระจันทร์วันเพ็ญ ไม่เปล่ง เปลือง	สลดเหลืองลอย เข็มม เหลี่ยมสิงขร
<u>คว่ำเหว่เอกานาทร</u>	<u>เที้ยวเร้าร้อนทรงรมิลลเลียว*</u>
<u>สุริยันต์นเมฆวิเวกليب</u>	<u>แสงระยิบลับเงาภูเขาเขี้ยว</u>
<u>สงสารนกดกอยู่แต่ผู้เดียว</u>	<u>ให้เปล่าเปลี่ยวหัวหน้าคานาใจ</u>
หนาน้ำค้างพร่างพรอมจะห่มเสื่อ	<u>พอนั่นนอนอนสนิทพิสมัย</u>
ถึงลมว่าวหนายิ่งจะผิงไฟ	แต่หนาวใจจาทล้นทุกวันคืน
<u>แม้มีคู่ชู้ชิตสนิทนม</u>	<u>เหมือนห่อหุ้มผ้าทิพย์สักลิบผืน</u>
หอมบุปผามาลัยไม่ยั้งยีน	<u>ไม่ชู้ขึ้นเช่นรสพจมาน</u>
มณฑาทิพย์กลีบกลิ่นประที่นหอม	จะอ่อนนุ่มโน้มลงน่าสงสาร
สาโรชรื่นชื่นชุ่มจะแยมบาน	ผาก้านเกษรจรโรย
กุ่มรินบินเลยไปเซยอื่น	มีมาชื่นเชยชานให้หวานโหย
น้ำค้างพรอมลโยกมาโบทโยย	<u>จะร่วงโรยแรมเหมือนดั่งเดือนเอย</u>

ฉากธรรมชาติยังอาจแสดงถึงความสลับของปัญหาที่ท้าทายให้อาชนะในเวลาเดียวกับที่ทำให้ห่อถอย ดังนिरासो (เนาะ) ของสุนทรภู่ ให้อิเหนาจินตนาการถึงการจากไปอย่างลับเร้นของบุษบา บทระพันอย่างพิศวงและเศร้าสร้อยนี้แสดงผลกระทบที่รุนแรงของการจากพรากท่ามกลางเวลาชั่วซึ่งสะท้อนความเศร้าหมองทางอารมณ์ และความมืดมนทางความคิด

ตะลึง เหลียว เบี้ยวเปล่าให้เหงาหงิม	สุชลปร่มเปียมเหยาะ เผาะ เผาะผอย
ไอ้เย็นค่าน้ำค้างลงพร่างพร้อย	น้องจะลอยลมบนไปหนใด

* วรคดียึดตามศิลปาบรรณาการ ๒๕๐๗: ๕๖๑ และองค์การคำของคุรุสภา ๒๕๒๕: ๔๑๖ รองศาสตราจารย์ศักดิ์ศรี แย้มนัตตา กล่าวว่า ที่ถูกต้องเป็น "บทจรทรงรมิลลเลียว"

ภาเวทู้ซันห้ามาพาน้อง
 แม้นน้องน้อยลอยถึงชั้นตริงส์ไคร
 หรือไปปะ พระอาทิตย์พิศวาส
 หรือ เมฆลาพาชวนาลละอง
 หรือไปริมทิมพานต์ชานไกรลาส
 หรือออกนอก เหมินอัสสินธ
 ไอ้ลมแดงแสงแดดจะ แดคส่อง
 จะคั่นหมอกออกเมฆวิเวกใจ
 พระผันแปรแลรอบขอบทวีป
 จะแลดูสุริยภัสสนธยา
 ผืนวิโยคโศกเศร้าเข้าในห้อง
 ไม่เห็นนุชสุดจะทรงพระองค์ชาน

ไปไว้ห้องช่องสวรรค์ที่ชั้นไหน
 สหสนันจะช่วยรับประคับประคอง
 ไปร่วมอาสน์เวชยันต์ผันผยอง
 เทียวลอยล่อง เลียบฟ้าชมสาคร
 บริเวณเมรุมาศราชสิงขร
 เทียวลอยร่อนรอบฟ้าภาลัย
 จะมัวหมองมิ่งขวัญจะหวนไหว
 นี้เวรใดเค็ดสวาทให้คลาดคลา
 เห็นแต่กลีบเมฆเคลื่อนเคลื่อนเวหา
 จะดูฟ้าฟ้าคล้าให้รำจวน
 เห็นแท่นทองที่ประทมภิรมย์สงวน
 ละห้อยหวานหิวโหยด้วยโรยแรง

ความลึกซึ้งยิ่งใหญ่ของธรรมชาติ ทำให้นึกถึงอนาคตที่จะบอกเหตุร้ายล่วงหน้า เช่น
 ในลิลิตพระลอ พระลอได้เสี่ยงน้ำเพื่อที่จะมุ่งหน้าไปโดยไม่ต้องพะวัภพะวากับความหวาดหวั่นใน
 ชะตากรรม อย่างไรก็ตามธรรมชาติเป็นสิ่งตรงข้ามกับวัฒนธรรมหรืออารยธรรม คำว่า ป่าเถื่อน
 ในภาษาไทยโยงถึงความโหดร้ายเถื่อนดิบปราศจากการขัดเกลา การท่องป่าของขุนแผนวันทอง
 เมื่อละเมียดอาญาแผ่นดิน เป็นการผจญภัยที่ท้าทายความมุ่งมั่นเด็ดเดี่ยวของชีวิต ป่าเป็นสถานที่
 ซึ่งจะพิสูจน์ธาตุแท้ของความเป็นมนุษย์ ซึ่งปราศจากการปรุงแต่งคล้ายคลึงกับความรักของคนทั้ง
 สอง ซึ่งเริ่มต้นที่ไร้ฝ้าย บทราฟิงของวันทองเมื่อแรกเข้าป่าขณะที่ยังไม่หลับอยู่ลำพัง แสดง
 ความขัดแย้งภายในระหว่างความหวาดหวั่นหาความสุขสบายทางกายด้วยทรัพย์สินกับความยากแค้นมีดมน
 ไร้หลักประกันใด ๆ ทั้งสิ้นของอนาคตที่ไร้สมบัติ การตัดสินใจช่วงท้ายที่เกิดขึ้นด้วยความประจักษ์
 ในความรักของขุนแผนและความรับผิดชอบในส่วนของตัวเองซึ่งปลุกความองอาจขึ้นในใจนางได้
 ทำลายความขัดแย้งนี้ให้สิ้นไป และทำให้ความรักอันเนื่องจากการร่วมทุกข์-สุขของนางกับขุนแผน
 ต่อจากนั้นเป็นสิ่งเที่ยงามที่สุดช่วงหนึ่ง ข้อความที่แสดงความขัดแย้งและการตัดสินใจดังกล่าวนี้
 อยู่ในเสภาตอนที่ ๑๘ คือ

.....
 นิ่งอยู่ข้างผ้าตัวคนเดียว

.....
 ให้เปล่าเปลี่ยวเจ็บเหงาเศร้าใจหนัก

พอมนตร์หายคลายหลงพะวงรัก
 อนิจจาครานี้แหละตัวกู
 จะเป็นเหยื่อเสื่อสาบที่กลางไพร
 นี้จะอยู่อย่างไร ไม่เล็งเห็น
 มิได้คิดถึงตัวมิจะมา
 ขุนแผนพามาด้วยความรัก
 แต่ทุกข์ยากอย่างนี้ยังมีเคย
 ไม่เคยเห็นก็มา เห็นอนาถนัก
 รั้นรับบิณฑายระคายครบ
 ยังพรั่งนี้จะเป็นกระไรเล่า
 คิดขึ้นมาหน้าตาตกอกใจตัน
 นิจจาเอ๋ย เคยสำราญอยู่บ้านช่อง
 คลึงเกล้าเข้าเย็นไม่วันวาง
 ยามนอนเคยนอนบนเตียงตั้ง
 ยามร้อนนอนเล่นบนเตียงทอง
 อาบน้ำมีคนเข้าเคียงขัด
 ส่งกระจกเงางามอร่ามดี
 น้ำหอมกล่อมกลิ่นดอกไม้กลิ่น
 ผ้าผ่อนแพรพรรณสักพันพับ
 ตั้งแต่มีแต่จะมัวหมอง
 มาเลือกกลัวผงคลี้อลิ้ม
 นางสะท้อนถอนจิตคิดถึงตัว
 จะเอนหลังมั่งเล่าก็เศร้าใจ
 พยิบรากไม้มาวางลงต่างหมอน
 คล่าดินแข็งกระด้างระคายคาย
 สารพัดวิบัติไปหมดสิ้น
 แสงไฟไม่อยู่มาดูแลเดือน
 ออกเอ๋ยเกิดเป็นสตรี

เห็นประจักษ์ทุกข์ร้อนก็ถอนใจ
 มาอ้างว่างค้างอยู่ในป่าใหญ่
 เอาป่าไม้เป็นเรือนเหมือนป่าช้า
 ตายเป็นก็คงบ่นอยู่กลางป่า
 ไม่รู้ว่าจะ เป็นเช่นนี้เลย
 ก็ประจักษ์ใจจริงไม่หนึ่งเฉย
 ออกเอ๋ยเกิดมาพึ่งจะพบ
 ไม่รู้จักก็มารู้อยู่เจนนจบ
 ไม่เคยพบก็มาพบทุกสิ่งอัน
 จะลาบากยิ่งกว่าเก่าหรือไรนั้น
 กลับวันห้วนหวนคะนึ่งถึงขุนช้าง
 ถนอมน้องมิให้หน้ายระคายหมาง
 อยู่กินก็ส้ออาจล่อออกอง
 มั่งบังยุ้งรั้นไม่บิณฑอง
 มีคนประคองคอยพัคดี
 ผีผัดขิ้นผงประจงลี
 ยาพันสรรพสี่เป็นแสงยับ
 กระแจะจันทน์ผัดพริ้งทุกสิ่งสรรพ
 ลับสูกลิ่นไปมิได้ขม
 สักหน่อยจะต้องกรองใบไม้หอม
 นับวันยิ่งจะตรมระกำใจ
 เหลียวมาดูผิวเห็นกลับไหล
 จะวางกายลงกระไรล้วนกรวดทราย
 แลดูอนจะหนนก็ใจหาย
 เสียตายเอ๋ยเคยสุขสำราญเรือน
 ละถันฐานานนดรมาอนเดือน
 เหย้าเรือนทั้งมาหาร่มไม้
 พอที่จะเป็นสุขไม่สุขได้

ไม่รักอายร้ายชมภริมาไป	เพราะไม่ครองใจจึงได้เดิน
เสียแรงรูปงามนามก็เพราะ	ละมุนเหมาะใจชั่วนี้เหลือแสน
ที่ตีสลันในดินแดน	ชั่วเล่าใครจะแน่นก็ไม่มี
รำพลาทางสะท้อนถอนใจใหญ่	ง่วงเหงาเศร้าใจอยู่กับที่
เอาความรักหักทวนอยู่รวนรี	ได้เสียที่ทากระไรไปตามเกิน
จะเคืองขุ่นขุนแผนก็ไม่ได้	เขารักใคร่จริงจึงไม่ห่างเหิน
ไปจากกันนานช้าน่าจะเพลิน	หมางเมินลูกเมียเขาก็มี
สู้บากหน้ามาตามด้วยความรัก	ลอบลักเข้าป่าพากันหนี
ไม่กลัวความลามลูกคลุกคลี	เอาชีวิแกลน่องวันทองมา
จะทิ้งขว้างอย่างไรต้องไปด้วย	จะมอดม้วยก็ตามแต่ว่าสนา
นางทอดตัวกอดผ้าแล้วไศกา	ชบหน้าหนึ่งหลับระงับไป ฯ

กล่าวได้ว่า กวีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้ใช้ธรรมชาติเป็นวัสดุแสดงภาวะทางอารมณ์ อันซับซ้อนของตัวละคร สืบต่อจากสมัยอยุธยา เช่น ความปั่นป่วนทวนให้ในยามจากรัก การเผชิญหน้ากับชะตากรรมอันอยู่นอกเหนือความควบคุม ความรักและปรารถนาดีที่มีอบแก่ผู้เป็นที่รักในภาวะวิกฤตของชีวิต ความหวังอันยิ่งใหญ่เกินตัวที่ไม่อาจเป็นจริงได้ และสิ่งที่ได้พัฒนาเพิ่มขึ้นอย่างแหลมคมก็คือ ใช้ธรรมชาติเป็นส่วนหนึ่งของการแสดงลักษณะนิสัยและบุคลิกภาพเฉพาะของตัวละคร เช่น จากเรื่อง มณีพิชัย ขุนช้างขุนแผน ตอนที่ ๒๔ และตอนที่ ๑๔ ดังที่ยกมาแสดงแล้วนี้ โดยเฉพาะตอนที่ ๑๔ นี้ผู้แต่งได้แสดงความเข้าใจอันลุ่มลึกในธรรมชาติของมนุษย์ ในความขัดแย้งของจิตสำนึกท่ามกลางฉากธรรมชาติที่ปราศจากการปรุงแต่งอันทำทลายให้ตรวจสอบตัวตนในส่วนลึก

๕. ลีลาอุดมคติในการแสดงธรรมชาติ

ความเชื่อมโยงระหว่างวรรณศิลป์กับศิลปกรรมไทยแขนงอื่นนั้นนับว่าน่าสนใจ ในจิตรกรรม ธรรมชาติเป็นส่วนประกอบของภาพซึ่งแม้มิได้มุ่งแสดงให้เห็นเหมือนจริง แต่ก็ให้ความสมจริงและเป็นเอกภาพกับเนื้อหาทางอารมณ์เป็นอย่างดี ดังเช่นภาพเขียนฝีมือช่างเขียนสมัยรัชกาลที่ ๑ ที่วัดราชสิทธิาราม ในตอนกัณฑ์มหาพน ได้เขียนภาพภูเขาและแมกไม้ ดังที่กล่าวได้ว่า

...แม้ว่าจะเขียนตามแบบแผนของช่างสมัยนั้น คือเขียนภูเขาตัดเส้นใหญ่ ๆ แต่ก็วางโครงของเส้นให้ดูไหวตัว โอนอ่อนคล้ายมีชีวิตชีวา ภูเขาแต่ละลูกที่เบียดเสียดกัน ศิลปินได้แก้ความเลี่ยน โดยการใช้น้ำเงิน หรือสีขาบสลับกับสีน้ำตาลแดง บ้างก็เป็นม่วงแดง บ้างก็เป็นเทาอ่อน ๆ แซมไปด้วยกิ่งลาววัลย์และแมกไม้ขุ่ม บางตอนก็เขียนพุ่มพฤกษ์ด้วยสีหนัก ๆ เป็นสีคล้ายคำครีมี แล้วใช้สีอ่อนเกือบขาวตัดเส้นภูเขาบางตอนให้เห็นแวบแวม ในเบื้องหน้าเป็นเนินไศลเปล่งสีน้ำตาลอ่อน ๆ คู่ส่วนรวมแล้วคล้ายได้ฟังเพลงซิมโฟนีหนัก ๆ มันเป็นภาพอันงามประทับใจ ได้อารมณ์ขลังและเห็นความน่าเกรงขามของขุนเขา และความเดือนของธรรมชาติในไพรกว้าง ได้อย่างถึงแก่นจริง ๆ (น. ๓ ปากหน้า ๒๕๓๐: ๕๕-๕๖)

เมื่อพิจารณาความเคลื่อนไหวของรูปทรงส่วนรวม หรือโครงสร้างของภาพไทยแบบประเพณี ก็จะทำให้เห็นว่าธรรมชาติเป็นส่วนประกอบอันกลมกลืนกับส่วนอื่น เช่น ความเคลื่อนไหวส่วนรวมของรูปทรงบนผนังตำหนักพระพุทธไสยาจารย์ วัดพุทธไสยาจารย์อยุธยา นั้น "เป็นไปอย่างต่อเนื่องเชื่อมโยงกันตลอดผนัง ด้วยเส้นโครงสร้างที่เคลื่อนไหวของต้นไม้ ไชยหิน สายน้ำ แซมสลับด้วยปราสาทและรูปสี่เหลี่ยมของช่องหน้าต่างที่เขียนภาพเทวดา มนุษย์ และสัตว์ในนิยายไว้เป็นคู่ๆ (ชลุค นิมเสมือ ๒๕๓๒: ๕๖)

ศิลปกรรมไทย ทั้งจิตรกรรม ลายปูนปั้น พระพุทธรูป ได้แสดงว่า "คนไทยเข้าใจดีว่าการลอกเลียนธรรมชาตินี้มิใช่การสร้างสรรศิลป์" (ศิลป์ พีระศรี อ้างถึงใน น. ๓ ปากหน้า ๒๕๓๐: ๓๖) ศิลปกรรมไทยนั้นมิได้มีเงินเฉยต่อธรรมชาติ หากเกิดจากการศึกษาธรรมชาติจนเข้าใจแจ่มแจ้งถึงแก่นแท้จนถึงจุดที่กล่าวได้ว่า "ศิลป์ไทยเราหันหลังให้แก่ธรรมชาติมานับเป็นพัน ๆ ปี และได้ขีดเกลารูปความคิดอันนั้นให้เป็นธรรมชาติในรูปความคิดอันสวยงาม เป็นงานที่ลงตัวมานานแล้ว" เป็นการประดิษฐ์ธรรมชาติให้เป็นสัญลักษณ์ และ "จัดระเบียบธรรมชาติเสียใหม่" (น. ๓ ปากหน้า เรื่องเดียวกัน: ๑๓๕, ๒๐๒) ศิลปกรรมไทยจึงเป็นการจัดรูปทรงด้วยความสำนึกในพลังของวัสดุในการสื่อเนื้อหาทางอารมณ์เป็นอย่างยิ่ง ในขณะที่ช่างเขียนไทยเข้าถึงพลังของเส้นและสี และใช้ได้อย่างมีผลสัมฤทธิ์ ผู้ประจบวรรณศิลป์ก็ใช้ความเข้าใจถึงพลังของเสียงและความหมายของถ้อยคำ และข้อความต่อเนื่องเป็นปัจจัยของความสำเร็จในการสื่อความจริงในความรู้สึกซึ่งไม่ใช่เพียงการลอกเลียนธรรมชาติแต่เป็นการเสนอลักษณะพิเศษของธรรมชาติในอุดมคติและจินตนาการ

ลีลาการแสดงออกเช่นนี้ จึงจัดเป็นลักษณะอุดมคติ ซึ่งมีความหมายกำหนดไว้เฉพาะ เช่น พระพุทธรูปแสดงความสงบระงับ ความหลุดพ้นจากกิเลส ความเมตตา และความพวยพุ่งทางปัญญา ลายกนกเครือเถาแสดงความอ่อนหวาน ความงอกงาม ความอุดมสมบูรณ์ เป็นต้น

การที่ลักษณะอุดมคติโน้มไปทางที่ไม่มุ่งลอกเลียนธรรมชาติ แต่ก็ยังรับแรงบันดาลใจจากความดีมีค่าผูกพันต่อธรรมชาติ ทำให้การแสดงออกในลีลาเช่นนี้ มีลักษณะเกินกว่าความจริงในธรรมชาติได้มาก ดังเห็นได้จากบทพรรณนาธรรมชาติเมื่อพระเวสสันดรพระราชนานสองกุมาร เป็นสิทธิ์ขาดแก่ชูชกที่กล่าวมาแล้ว บทพรรณนาในวรรณคดีสมัยอยุธยา โดยเฉพาะเรื่องอิงเทพนิยาย เช่น อนิรุทธคำฉันท์ มีโอกาสสร้างจินตนาการเช่นนี้ได้เร้าอารมณ์ เป็นต้นว่า

บัดคชสารคือคชสีห์	เต็บสูงคือคิริ
ชานันคิริเมฆชล	
ม้วนวางแทงธรรณิคล	งานองเงยกล
คือตั้งจะเสื่องสอยดาว	
ถีบจัดผัดผาดผาดสราว	ไม้ไล่เหินหา
ก็ฟุ้งทั้งป่าเบนไฟ	

ในลิลิตยวนพ่าย ผู้ประพันธ์ใช้ลีลาเช่นเดียวกันนี้ในการพรรณนากระบวนทัพของพระบรมไตรโลกนาถในศึก เชียงขึ้น เช่น

ธงทวยจรจรโจชกลิ่ง	กลามหา
แพนเพ่งทางยุงยรร	ยั่วฟ้า
กบี่ธชกลสกา	พังพ่าย
บังเมฆกลวมกลุ่มหล้า	หล่อแสง
.....
มัทธยมเทศพียง	คชสิงห์
วงเงือดคินางอน	เงือดฟ้า
คือคชปิ่นไตรตรีงษ์	พาลโพธ
โลมปราบจักรพาหหล้า	แก้วนชน

บุณโณภาทคัมภีร์ สมัยอยุธยาตอนปลาย พรรณนาขบวนเสด็จพยุหยาตราทางสถลมารค
กล่าวถึงพลชกไว้ตอนหนึ่งว่า

พลชกชแรงแรม	โจอมรงค์คอง	อาวุธสรรพ
พลชกชเร้ารับ	จับอรินทรราชพาด	ชัจฉจร
พลชกชกฤทธิรอน	เบญจลิ่งคธร	เกลิงงา
พลชกชศักดา	งาอนช้อยสอย	เอาดวงดาว

บทเห่เรื่องกาเกี ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร มีความไพเราะดังคูดใจเพราะการพรรณนาที่
ให้ความงามในจินตภาพที่เกินกว่าความจริง ดังตอนหนึ่งว่า

กางกรอุ้มโอบแก้ว	เจ้างามแพ้วสบรรพทางค์
ปีกปกอกเออานาง	พลาจคลิ่งเกล้าเต้าจรจรัล
ฉายฉาบคาบนาคา	เป็นนักชาพาทผผัน
ทางกระหวัดรีงรัตพัน	ต้นเมฆามาสิมพลี

การเหาะเหินเวหาลอยล่องอยู่ในกลุ่มเมฆ ดูเป็นเครื่องหมายของความปลอดโปร่งจาก
ความทุกข์ภารกิจและปัญหา ลีลาลอยไปได้ตามอารมณ์ปรารถนาอันไร้ขอบเขตเหนือกฎเกณฑ์ทั้งปวง

เมื่อสุนทรภู่แต่งบทเห่กลุ่มพระบรรทม ก็ได้ใช้จินตภาพเหล่านี้ เช่น เห่จับระบา ตอน
หนึ่งว่า

เห่เอยนางเอก	มณีเมขลา
ร่อนเร่ในเมฆา	ถือจินดาตั้งดวงดาว
โยนเล่นเห็นแก้ว	สว่างแววามาวา
ลอยฟ้าเวหาหาว	รุกราวกับกนิรี

เห่เรื่องกาگی ตอนที่หนึ่งว่า

ล่องลมชมทวีป	ในกลางกลีบเมฆิน
ข้ามคีรีสีขรินทร์	มุขลินีชโลธร
ซึ่มทนมแนว	นั่นเขาแก้วคุณธ
สกัดกัณฑ์สันดร	แลสลอนล้วนแต่ปลา
งูเงือกขึ้นเกลือกกลิ้ง	มิติมิงคลมัจฉา
จรเข้าแลเหรา	ทั้ง โลมาและปลาวาฬ
โผนแผ่นเล่นระลอก	ชลระลอกฉลาดฉาน
นาคอันกล้าหาญ	ขึ้นพันพ่วนคงคา
หัดดินบินฉาบ	เฉี่ยวคาบชั้นเวหา
ในทะเลเกศรา	บ้างแล่นมาแล่นไป
ลามดินคัจฉิฉ่า	เห็นหิวหิวอยู่ไรไร
ชมชื่นหกทัย	ก็ลอยไปในเมฆา

กาگیเป็นเรื่องที่อยู่กันมานาน ดังปรากฏบทเห่เรื่องกาگی พระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ในสมัยพระเจ้าบรมโกศ ซึ่งจับความตั้งแต่ตอนพญาครุฑพากาگیไปสู่วิมานฉิมพลีในทิมพานต์ และเป็นตอนเดียวกับที่สุนทรภู่ฯไปแต่ง เห่กลุ่มพระบรรทม ดังยกมาแสดงแล้ว ก่อนหน้าสุนทรภู่ฯเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้แต่ง กาگیกลอนสุภาพ* ในรูปกลอนเพลงยาว ซึ่งน่าจะ เป็นนิยายกลอนเรื่องแรกเท่าที่ปรากฏหลักฐานในปัจจุบัน

* ในวรรณคดีชาดก มีเรื่องคล้ายกันอยู่ ๓ เรื่องคือ กาภาติชาดก สุสันธิชาดก และ กษาลชาดก ต่างกันที่ชื่อตัวละคร และสถานที่ ที่ตรงกันคือพฤติกรรมของตัวละคร โดยเฉพาะตัวนาง ซึ่ง เมื่อถูกพญาครุฑลักพาไปแล้วยัง เสพสวามิภักดิ์กับคนธรรพ์ที่ติดตามไป จึงถูกนาคตัวมาคิน นิตานชาดก ที่น่าจะ มีอิทธิพลต่อเรื่องกาگیในวรรณคดีไทยมากที่สุด น่าจะเป็น กาภาติชาดก ซึ่งมีชื่อตัวละครใกล้เคียงมากที่สุด (ดูการศึกษาของ จีรารณ คงจิตต์ ๒๕๒๘)

ลักษณะเด่นของ กาถกกลอนสุภาพ มิได้อยู่ที่การสั่งสอน (ซึ่งก็ไม่ได้ผิดกับเรื่องที่ว่า นามมาจากชาดกเรื่องอื่น เช่น เสื่อโคศากันท์ ในสมัยอยุธยาตอนกลาง ซึ่งดัดแปลงจากชาดกมาก จนความสนุกจากเรื่องคือการใช้เวทมนต์คาถาโคธเด่นกว่าศีลธรรม) รสของกาถกฉบับนี้อยู่ที่รสของ กามารมณ์อันผสมผสานกับความตื่นตาตื่นใจในธรรมชาติอันพิสดารของดินแดนนอกอาณาเขตมนุษย์ ดังที่มี สำนวนเรียกว่า "นอกห้าป่าหิมพานต์" ดินแดนนี้เกิดขึ้นด้วยจินตนาการของมนุษย์ ซึ่งแม้อยู่บนพื้นฐานของประสบการณ์ปกติในการสัมผัสรับรู้ต่อธรรมชาติ แต่ก็ได้รับการขยายให้อยู่เหนือระดับความจริง จึงเป็นที่รวมของความรื่นรมย์อันน่าพิงปรารถนาในความคาดหวังเชิงอุดมคติที่ส่งทอดมาตั้งแต่ ไตรภูมิกถา ดังเช่นความบางตอนที่ยกมาต่อไปนี้

...แลในป่าพระหิมพานต์นั้นสนุกนันทนา แลอันว่าเขาพระหิมพานต์นั้นโดยสูงได้ ๕๐ โยชน์ โดยใหญ่ได้ ๒,๕๐๐ โยชน์ แลมียอดได้ ๘๕,๐๐๐ ยอด แลในดินเขาพระหิมพานต์นั้นมีไม้หว้า ต้นหนึ่งใหญ่เป็นที่นั่งน้ำชื้อสีทานที โดยใหญ่ต้นหว้านั้นล้อมรอบได้ ๑๕ โยชน์ แต่ดินขึ้นไป ถึงค่าคุดสูงได้ ๕๐ โยชน์... แลดอกหว้านั้นงามนันทนา แลมีกลิ่นหอมนันทแล ลูกหว้านั้นโดยใหญ่แลกินหวานดังน้ำผึ้ง อันว่าลูกหว้านั้นถ้าว่าตกถูกตัว ๆ นั้นหอมดังหอมน้ำตระคันดังแก่น จันทน์นั้น ถ้ายืนเมื่อล่องเข้าไปในเนื้อหว้าพอสุดแขนจึงถึงเส้นในหว้า แลฝูงนกก็กินลูกไม้หว้านั้น นกกลางตัวใหญ่เท่าช้างสาร ล่างตัวใหญ่เท่าเรือ...

...อันว่าฉัททันตสระนั้นสนุกนันทนา ๗ อันล้อมรอบ แลเขานึ่งเทียนย่อมทอง เขานึ่งเทียนย่อมแก้ว เขานึ่งเทียนย่อมเขี้ยวดังคอกอัญชัญ เขานึ่งเทียนย่อมผลึกรัตนะ เขานึ่งเทียนย่อมชาติหิงคุ เขานึ่งเทียนย่อมแก้วมรกต แลฤทธิแห่งพระฉัททันตสระคชราชโพธิสัตว์เกิดขึ้นแล แผ่นดินแห่งนั้นเทียนย่อมทองแลที่นั้นมีเขาดานแก้วไพฑูรย์ แผ่นดินนั้นโดยสูงได้ ๕ ศอก โดยกว้างได้ ๕๐ ศอก มีสระพังทอง ๒ อัน ๆ หนึ่งน้ำนั้นใสแลหอม ที่อันนั้นยังมีอยู่ต่อเท่าบัดนี้ แล...

...เข้าสาส์นมิพักปลุกพักฝัง มีต้น ๆ ก็คำมีรวงงามนันทนาโดยกว้างได้ ๘,๐๐๐ วา ถัดข้าวสาส์นออกมานอกมีฝูงไม้ใหญ่ทั้งหลายงอกเคียงเรียงรายฉัททันตสระนั้น แลเป็นลูกงามนันทนา แล ถัดป่าไม้ฝูงนั้นออกมามีถั่วหลายสิ่งเกี่ยวพันลาใบขึ้นไป ถัดป่าถั่วนั้นจึงมีป่าพักแพงแดงเต้า ลูกเท่าไทรหมาก... ที่บ้านนั้นสนุกนันทนดังกล่าวมานี้แล ๆ ในหม่อมเขาไกรลาศนั้นแล้วว่ามีเมืองอันหนึ่ง

เที่ยวร่อมเงินเลทองแลมีฝูงกินรืออยู่แห่งนั้น บ้านเมืองแห่งนั้นสนุกนี้หนักหนาคังเมืองไตรตริงษา
สวรรคฺ แลเมืองนั้นพระบรมเศวร ๘ อยู่แห่งแล เขาอันชื่อว่าจิตรภูฏนี้เมือหาทองคำ เมื่อพระ
โพธิสัตว์เจ้าเป็นพระอุทงษ์ธรรุราชเป็นพระอุทงษ์ทองได้ ๘ หมั้น ก็อยู่ในคูนานนั้น...

บำหิมพานต์เป็นที่รวมของธรรมชาติที่คนทั่วไปรู้จักอยู่แล้วนั่นเอง แต่มีความพิเศษใน
ขนาดปริมาณ และคุณภาพ เป็นที่กำเนิดและอยู่อาศัยของสิ่งดีเลิศ มิใช่ที่ซึ่งมนุษย์จะเข้าไปจับจอง
ครอบครองด้วยความโลภได้ อย่างไรก็ตามบำหิมพานต์ก็มีใช้สถานที่อันปลอดจากกิเลสตัณหาโดย
สิ้นเชิง พุทธกรรมที่ข้องในกามสุขของพญาครุฑ ซึ่งสถิตอยู่ในวิมานฉิมพลีที่ยอดไม้จ้าวเชิงเขา
หิมพานต์ ได้กลายเป็นสัญลักษณ์ของการละเมิดในศีลธรรมทางเพศ ที่กวีได้แสดงว่ามีรสอันเย้ายวน
อัศจรรย์

กวีได้ผูกโยงความรื่นแรงของความพิศวาสซึ่งศีลธรรมประเพณีไม่อาจยับยั้งได้ กับ
ความอัศจรรย์ของธรรมชาติอันเป็นที่แวดล้อมเหตุการณ์นั้น ฉากธรรมชาติมีบทบาทอยู่ตลอดเรื่อง
นับตั้งแต่พญาครุฑลอบเข้าพากาถนีจากราชฐาน กวีเริ่มต้นเหตุการณ์อันอกอาจทำทลายธรรมชาติ
และกฎเกณฑ์ทางศีลธรรมและสังคมว่า

กลายเป็นเพศจากมนุษย์ครุฑราช	แผ่นผงดลื้อลอยพระเวหา
แผ่หางกางปีกด้วยฤทธา	บังแสงสุริยาอนธการ
บันดาลเป็นเมฆาวายุพัด	จบบึงหวัดเปรี๊ยะเปรี๊ยะเสียงประหาร
ครันครันตื่นทั่วจักรวาล	ถีบทะยานสู่สิ่งมหัศจรรย์

การพรรณนาถึงความสุขในรูปรสกลิ่นเสียงสัมผัสในคำเล่าโลมหวานล้อมของพญาครุฑ
ให้นางละอาลัยจาก "สมบัติมนุษย์" ได้ปรากฏซ้ำอย่างเข้มข้นขึ้นในบทอัศจรรย์ ดังจะยกมาเทียบ
กันดังนี้

-เมื่อหวานล้อมจะพานาง ไปสู่ฉิมพลี

พื่อมานพน้อยชาดูสกา

หวังจะมาพาน้องไปครองกัน

ยังทิพสถานหิมานแมน

อันแสนสนุกสุขล้ำเกษมสันต์

แล้วจะพายุพราขจรจรัล
 ทั้งทรายแก้วเพชรรัตน์บัมบราช
 ชมตมิ่งคละมัจฉาในสาคร
 แล้วจะพาเจ้าไวยัง ไกรลาส
 จักระบาร่างกรอ่อนชด
 แล้วจะอุ้มไบล่นอโนดาต
 ประกอบเบญจโกสมบุทุมมาลัย

ไพบี๊วขมสัดกัณฑ์สี่พันคร
 อันเคียรคาศพันพระเมรุสิงขร
 ผุงกนิทรคนธรรพ์ในบรรพต
 อันเทวราชกัลยามาพร้อมหมด
 เลี้ยวลดขับร้องบรรเลงลาน
 อันใสสะอาดที่เทพทรงสนาน
 ตระการกลั่นรินรสเรณูมวล

-บทอัศจรรย์ที่ฉิมพลี

ถนอมกรับขวัญแล้วบรรยาย
 ซึ่งเรียมพามาหาราครัก
 เพราะสวาทนาถน้องยุพาพาล
 คังได้ดวงมณฑตามหาวิเศษ
 อันหอมทวลอวลอบทั้งโลกา
 จงสร้างไศกมาเกษมสวาทบ้าง
 พลางกระหวัดรัศรวภิรมย์ใน
 บันดาลพลาหกเทวบุตร
 โปยมพยัขอชิงอนธการ
 สัดกัณฑ์บรรพตก็ไหวหวั่น
 ผุงมทามัจฉาในวาริน
 อันดอกดวงฉิมพลีที่ตมกัลล
 ที่ตมบ้านก้านกลีบขจรจ่าย
 แผลงภูทิพริบร้อนมาเอาชาบ
 ส่องสูบส่องเกษมเปรมสกันธ์
 ครุทลิมิลงเล่นอโนดาต
 ครุทลิมิลงเล่นสัดกัณฑ์
 ครุทลิมิร้อนเล่นโทยมบน

เจ้าสายสุดสวาทโฉมประโลมลาน
 ประยูรศักดิ์คเณรค่อนไพศาล
 ไม่เกรงการอริราชและเวรา
 ของตรีเนตรในดาวดึงสา
 จะหน่วงขำมิให้ขมั้นสุดใจ
 อย่าให้ร้างเรศชิดพิสมัย
 ชงชะไขว้ในเชิงละเลิงลาน
 ก็ฝั่งผุดตั้งทั่วทิศาศาล
 สะท้านถึงเมรุราชสีขรินทร์
 คงดกลั่นเป็นระลอกกระจอกสินธุ์
 ก็ไต่คั่นเล่นน้ำลาพองกาย
 ครั้นผันซัดเขยเข้มแย้มขยาย
 ราพายกลั่นรินรสเสาวคนธ์
 อาบละอองต้องทั่วทุกขุมขน
 ส่องกลมส่องสวาทไม่คลาดกัน
 วรรณาดลิมิมิ่งมโศววรรษย์
 สูดาจันท์ลิมิพัคค์พระภัสดา
 นฤมลลิมิสามสนิทหน้า

ครุฑลี้มไล่คาบนาคา	กัลยาลิมเล่นอุทยาน
ครุฑหลงชมทรงสมรขึ้น	นางหลงรื่นรสทิพย์กษาศาล
ครุฑละเลิงหลงเชิงยุพาพาล	เขาวามาลัยหลงเล่ห์ประหลาดโลม
ครุฑหลงกลืนแก้วขจรรื่น	นางหลงชื่นรสทิพย์อันเจิดโฉม
ครุฑหลงกระบวนชวนตระโบม	นางหลงไสมนัสในสุกฤดา

การใช้ความเคลื่อนไหวของปรากฏการณ์ธรรมชาติทั้งในลักษณะปกติและเกินจริงแสดง
บทสังวาสและอำนาจครอบงำทางอารมณ์ของกามะเช่นนี้ เป็นการสืบต่อจากที่ปรากฏใช้ในลิลิต
พระลอ ในข้อความว่า

สะเทือนฟ้าพื้นล้วน	สรวงสวรรค์
พื้นแผ่นดินแดนเรไร	หย่อนไฉ่
สาครคลื่นนิ่งออร	ฉพเพื่อง พองนา
แลทั่วทิศไม้ไผ่	โยคเยื้องอัศจรรย์
ขุนสีหคลั่งคู่เกล้า	สาวสีห์
สารแนบนางคชสี	ลาศเหล่น
ทรายทองย่องงกรี้	ทาชั้น ชมนา
กระต่ายกระแตเต็น	ตอบเต้าสมสมร

การพรรณนาเช่นนี้ มีชื่อเรียกต่อมาว่า บทอัศจรรย์ การใช้ธรรมชาติเป็นวัสดุทำให้เห็น
ว่าวีรกรรมมีความเข้าใจในความเป็นธรรมชาติธรรมดาของพฤติกรรมนี้ ในขณะที่เดียวกันก็สื่อความนำ
"อัศจรรย์" ในความรู้สึกของมนุษย์ผู้ยังไหวสะเทือนอยู่ในโลกีย์สุข ธรรมชาติในความเปรียบเช่นนี้
จึงเป็นสัญลักษณ์บอกความเป็นพิเศษอันผาดโผนในทางศิลปะ

ในสมัยอยุธยาตอนต้นบทสังวาสที่เชื่อมโยงกับธรรมชาติยังไม่ได้เป็นแบบแผนชัดเจน เช่น
สมัยรัตนโกสินทร์ ในสมุทรโฆษคำฉันท์ มีการพรรณนาความแนบชิดของร่างกายของคู่พระนางใน
การ "เสวยรสกริถารมย์" โดยไม่มีการพรรณนาเชิงสัญลักษณ์

พระพักตรสมเด็จพระภู-
และ เทียมชัชวาลสคนธ์
นาภิเษนาภิมล
บรรทับและเบียดบัวศรี

ธรพักตรพฐ
ทรวงแนบชิดชน

เช่นเดียวกับในอนิรุทธคำฉันท์

พักตราเตรียมพักตรา	อรอภาคือพิมพ์จันทร์
กำไบลกำไบลสร	คประสพประสานสรवल
ตาศรีส่องตาสมร	โสมนัสคู่ควร
สองยรรสองยรรยวน	ตฤบตฤบรสตริงตรา
นาสาเสียนาสา	ทราบนธาสุคนธา
ชีวหาและชีวหา	เสวยรสสารสาสมร
พระโอษฐพระโอษฐ	อันเปรมปรีดีเมามร
กัณฐากัณฐาพร	กรกระหวัดกระหวัดเกสียว
.....

ในลิลิตพระลอ มีการพรรณนาเช่นที่ปรากฏในสมุทรโฆษ และอนิรุทธด้วย และมีความเปรียบเทียบ
สัญลักษณ์ที่อิงกับธรรมชาติด้วย ดังนี้

เขยชมชู้ปากบ่อน	แสนอมฤตรสข้อน
สวาทเคล้าคลึงสมร	เนื้อแนบเนื้อไฉ่เนื้อ
กรเกี้ยวกรกอดเกื้อ	หน้าแนบหน้าไฉ่หน้า
อ่อนเนื้อเอาใจ	ท่อมหน้าสรสม
พักตราใสใหม่หม้า	นมแนบนมนี้มน้อง
ท่อมหน้าสรสม	ท่อมหน้าสรสม
นมแนบนมนี้มน้อง	ท่อมหน้าสรสม
อ่อนท่อมทรวงสมร	ท่อมหน้าสรสม

สมเสน่หอรใหม่หมัว	กลั้วรสกลั้วกลืนกลั้ว
เกลสกลั้วสงสาร	
บุชบาบานคลี่คล้อย	สร้อยแลสร้อยซ้อนสร้อย
เสียดสร้อยสระศรี	
กุมรีคลึงคู่เกล้า	กลางกมลยรรเข้า
ยั่วร้องขานกัน	

"บทอัครรย์" ในลิลิตพระลอ มีความโดดเด่นเป็นพิเศษ เพราะเป็นส่วนสำคัญของโครงเรื่องและแก่นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความพินาศของชีวิตในลักษณะไตรนาฏกรรม ดังเห็นได้ว่า ผู้แต่งได้เผยนัยของความมัวเมาของพระลอ จากแรงปรารถนาอันกล้าด้วยกิเลส ("เกลสกลั้วสงสาร") ในขณะที่ "ความรักศุภพิยสงโรจ สโรจขึ้น บัดขึ้นบัดเศร่าสร้อย สว่างสร้อยสดีไส" ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งไม่มีแก่นเรื่องเช่นนี้ บทอัครรย์มักเป็นไปตามขนบมีลักษณะเป็นการปรุงแต่งความผูกพันของคู่พระนางให้งดงามเท่านั้น ดังเช่นในอิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ เมื่ออิเหนาแรกสมกับบุชบา

ฤดีคาลชานจับเนตรพราย	ดั่งสายสุนีวาบปลาบตา
ฟ้าลั่นครื้นครื้นคารนเสียง	ก้องสนั่นสำเนียงในเวหา
ช่อมคลุ้มดวงพระสุรียา	เมฆลาล้อแก้วแววเวียน
รามสุรขว้างขานทะยานไล่	ว่องไวเลียวลดจวัดเจเวียน
หมายมิ่งชิงช่วงดวงวิเชียร	หันเหียนเวียนวังเป็นสิ่งคลี่
พระพิรุณร่วงโรยโปรยต้อง	มณฑาทองทิพรสสดศรี
ขยายแยมฝนกาสุมาลี	ภมรีภิรมย์ชมชิต
ส่ององค์ปรีดีเปรมเกษมสันต์	ดั่งได้เสวยสวรรค์ชั้นดุสิต
ต่างแสนเสนหากว่าชีวิต	สมคิดเพลิดเพลินเจริญใจ

ในสมัยอยุธยาตอนต้น ความกลมกลืนของระดับความรุนแรงในการแสดงออกของบุคคลกับการแสดงออกของธรรมชาติทั้งในสภาวะตามฤดูกาลและสภาวะอุดมคติ เช่นไฟบรรลัยกัลป์ นับเป็นแก่นสำคัญอย่างหนึ่งของสุนทรียภาพ ดังเช่นในทิวาทศมาส (ดวงมณ ปริบูรณ์ ๒๕๑๖: ๔๒, ๖๓)

ในกาสรวโลกลงต้น ซึ่งไม่ได้แสดงธรรมชาติที่ปรวนแปรกว่าธรรมดา กวีก็ได้กล่าวถึงความทุกข์
 เทวของเขานั่นเองที่อยู่ในระดับขั้นที่รุนแรงกว่าธรรมดา

เลือดตายังฝนราย

รายน

อกพื้พันฟ้าร้อง

รยกศรี

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ธรรมชาติดังคงมีความสำคัญอยู่ดังได้กล่าวมาแล้ว แต่สลา
 การพรรณนาแบบอุดมคติลดลงมากในงานบางประเภท โดยเฉพาะในนิราศกลอนซึ่งใช้ธรรมชาติ
 เป็นสิ่งเร้าจิตประหวัดสุดดีมากกว่าที่จะให้แสดงความรับรู้และแสดงออกร่วมกับบุคคล ส่วนบท
 ประพันธ์เรื่องยาวโดยเฉพาะอย่างยิ่งอิเหนา ขุนช้างขุนแผน และพระอภัยมณี ซึ่งจุดสนใจอยู่ที่
 ความขัดแย้งระหว่างตัวละคร และความขัดแย้งภายในจิตใจของตัวละครในสถานการณ์ต่าง ๆ ที่
 ผันแปรไป ก็มักพรรณนาจากธรรมชาติอย่างใกล้ชิดเคียงกับความจริงมากขึ้น เช่น จากธรรมชาติใน
ขุนช้างขุนแผน ตอนที่ ๑๘ ในคำรำพึงของวันทอง ขณะที่ลลนลักษณะอุดมคติลง ก็ให้ความสนใจต่อ
 ลักษณะนิสัยและพฤติกรรมของตัวละคร ปัญหาของมนุษย์ และวิธีการจัดการกับปัญหามากขึ้น ทั้งนี้
 น่าจะถือว่ามิใช่การเปลี่ยนแปลงโดยสิ้นเชิง เพราะไม่อาจกล่าวว่ารวดคดียุคสมัยอยุธยาไม่มีความ
 สนใจในมนุษย์ ความแตกต่างที่สำคัญน่าจะอยู่ที่กวีอยุธยาเห็นความสำคัญของมนุษย์มาก แต่สนใจ
 แสดงความสัมพันธ์ในส่วนลึกของสภาพจิตใจของมนุษย์กับธรรมชาติมากกว่าที่จะแสดงความสนใจใน
 ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ พระลอและพระเพื่อนพระแพง แม้มีความผูกพันกันก็เป็นความผูกพันใน
 รากฐานของความในฝันและจินตนาการของตนซึ่งกินความส่วนใหญ่ของเรื่อง งานเช่นทวาทศมาส
 จึงเป็นการตั้งลึกลงในความกาสรดแผ่ด้วยมโนทัศน์ของพลังแห่งกามราคะที่เรียกว่า "เพลิงราคะ"
 ส่วนนิราศเดือน ที่ได้รับแบบภายนอกของ ทวาทศมาส เป็นแนว มีความกลมกลืนของธรรมชาติกับ
 บุคคลที่เป็นศูนย์กลางของการคร่ำครวญปรากฏน้อยกว่า เดือนเป็นเครื่องหมายของกาลเวลาที่
 หมุนผ่านไประหว่างกับกิจกรรมอันน่าตื่นตาตื่นใจของผู้คนโดยรอบ แม้ว่าทวาทศมาสจะได้กล่าวถึง
 กิจกรรมและพิธีการในแต่ละเดือนและแต่ละฤดู แต่ก็เห็นได้ว่าเป็นการเลือกพื้นวัสดุเพื่อสร้าง
 ความเป็นเอกภาพอย่างเข้มข้นแก่อารมณ์โศกของตน การแสดงออกและสภาวะอารมณ์และจิตใจ
 ระคนกับความหวาดระแวงในอำนาจของธรรมชาติและเทพซึ่งสืบเนื่องจากธรรมชาติไม่ปรากฏใน
นิราศเดือน เมื่อกล่าวถึงกิจกรรมตามเทศกาล ทวาทศมาส ได้ตั้งความหวังว่าจะได้นางกลับคืน
 ในทุกช่วงเวลาที่ย้ายหน้าใบ ยิ่งเวลาล่วงไปความทุกข์ของผู้พรากรจากรักก็ยิ่งโดดเด่นตัดกับผู้คน

สนุกสนานขึ้นบานอยู่ในเทศกาล บริษัทของทวาทศมาสจึงอยู่ที่ความพลัดพราก ซึ่งเป็นเครื่องแสดง
 หลังของความรักใคร่อันเร้าร้อนเผาผลาญ ส่วน นิราศเดือน นั้นแสดงความคิดหลักของความ
 บรรารณาที่จะได้สมหวังในความรัก ใช้เทศกาลเป็นโอกาสที่จะได้พบปะกับนางที่หมายปอง โดยที่
 ยังไม่มีการพลัดพราก ความทุกข์ทรมานจึงไม่โดดเด่นนัก ความลึกซึ้งของธรรมชาติที่เชื่อมโยงกับ
 ความทุกข์ไม่ปรากฏ รสของเรื่องส่วนหนึ่งอยู่ที่ความสนุกสนานของผู้คนรอบข้าง เจือด้วยการ
 วิพากษ์วิจารณ์พฤติกรรมของคนเหล่านั้นรวมทั้งตนเองด้วยอารมณ์ขัน ดังข้อความที่กล่าวถึงเดือนหก
 ว่า

รำคะนึ่งถึงนุชสุดวิตก	ถึงเดือนหกเข้าแล้วหนาเจ้าข้าเอ๋ย
เขาแต่งงานปลุกหอขอกันเขย	เราจะเฉยอยู่ก็เห็นไม่เป็นการ
เขาแรกนาแล้วมานักขัตฤกษ์	เอิกเกริกโกนจุกทุกสถาน
ที่ก้าตัจฉัดแจกันแต่งงาน	มงคลการตามเล่ห์ประเวณี
ไอ้ไอ้ออกอาตมาน้ำอาภัพ	ทั้งไร้ทรัพย์สารพัดจะบัดสี
คูเพื่อนบ้านเขาทั้งหลายสบายดี	เขาคิดมีลูกเมียเสียทุกคน
สำราญรมย์ขมน้องในห้องหอ	เฝ้าเคลี้ยคลอเจรจาว่ากุศล
ที่ยังไม่ส่งตัวนิกแล้วคน	ก็ต่างคนต่างนึกคะนึ่งตรง
ไอ้ออกเอ๋ยไม่เคยจะมีผ้า	ส่งสารตัวตั้งแต่มีแต่หมอง
มิได้แต่งแป้งขมิ้นดินสอพอง	จะมีห้องแท่งแล้วไม่เคล้วเลย

คารมอันคมคาย ใน นิราศเดือน อยู่ที่การเล่นคำ เช่น แสดงความเชื่อมโยงของคำที่
 แสดงตัวตนของผู้แต่ง กับความมุ่งมาดบรรารณา ความคิดฝัน และแนวคิดเกี่ยวกับความรัก อาศัย
 ความขัดกัน เช่น ความบรรารณากับความไม่สมบรรารณา หรือความเป็นพิเศษของอารมณ์อันเนื่อง
 ด้วยความรัก ซึ่งหาสิ่งใดเปรียบมิได้ เป็นจุดดึงดูดและสร้างความกระตือรือร้น เช่น

ส่งสารใจใจคิดจะซัดเขย	ส่งสารตัวตัวเอ๋ยจะเอกรา
ส่งสารมือมือหมายจะกำยกอด	ส่งสารปากปากพลอดได้หนักหนา
ส่งสารอออกไอ้อันใจจา	ใครจะมาแอบอกให้อุ่นใจ
ส่งสารหลังหลังหมายจะให้สุด	ส่งสารสุดเวทนาน้ำตาไหล

๖. กลวิธีการเล่นคำกับจินตนาการและสภาวะทางอารมณ์

กล่าวได้ว่า สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การเล่นคำที่เปรียบเทียบธรรมชาติกับประสบการณ์ทางอารมณ์เป็นที่นิยมมากขึ้นสืบจากที่ปรากฏใช้อยู่บ้างในสมัยอยุธยา เช่นการเชื่อมโยงชื่อสถานที่ในเส้นทางกับความรู้สึก ดังคำประพันธ์จาก กาสรวาล ว่า "จากมาราชครามคราม ออกท่า" และ "เยี่ยมาบลุเสขย เชิงราก ไพเราะคาลแพรวแพรว พรางตา" เป็นต้น กลวิธีเช่นนี้ปรากฏใช้มากขึ้นในงานของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร เช่น ในกาพย์เห่เรือ

<u>นาล</u> จันทร์เป็น <u>นวล</u> จริง	เจ้างาม <u>พริ้ง</u> ยิ่ง <u>นวล</u> ปลา
คาง <u>เบือน</u> เบือนหน้า <u>มา</u>	ไม่ <u>งาม</u> เท่า <u>เจ้า</u> <u>เบือน</u> ชาย

ลักษณะสำคัญของการเล่นคำ คือ ใช้คำเดียวกันหรือคำพ้องเสียงแสดงความเชื่อมโยงของสิ่งที่พบเห็นกับความคิดของตัวละคร ซึ่งโดยปกติอาจไม่เกี่ยวข้องกันก็ได้ เช่น เบญจวรรณ (ชื่อนก) วัลย์ (เครือเถา) กับ วัน (เวลา) เช่น จากพระราชนิพนธ์ฮีเหินา ในรัชกาลที่ ๒

แขก <u>เต่า</u> จับ <u>เต่า</u> ร้าง <u>ร้อง</u>	เหมือน <u>ร้าง</u> ห้อง <u>มหา</u> รัศมี
<u>เบญจวรรณ</u> จับ <u>วัลย์</u> ซาสี	เหมือน <u>วัน</u> พี <u>ไกล</u> สาม <u>สุ</u> คามา

ลักษณะเล่นคำเช่นนี้ อาจมีความหมายลึกซึ้งถ้าจัดองค์ประกอบของความหมายที่ขัดกันได้อย่างกลมกลืน เช่น จาก กลิตตะเลงพ่าย

สาย <u>หยุด</u> หยุด <u>คลิ่น</u> ฟุ้ง	ยาม <u>สาย</u>
สาย <u>บ่</u> หยุด <u>เสน่ห์</u> หาย	ห่าง <u>เศร้า</u>
ก็ <u>คืน</u> กั <u>วัน</u> วาย	วาง <u>ทเวช</u> <u>รา</u> แม่
ถวิล <u>ทุก</u> ขบ <u>คำ</u> เข้า	หยุด <u>ได้</u> ฉันท

โคลงบทนี้แสดงความตรงข้ามระหว่างพรรณไม้ที่หยุดส่งกลิ่นเมื่อสาย กับความทุกข์ทเวช อันไม่รู้สิ้นสุดและหยุดยังไม่ได้ เพราะความผูกพันในเสน่ห์ แต่ก็เป็นสิ่งที่จำต้องยุติให้ได้

การกล่าวถึงสิ่งที่เป็นรูปธรรมอาจให้ความหมายชั้นที่สองเป็นนามธรรม เช่น ในเพลง พาย พระมหากษัตริย์ทรงว่า "แสงจันทร์ส่องสมร ทมดเทวช" ข้อความนี้แสดงความทุกข์ในรูปของความหม่นหมองมืดดำที่แสงจันทร์ก็ไม่อาจจัดได้ เช่นความมืดในลักษณะอื่น ทำให้เห็นว่าจิตใจเป็นสิ่งแปลกแยกจากธรรมชาติแวดล้อมอันแจ่มกระจ่างนั้น

ข้อจำกัดของการเล่นคำซึ่งพบในวรรณคดีรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็คือ การโยงชื่อ พืช สัตว์ สถานที่ กับความรู้สึก มักไม่อาจพลิกแพลงให้กระทบใจได้แปลกใหม่ัก จึงมีลักษณะเป็นการตกแต่งประดับประดามากกว่าเป็นวัสดุที่มีความสำคัญต่อเนื้อหาหลักทั้งความคิดและอารมณ์ เช่น ในบทละครพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๑ และ ๒ มักมีการพรรณนาชื่อนกช้่า ๆ กันเสมอ เป็นต้นว่า นกแก้ว สาลิกา แยกเต้า เบญจวรรณ นกยูง นกหว่า นางนวล และจากพราภ ในนิราศของสุนทรภู่ บางครั้งคล้ายเป็นการจัดชื่อต่าง ๆ เข้าด้วยกันอย่างจงใจ เช่น ใน นิราศภูเขาทอง

เห็นโคกใหญ่ใกล้น้ำระกาแผง ทั้งรักแข่งแหมสวาดประหลาดเหลือ
เหมือนโคกพิทที่น้ำระกาเจือ เพราะรักเรือแรมสวาดมาตลาดคลาย

แต่หากจัดองค์ประกอบของความหมายที่ซับซ้อนได้ก็จะให้ความประทับใจได้มาก เช่น เมื่อถึงหน้าแพได้เห็นเรือที่นั่ง ที่พาให้น้ำตาไหลเมื่อนึกถึงความเก่าครั้งยังรุ่งเรืองผาสุก ได้กล่าวว่า

เคยหมอบใกล้ได้กลิ่นสุคนธ์ตรลบ ละองอบรสรนขึ้นนาสา
สิ้นแผ่นดินสิ้นรสสุคนธา วาสนาเรากี่สิ้นเหมือนกลิ่นสุคนธ์

ความซับซ้อนของจินตนาการในข้อความนี้เกิดจากความตัดกันของอดีตและปัจจุบันซึ่งต่างกันอย่างตรงกันข้าม กลิ่นสุคนธ์ที่ได้กระทบนาสาในอดีตเป็นเครื่องหมายของความสุขเข้มชื่น อันเป็นผลจากข้อเท็จจริงทางรูปธรรมที่ได้หมอบใกล้กับองค์พระมหากษัตริย์ ข้อเท็จจริงนี้ได้แสดง ความหมายทางนามธรรมอีกชั้นหนึ่ง คือความใกล้ชิดในความสัมพันธ์ทางใจที่ได้รับพระมหากรุณาธิคุณเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย กลิ่นหรือรสสุคนธาเป็นสิ่งที่ธรรมชาติอันจางหายไป ผู้แต่งบอกสาเหตุของการสิ้นไปของกลิ่นสุคนธาว่า คือ การสิ้นแผ่นดิน โดยเรียงประโยคความเดียวขนาดสั้นต่อเนื่องกัน และไม่ใช้คำเชื่อมประโยคที่บอกความเป็นเหตุเป็นผลกัน ความเชื่อมโยงกันของความหมายของ

สองประโยคนี้ "สิ้นแผ่นดินสิ้นรสสุคนธา" เกิดขึ้นด้วยความต่อเนื่องของประโยคอย่างทันที และการซ้ำคำ ๆ เดียวกัน คือ สิ้น ที่ต้นประโยคทั้งสอง ซึ่งเป็นการเชื่อมประสานความได้อย่างกระชับมีพลัง ประโยค "สิ้นแผ่นดิน" บอกความยุติอย่างสิ้นเชิงของยุคสมัยด้วย เพราะคนไทยสมัยก่อนกำหนดเวลาเป็นสมัยตามระยะเวลาในการครองราชย์ของพระมหากษัตริย์ (ที่เรียกในปัจจุบันว่า รัชกาล หรือ รัชสมัย) คำว่า แผ่นดิน ใช้เป็นคำเรียกองค์พระมหากษัตริย์ด้วย ในเวลาเดียวกันแผ่นดินก็ให้ความรู้สึกเป็นปึกแผ่น มั่นคง ทนถ่วง เพราะแผ่นดินเป็นที่อาศัย เป็นที่รองรับชีวิต และให้ความเจริญเติบโตแก่มนุษย์ สัตว์ และพืช ในกรณีของสุนทรภู่ สิ้นแผ่นดิน สิ้นรสสุคนธา และสิ้นवासนา เป็นประสบการณ์พิเศษเฉพาะตัว वासนา เป็นคำที่มีความหมายลึกซึ้งในโลกทรรศน์ของคนไทย वासนา เป็นเหตุของความสุข ความรุ่งเรือง ซึ่งแต่ละบุคคลได้สร้างสมต่อเนื่องมาในชาติภพต่าง ๆ ด้วยการประกอบกรรมดี แต่ก็เป็นสิ่งลึกลับเพราะไม่สามารถคาดคะเนได้ ความรู้สึกที่สิ้นवासนาเกิดขึ้นเมื่อมีเหตุการณ์ผันผวนอย่างรุนแรงจนทำให้สูญเสียศักดิ์และฐานะ ในสังคมไทยสมัยก่อนความผันผวนเช่นนี้มักเกิดขึ้นกับบุคคลที่อยู่ใกล้ชิดอำนาจ โดยเฉพาะพระมหากษัตริย์ การเรียงลำดับคำใน "वासนาเราก็สิ้น" โดยให้वासนาเราขึ้นต้นประโยค เป็นการย้ำความสำคัญของ वासนา ซึ่งเป็นการแสดงความหนักหน่วงของความผันแปรที่เกิดขึ้นกับตน และใช้คำเชื่อม ก็ เชื่อมความหมายในทางคล้อยตามกับ ๒ ประโยคในวรรคที่นำหน้า ให้ความคิดว่าการสิ้นवासนาอาจเป็นความประจวบเหมาะหรือความเป็นผลสืบเนื่องจากการสิ้นแผ่นดินและสิ้นรสสุคนธา อย่างไรก็ตามแม้ว่าน่าเสียดายในคำประพันธ์นี้ค่อนข้างไปในทางสลดสังเวชและขมขื่น แต่ก็ยอมรับสภาพมากกว่าตั้งร้นต่อต้าน เพราะคำว่าवासนามีความหมายบ่งถึงอำนาจเหนือความเป็นไปในชีวิต การสิ้นแผ่นดินเป็นสาเหตุของความผันแปร แต่ก็เพียงสาเหตุส่วนหนึ่งไม่ใช่ทั้งหมด ส่วนที่ลึกลับอธิบายได้ไม่ชัดเจนก็คืออำนาจบุญवासนาซึ่งจบสิ้นลงเพราะ ได้ทำมาเพียงเท่านั้น

๘. ธรรมชาติในฐานะองค์ประกอบของบทประพันธ์

ในวรรณคดีตั้งแต่สมัยอยุธยา แม้ตัวเอกแทบทั้งหมดเป็นท้าวพระยามหากษัตริย์ แต่ก็มีฉากธรรมชาติอยู่มากกว่าฉากปราสาทราชวัง ในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็เช่นเดียวกัน อาจกล่าวได้ว่าฉากธรรมชาติมีบทบาทต่อการสร้างบรรยากาศและการแสดงภาวะซับซ้อนภายในจิตใจตัวละครซึ่งสัมพันธ์กับโครงเรื่องและแก่นเรื่องด้วย ธรรมชาติในวรรณคดีไทยในช่วงที่กล่าวนี้จึงเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่ง ประสานกับองค์ประกอบอื่นอย่างเป็นเอกภาพ

ใน มหาชาติคาถาลง และ ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก มีฉากธรรมชาติแทรกอยู่ในแทบทุกกัณฑ์ และมี ๒ กัณฑ์ คือ จุลพน และมหาพน ที่เน้นความรื่นรมย์จากธรรมชาติล้วน ๆ เมื่อพิจารณาในแง่องค์ประกอบของเรื่อง การพรรณนาธรรมชาติเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับแก่นเรื่อง คือ ให้ความเข้าใจในภาวะที่ปราศจากการปรุงแต่งของชีวิต เป็นภาวะที่ปลอดพ้นจากสภาพทางสังคมและวัฒนธรรม และวัตถุประสงค์ทางโลกที่วัดความสำเร็จที่ทรัพย์สิน จึงเป็นสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสมสำหรับการบำเพ็ญพรต ซึ่งมุ่งความกลมกลืนกับธรรมชาติ หรือสภาวะธรรมอันเป็นปกติมากกว่าการเสพสุขอย่างฟุ้ง เพื่อจรรยาคลายความเป็นปกติของชีวิต

การจัดวางกัณฑ์จุลพน และมหาพนไว้ระหว่างกัณฑ์ชูชกกับกัณฑ์กุมาร ชวนให้เข้าใจว่าผู้แต่งต้องการให้กัณฑ์ที่เน้นการพรรณนาธรรมชาตินี้เป็นช่วงผ่อนคลาย ภายหลังกัณฑ์ชูชก ซึ่งมีรสชาติเผ็ดร้อนจากการคำทอของเหล่าพราหมณ์คือนางอมิตตคา และความห้วนโหดของชูชกเมื่อจะจากเรือนเซซังไป และก่อนหน้ากัณฑ์กุมารซึ่งจะแสดงองค์ประกอบระหว่างความมหัศจรรย์ของการบำเพ็ญพรตที่หาความห้วนโหดแก่ธรรมชาติ ความครุร้ายของชูชกเพราะต้องการกราบสองกุมารไว้ในอนาถด้วยความเขลา กับความเจ็บปวดของสองกุมารที่ต้องสู้ทนต่อความผันแปรอย่างกระชั้นชิดของชีวิต อีกทั้งความขัดแย้งห้วนโหดในพระทัยของพระ เวสสันดรที่ต้องข่มด้วยอุเบกขา

ใน สมุทรโฆษคัมภีร์ ตอนต้น เมื่อพระสมุทรโฆษวังช้าง มีบทพรรณนาธรรมชาติ ๒ ลักษณะ คือ ลักษณะแรกแสดงความรื่นรมย์ของธรรมชาติที่ชวนให้ตัวละครรู้สึกถึงมรสุมที่ไม่ได้พามา กับอีกลักษณะหนึ่ง เป็นบทพรรณนาธรรมชาติล้วน ๆ ที่ไม่ได้มุ่งสะท้อนความห้วนโหดของตัวละคร หากเป็นภาพที่ให้ความผ่อนคลายในบรรยากาศที่แจ่มใส ผู้แต่งใช้ลีลาที่มุ่งการประดับตกแต่งมากกว่าบรรยายให้เหมือนจริง ดังเช่น

พวกพรณพิศเหลือหลาย	เห็บจับเรียงราย
บรรสานสำเนียง เอียงอร	
มีกุโจกกุงานแลกุงอน	นกจับจาบซอน
ชะเขียบโนบัวใบบัง	
คลังโคลงคล้อแคล์ในรัง	นกเจ้าเหงาพิง
แลสารกระสาสรลต่าง	

รังกานรังกังครวญคราง	นางนวลคือนาง
อันงามด้วยเนือนวลผจง	
กาน้ำค้ำน้ำคือประมง	เป็คน้ำลอยลง
ในน้ำและค้ำตามกัน	
นกจ้วาง โดยเขาชัน	นกเตนตามทัน
กระ โนและจับบัวบาน	
.....

และ ในตอนใช้บทหลังพิธิสยมพร ก็มีบทพรรณนาธรรมชาติที่งามเดียวกัน

.....
ลมไกวกิ่งกลพ้อน	ก็กระย่อนยะยานโยน
ยอดท้าวลันโทโอน	อภิลาสไปมา
ปลายปรกมาร่มระ	ณภูมิจันโครมกา
ลูกสี่สุธามา	ธรรสเอมอร
จิกแจงตระแมงจันทร์	และสกรรณิการกร
การะ เกิดกัจรสมร	สุรมาลุดีศรี
พิกุลแลบุษนาค	แลอโศกสุรกี
ไพโคตรควานมี	มะลิวัลย์วิไลวรรณ
.....

การพรรณนาถึงสัตว์และพรรณไม้ซึ่งมีอยู่จริงในธรรมชาติ มีลีลาเป็นการขยายความเกินจริง คือมุ่งเน้นปริมาณชนิดอันหลากหลายที่มารวมกันอยู่ในที่เดียวกันเช่นนี้ อาจมองได้ว่าเป็นการแสดงความชื่นชมในความงามและความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ แต่ก็มีใช้การประดับตกแต่งที่ขาดเอกภาพกับวัสดุส่วนอื่นของเรื่อง บทพรรณนาธรรมชาติในตอนแรกไพบ่เป็นการผ่อนคลายบรรยากาศอันตึงเต้นระทิกใจชณะคล่องซ้าง และนำไปสู่ความเยือกเย็นของคำคั้น ซึ่งจะเนื่องไปยังฉากอุ้มสมที่ตัวละครจะได้พบกับความปฏิพัทธ์ผูกพันอันรักรังใจ ส่วนบทพรรณนาธรรมชาติหลังพิธิสยมพร ก็เป็นการลดระดับความตึงเต้นของการบอญุดุเดื่อตมโหฬารพันลึก มาสู่ความสงบแจ่มใส

เนิบช้า ก่อนที่ตัวละครจะได้พบกับการคร่ำครวญของวิทยากรผู้บาดเจ็บและได้รับพระขรรค์วิเศษ
ซึ่งจะนำไปสู่เป้าหมายที่ซึ่งมนุษย์เดินดินธรรมดาไม่อาจไปถึงได้ จนกระทั่งต้องพรากจากกันใน
ห้วงน้ำใหญ่เมื่อพระขรรค์ถูกขโมยไป

ในอุเทน พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ การพรรณนาธรรมชาติในลักษณะจิตประหวัด
ทางอนิราศปรากฏอยู่ทั่วไป แทรกด้วยบทพรรณนาธรรมชาติล้วน ๆ เป็นการผ่อนคลายบรรยากาศ
จากความหม่นหมอง กวีได้สื่อจินตนาการฟุ้งฝันแบบ fancy ดังเช่นเมื่อบันยาศาเคนหลง (วิยะดา)
ลงจากบันจากบาหิโยยังมะละกาเพื่อตามหาบุษบาที่ถูกลมหอบหายไป ก็มีบทชมธรรมชาติที่เกลา
สำนวนจากฉบับรัชกาลที่ ๑ ในเนื้อความเดียวกัน ดังนี้คือ

ลมดีพระก็ใช้ไป	พระอุ้มองค์อรโทชนิษฐา
ขึ้นนั่งยังท้ายเกตรา	ชมหม่มจลาในสายชล
พิมพ์ทองล่องลอยแลคล้ำ	วาหุคพันน้ำค้างฝอยฝน
ฉนากฉลามว่ายตามวน	โลมาหน้าคนนันทรี
พระซิ้มศิลาปะการัง	ที่เขี้ยวคังมรกตสดสี
ที่ลายคล้ายราชาวดี	แดง เหลือง เลื่อมสีเหมือนโมรา
.....

ในตอนนี้ที่เลี้ยงและกามลักชวณกันชมไม้ในเกาะต่าง ๆ ด้วยความตั้งใจให้เห็นธรรมชาติจริง ๆ งาม
เหมือนภาพจิตรกรรมที่สร้างสรรค์ด้วยฝีมือมนุษย์

เขี้ยวข้อมพุ่มใบเหลืองสลับ

เหมือนฉากทับแถมลายระบายเขียน

การที่บทพรรณนาฉากธรรมชาติมีฐานะเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของเรื่อง ทำให้เราต้องเอา
ใจใส่ว่า การพรรณนานั้นมีความสัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่นอย่างไร เช่นสัมพันธ์กับตัวละคร
สัมพันธ์กับโครงเรื่อง และสัมพันธ์กับแก่นเรื่อง ความสัมพันธ์กับองค์ประกอบอื่นดังกล่าวนี้อาจ
ปรากฏพร้อมกันหลายอย่าง เช่น ในขณะที่ฉากธรรมชาติมีความสัมพันธ์กับตัวละครอาจมีความสัมพันธ์
กับโครงเรื่องและแก่นเรื่องด้วย นอกจากนี้การที่ฉากธรรมชาติมีผลต่อภาวะจิตใจของตัวละคร

เช่น ไร้ความรู้สึกอ้างว้าง และทำให้สับสนในข้อจำกัดของตน หรือให้ความผ่อนคลาย รื่นรมย์ หรือเชื่อมั่นในตัวเอง ก็ย่อมส่งผลกระทบต่อผู้เสพงานด้วย เช่น การประจักษ์ในลางร้ายในธรรมชาติ เมื่อลมพัดฉัตรหัก ในลิลิตเตลงพ่าย และความผัดบดเคี้ยวเมื่อทศกัณฐ์จะออกรบครั้งสุดท้าย เป็นสิ่งที่สร้างความสลัดใจแก่ตัวละครและผู้เสพไปพร้อมกัน และเมื่อโยงกับโครงเรื่อง ผู้เสพก็จะเกิดความชื่นชมในตัวละครที่ผู้สร้างศักดิ์ศรีของตนไว้ แม้รู้แน่ว่าจะต้องพ่ายแพ้ถึงแก่ชีวิต

บทพรรณนาธรรมชาติและความรู้สึกของทศกัณฐ์ในรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๑ ค่อนข้างแสดงถึงความพยายามเลือกเห็นถ้อยคำที่สร้างสัมผัสทางอารมณ์ได้อย่างมีพลัง

ให้เปล่าเปลี่ยาฤทัยพันทวี	ดั่งหนึ่ง ไม่มีทวยหาญ
เหมือนเฒ่าแดงค์พระยามาร	บันดาลให้เหือกเย็นใจ
อันหม่อสุรโยธา	จะบันเทิง เริงรำก็หาไม่
บรรดาองฉานธงชัย	จะ โบกสะบัดหัวัด ไหวก็ไม่มี
นกแสกบินเดี่ยว เองอนรถ	เสียง โห่ปรากฏดั่ง เสียงผี
กลาบาดตกลงกลาง โยฮี	แผ่นพื้นบดพีเป็นเปลวไฟ
อันต้นไม้ที่อยู่ริมทาง	กิ่ง ไบกระด้างมิได้ไหว
ที่ผลิดอกออกผลก็หาไป	ทั้งปักชี่ก็ไม่รำร้อง
อันมหาพิชัยรถทรง	กวาง ไม่ลั่นก็กก้อง
ราชสีห์เงื้องงูไม่ลาพอง	ฟ้าร้อง เมฆมืดพระสุริยา
สารพัดเป็นลางประหลาดสิ้น	อสุรินทร์ยัง โทมณัสสา
ชื่นใจให้รับโยธา	ไปตามมรรคาพานวัน

ดังนั้นการสร้างองค์ประกอบของฉากธรรมชาติให้เป็นองค์ประกอบของเรื่องจึงเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของความเป็นวัตถุประสงค์ของงานประพันธ์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เห็นได้ว่าองค์ประกอบส่วนนี้ประกอบขึ้นด้วยความพิถีพิถัน และดำรงอยู่ในโลกทรรศน์ที่สับสนในความผูกพันของมนุษย์ต่อธรรมชาติ ซึ่งมีตรงกันกับผู้สร้างและผู้เสพงาน

กล่าวได้ว่า กวีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้สืบทอดโน้ตส์ของความผูกพันของมนุษย์ต่อธรรมชาติจากสมัยอยุธยา ธรรมชาติยังมีลักษณะสองด้านคือแสดงความปรวนแปรร่วมรับรู้อารมณ์อันหวั่นไหวสะทกสะเทือนของมนุษย์ และรับรู้พฤติกรรมอันยิ่งใหญ่และกระทำไต่ยากยิ่งของมหาบุรุษกับอีกด้านหนึ่งคือพลังอำนาจอันอาจเป็นปฏิปักษ์ต่อชีวิตที่อ่อนค้อยทั้งทางกายภาพและจิตภาวะทางอารมณ์ มโนทัศน์นี้ดำรงอยู่ในความสำนึกถึงความยิ่งใหญ่ของธรรมชาติ และบทบาทของธรรมชาติต่อชีวิตและ โลกนั้นเอง

สิ่งสำคัญก็คือมโนทัศน์ของความผูกพันของมนุษย์ต่อธรรมชาตินี้ปรากฏในฐานะ วัสดุอันกลมกลืนกับองค์ประกอบอื่นของเรื่อง คือเป็นส่วนหนึ่งขององค์ประกอบอันมีเอกภาพ บทประพันธ์ของสมัยนี้ส่วนหนึ่งมีบทพรรณนาธรรมชาติซึ่งยังคงลีลาเชิงอุดมคติอย่างในสมัยอยุธยา เช่นที่ นิราศนรินทร์ ยึดแบบอย่างจาก สุวาลโคลงฉันท์ และ ทวาทศมาส บทอัครรยใน กาพย์กลอน และการพรรณนาภาพทิวทัศน์ใน บทเห่กล่อมพระบรรทม ภาพโลกมนุษย์และสวรรค์ที่อิงความรู้เรื่อง ไตรภูมิ ใน นิราศอิเหนา และภาพป่าของ อิเหนาคัมภีร์ บทประพันธ์อีกส่วนหนึ่ง เน้นกลวิธีการเล่นคำมากขึ้น กลวิธีนี้อาจเป็นได้ทั้งการจัดองค์ประกอบที่เน้นเสียงของคำมากกว่าอย่างอื่น และองค์ประกอบที่ใช้เสียงเป็นพาหนะไปสู่ความหมายอันซับซ้อนแหลมคม อย่างไรก็ตามกลวิธีนี้มีลักษณะเด่น คือ เป็นกลวิธีที่สามารถเชื่อมโยง โลกธรรมชาติ เข้ากับโลกของความคิดและอารมณ์ของมนุษย์ได้อย่างแยบยล รวมทั้งการเชื่อมประสานประสบการณ์ของผู้แต่งหรือตัวละครระหว่าง ช่วง เวลาในอดีตและปัจจุบัน เข้าด้วยกัน

บทประพันธ์ประเภท นิราศกลอน ซึ่งเป็นที่นิยมมากขึ้นอย่างแพร่หลาย และเข้ามาแทนที่ นิราศโคลง ได้แสดงถึงการปรับเปลี่ยนโลกทรรศน์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ของมนุษย์กับธรรมชาติ คือ ลดลีลาเชิงอุดมคติลง พร้อมกับที่ให้ความสนใจต่อธรรมชาติตามข้อเท็จจริงในประสบการณ์เฉพาะของผู้แต่งมากขึ้น ความหวั่นระแวงอำนาจธรรมชาติและเทพอันเนื่องด้วยธรรมชาติ กับความแปรปรวนจากภาวะปกติของธรรมชาติในการร่วมรับรู้ความทุกข์ใจของผู้แต่ง ไม่ปรากฏใน นิราศกลอน เช่นเดียวกับที่ไม่ปรากฏการเน้นนัยะเชิงปรัชญาของการดำรงอยู่แห่งความรักใคร่อันเฝ้ามลอาดูที่เรียกว่า "เพลิงราศ" อย่างใน นิราศโคลง ที่สืบมาตั้งแต่อยุธยาตอนต้น

การปรับเปลี่ยนเช่นนี้ปรากฏในงานประพันธ์ประเภท นิยายกลอน และ เสภาด้วย โดย

เฉพาะอย่างยิ่งใน พระอภัยมณี และ ขุนช้างขุนแผน อย่างไรก็ตามผู้แต่งได้แสดงว่าธรรมชาติใน ภาวะปกตินี้เองที่กระทำให้ความหวั่นไหวแก่มนุษย์ เป็นเรื่องท้าทายการตรวจสอบตัวตนของมนุษย์ โดยเฉพาะในยามที่ปราศจากการค้ำคูณทางวัฒนธรรม ในบทละครนอกพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ปฏิกริยาต่อธรรมชาติที่ตัวละครแสดงออกต่างกันเป็นเครื่องแสดงลักษณะนิสัยของตัวละคร ได้ดีกว่าคำบรรยายของผู้แต่ง ในบทละครใน เช่น รามเกียรติ์ และ วรรณคดีयोพระเกียรติ์ คือ ลิลิตเตล่งพ่าย ภาวะผิดปกติของธรรมชาติแสดงความผันผวนในชะตากรรมของตัวละครให้เจ้าตัวรับรู้ด้วยความสะดวก แต่ยืนหยัด วัสดุนี้ได้สื่อความซับซ้อนและยิ่งใหญ่ของตัวละครได้อย่างตรงใจ กลวิธีนี้มองในแง่ หนึ่ง เป็นสิ่งที่รื้อฟื้นขึ้นจากที่ใช้มาแล้วใน ลิลิตพระลอ ซึ่งเป็นงานสมัยอยุธยาตอนต้นแต่ได้ขาดช่วง ตอนมานาน เพราะหลังจากนั้นความเอาใจใส่ในความซับซ้อนของตัวละครจะมีน้อยลง

การศึกษาในหัวข้อนี้ได้แสดงว่ากวีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเลือกเห็นและปรับเปลี่ยน โลกทรรศน์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ของมนุษย์กับธรรมชาติจากรรณคดีสมัยอยุธยาอย่างครุ่นคิดใคร่ คราวดู และ เล็งเห็นถึงสัมฤทธิผลของการประกอบวัสดุให้เป็นวัตถุสุนทรีย์อย่างมีความหมายในยุคน ของคน ความคิดและพฤติกรรมดังกล่าวเป็นการกระทำของสังคมและเชื่อมโยงกับโลกทรรศน์ที่ สัตย์อีกประการหนึ่ง คือโลกทรรศน์เกี่ยวกับการมองปัญหาและศักยภาพของมนุษย์ ซึ่งจะเป็นการ ศึกษาในหัวข้อต่อไป

ปัญหาและศักยภาพของมนุษย์

ในการศึกษานี้ ได้จัดโลกทรรศน์เกี่ยวกับปัญหาและศักยภาพของมนุษย์ไว้ด้วยกัน ทั้งนี้ เนื่องจากว่าโดยปกติแล้วโครงเรื่องของการเขียนย่อมประกอบขึ้นด้วยความขัดแย้ง (conflict) และพฤติกรรม (action) ของตัวละคร ความขัดแย้งนั้นอาจเป็นความขัดแย้งภายในคือตัวละคร ขัดแย้งกับตัวเอง หรือความขัดแย้งภายนอกคือตัวละครขัดแย้งกับตัวละคร ตัวละครขัดแย้งกับสิ่ง แวดล้อม คือธรรมชาติ หรือสังคม ความขัดแย้งดังกล่าวนี้อาจเป็นตัวแทนของความขัดแย้ง ระหว่างความคิด หรือค่านิยมด้วย เมื่อมีความขัดแย้งขึ้นในตัวละคร ระหว่างตัวละคร หรือตัวละคร กับสิ่งอื่น นั่นคือได้เกิดปัญหาขึ้น ผู้แต่งจะต้องแสดงว่าความขัดแย้งหรือปมปัญหานั้นมีมูลเหตุมาจาก สิ่งใดและคลี่คลายไปอย่างไร ทั้งนี้เหตุผลส่วนหนึ่งย่อมเกี่ยวข้องกับพฤติกรรมของตัวละคร คำว่า พฤติกรรมของตัวละครนี้ครอบคลุมถึงการกระทำทั้งในส่วนภายใน(กายกรรม) วาจา(วาจกรรม) และ

ใจ(มโนกรรม) ความขัดแย้งและพฤติกรรมของตัวละครย่อมมีปฏิสัมพันธ์กับลักษณะนิสัยของตัวละคร ทั้งส่วนที่เป็นคุณและโทษ ตัวละครที่ตรงใจผู้อ่านมักต้องมีความซับซ้อนภายในจิตใจ มีลักษณะ เฉพาะ โดดเด่น และมีความสมเหตุสมผลในการแสดงพฤติกรรมทั้งในส่วนที่นำไปสู่ปัญหา เชนิปัญหา และการ แก้ปัญหา องค์ประกอบเหล่านี้ย่อมสะท้อนโลกทรรศน์ต่อมนุษย์ของผู้แต่ง ว่าผู้แต่งตีความหมายว่า อะไรเป็นปัญหาของมนุษย์ และมนุษย์มีศักยภาพในการแก้ปัญหาอย่างไรและเพียงไร โลกทรรศน์ดังกล่าวอาจทำให้ผู้แต่งแอบแฝงคําคัดสินเชิง จริยธรรมไว้ในเรื่อง ไม่มากก็น้อย แม้ผู้แต่ง ไม่ได้แสดงตัว โดยตรง โดยเฉพาะงานเขียนประเภทที่มีตัวละคร เช่น นิยาย และบทละคร ผู้แต่งอาจจะแฝงน้ำเสียงของการตำหนิหรือชื่นชมต่อการเผชิญปัญหา และการแก้ปัญหาของตัวละครไว้ในเรื่อง ตามการ วิวินิจฉัยในโลกทรรศน์ของผู้แต่ง

การศึกษาการสืบต่อและปรับเปลี่ยนโลกทรรศน์จากรรณคดีสมัยอยุธยา ในหัวข้อนี้ จะ แบ่ง เป็น ๒ ส่วน คือ

๑. ปัญหาของมนุษย์
๒. ศักยภาพของมนุษย์
๑. ปัญหาของมนุษย์

ในชีวิตจริง ปัญหาและการแก้ปัญหาตลอดจนการสร้างสมศักยภาพและคุณสมบัติในการแก้ปัญหาเป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่เสมอในทุกช่วงอายุ ในเมื่อเนื้อหาของวรรณคดีย่อมต้องเกี่ยวข้องกับชีวิต กวีจึงไม่อาจหลีกเลี่ยงการแสดงปัญหาและการแก้ปัญหาของตัวละครได้ ในส่วนของผู้เสพวรรณคดีที่ให้ความซาบซึ้งถึงคุณค่าคือวรรณคดีที่ให้ความเข้าใจในปัญหาอันซับซ้อนของตัวละคร เช่น ภาวะที่ถูกกล่าวหาว่าเป็นหญิงสองใจของวันทอง เพราะสถานการณ์ ประกอบกับจิตใจอันอ่อนไหว และบุคลิกลักษณะ ของวันทอง เองที่มีความงามอย่างผูกมัดใจ และมีความละเอียดอ่อนพอที่จะ ซึมซาบในความดีงามของผู้อื่น อย่างไรก็ตาม คําคัดสินเชิง จริยธรรมอย่างแอบแฝงของผู้แต่งอาจมีความ ลึกซึ้ง เกินกว่าการลงความเห็นโดยผิวเผินของคนทั่วไป ดังเห็นได้ว่าภาพลักษณ์ของวันทองในคำ ประทานของ พระพันมาลาเมื่อพิพากษานางถึงชีวิตนั้น เป็นภาพลักษณ์ที่ขัดกับตัวตนใน ส่วนเล็กของ วันทองที่ผู้แต่งแสดงให้ผู้อ่านรู้จักมาอย่างละเอียดตั้งแต่ต้นจนจบ การพิจารณาปัญหาศีลธรรม หรือ

จริยธรรมในวรรณคดีจึงมีอาจกระทำด้วยการตีความในส่วนใดส่วนหนึ่ง โดยไม่พิจารณาความเป็นเอกภาพของเรื่องและจุดมุ่งหมายของผู้แต่ง ดังที่เสฐียรโกเศศ กล่าวว่า "ศิลปะซึ่งดูเป็นศิลปะผิดศีลธรรม แต่กลับเป็นศิลปะศีลธรรมที่เดียวกัน" (๒๕๑๕ข: ๒๐๑) ศิลปะชนิดนี้ "ถ้าคิดเห็นไม่ถึงเจตนาของผู้แต่ง ก็อาจถือเป็นศิลปะผิดศีลธรรมไปได้" (เรื่องเดียวกัน: ๒๐๔)

มีปรากฏการณ์ที่น่าสนใจว่า เมื่อมีการศึกษาวรรณคดีในสถานศึกษาหลายระดับในประเทศไทย ได้มีความพยายามที่จะให้คุณค่าในการสอนศีลธรรมอย่างตรงไปตรงมาแก่วรรณคดีไทย เช่น ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ (๒๕๑๕: ๖๐) ได้กล่าวว่า "ถ้าฟังจากความคิดเห็นครูอาจารย์ทั่ว ๆ ไป คาดหมายเอาให้วรรณคดีสอนอย่างตรงและไม่ค่อยมีความลึกซึ้งนัก"

ความคาดหมายดังกล่าวนี้จะละเลยธรรมชาติและพันธกิจของวรรณคดีในฐานะศิลปกรรม โดยสิ้นเชิง จึงทำให้เกิดความสับสนในการเรียนการสอนวรรณคดีอยู่มาก ว่าอะไรคือคุณค่าของวรรณคดี เช่น "ถ้าหากหนังสือไม่มีอะไรจะสอนนักเรียนแล้วกระทรวงจะให้เรียนทำไม" (เรื่องเดียวกัน) เพื่อขจัดความสับสนดังกล่าว ม.ล.บุญเหลือ ได้ให้ข้อสรุปอย่างหนักแน่นว่า

ปัญหาศีลธรรมในเชิงที่ครูอาจารย์เอาใจใส่จะให้ให้นักเรียนจดจำนั้น กวีไทยไม่ได้ตั้งใจเลย ตัวเอกของวรรณคดีไทย ยกเว้นในเรื่อง รามเกียรติ์ เป็นบุคคลชนิดที่จะนำความหนักใจมาให้คนใกล้ชิดที่สุด เป็นลูกก็หนักใจพ่อแม่ เช่น พระลอ เป็นสามีก็ไม่เป็นที่พึงแก่ภรรยา เช่น ขุนแผน เป็นหัวหน้าครอบครัวก็ไม่ดีนัก เช่น พระเวสสันดร แต่ตัวเอกเหล่านี้เป็นบุคคลมีเสน่ห์ทั้งสิ้น ตัวละครอื่นในเรื่องตกในอำนาจเสน่ห์ของตัวเอกเหล่านั้น... (เรื่องเดียวกัน: ๖๖)

ข้อความนี้ถ้าอ่านอย่างไม่ระวังอาจตีความผิดว่า ม.ล.บุญเหลือ เห็นว่ากวีไทยไม่ตั้งใจปัญหาศีลธรรม แต่ที่จริงแล้วท่านได้เห็นว่า "ปัญหาศีลธรรมในเชิงที่ครูอาจารย์เอาใจใส่จะให้ให้นักเรียนจดจำ" ซึ่งหมายถึงการแสดงปัญหาอย่างตรงและตื้น

เมื่อพิจารณาอุกฤษณ์ที่ยกมาข้างต้นอย่างถี่ถ้วนพบว่า ม.ล.บุญเหลือ ได้ตั้งข้อสังเกตอย่างแหลมคมว่า ตัวเอกในวรรณคดีไทยนั้นล้วนแล้วแต่เป็นบุคคลที่มีปัญหา แต่กลับเป็นคนที่มีความเสน่ห์ดึงดูดใจ

ตัวละครอื่นและผู้อ่าน ม.ล.บุญเหลือ ไม่ได้ให้อรรถาธิบายว่า ความมีเสน่ห์นั้นเป็นผลจากความ เป็นคนมีปัญหาด้วยหรือไม่ แต่เมื่อพิจารณาเนื้อความในแต่ละเรื่อง ก็เห็นว่าความมีเสน่ห์ของตัว ละครหรือลักษณะดึงดูดใจให้รักใคร่ผูกพันนั้น มีทั้งส่วนที่เป็นรูปโฉม และส่วนที่เป็นพฤติกรรมทั้งทาง บวกและลบ เช่น ขุนแผน มีความมองอาจท้าวหาญ ทะเยอทะยาน พยาบาท ภูมิใจในตัวเอง เจ้าชู้ แต่ก็ผูกพันมั่นคงในความรัก พฤติกรรมของขุนแผนส่วนใหญ่เป็นสิ่งที่มิมีเหตุผลซึ่งผู้อ่านเข้าใจและยอมรับได้ เช่น การแก้แค้นทดแทนต่อขุนช้างเกิดจากการทรยศของขุนช้างอย่างเกินที่จะให้อภัยได้ นอกจากนี้ การที่ขุนแผนมีพฤติกรรมบกพร่อง เช่น "ไม่เป็นที่พึ่งแก่ภรรยา" นั้น อาจวิเคราะห์ว่ามี มูลเหตุมาจากปัจจัยอื่นด้วย เช่นที่ทั้งวันทองไปจนตกเป็นภรรยาของขุนช้าง ก็เพราะความหุนหันของ วันทองเมื่อวิวาทกับลาวทอง และเพราะความหวั่นไหวของขุนแผนเองทั้งในส่วนที่พะวงกับลาวทอง และส่วนที่เคลือบแคลงเกี่ยวกับขุนช้าง ทั้งหมดนี้มาประจวบกันในเหตุการณ์ที่ลงตัวได้พอเหมาะซึ่ง ส่วนหนึ่งสืบจากเล่ห์กลของขุนช้าง และความโลภของนางศรีประจัน อีกทั้งเงื่อนไขทางสังคมด้วย

นอกจากนี้สิ่งที่มองเห็นว่าเป็นปัญหาอันเนื่องด้วยตัวละครนั้น อาจมีหลายระดับตามบทบาท และสถานภาพหลายประการของตัวละครที่สัมพันธ์กับผู้อื่น ตัวละครที่บกพร่องในบทบาทของ สถานภาพหนึ่งอาจมีความน่าชื่นชมในอีกสถานภาพหนึ่ง เช่น ขุนแผนมีคุณสมบัติอันน่าชื่นชมของทหาร ผู้กล้าดี อันนับว่าเป็นคุณธรรมสำคัญในระบบศักดินา พระเวสสันดรมีคุณธรรมสำคัญของผู้ที่ศรัทธาต่อ มวลมนุษย์โดยสละความผูกพันส่วนตนด้วยความเสียสละของสมาชิกในครอบครัว

ดังนั้นการแสดงปัญหาในวรรณคดี นอกจากไม่ใช้การสั่งสอนอย่างตรงไปตรงมาแล้ว ยัง ต้องอิงอาศัยบรรทัดฐานสังคมในโลกทรรศน์ของผู้แต่งด้วย เมื่อกล่าวถึงบรรทัดฐานสังคมนั้น สิ่งที่ พึงระลึกถึงก็คือ บรรทัดฐานสังคมมีลักษณะเป็นอติวิสัยร่วมดังที่ พัทยา สายหู (๒๕๓๒: ๑๑) อธิบายว่า

บรรทัดฐานของความประพฤติการกระทำทางสังคมนั้นมีตั้งหรือหย่อนต่างกันไป แล้วแต่ว่า สังคมถือเรื่องไหนสำคัญมากหรือสำคัญน้อย ในเรื่องที่ไม่สำคัญนัก บรรทัดฐานสำหรับความ ประพฤติการกระทำในเรื่องนั้นก็วางกันไว้หย่อน ๆ เปิดโอกาสให้ทำได้แปลกแตกต่างกันไป ได้ หลายแบบหลายวิธี โดยไม่ถือว่าอะไรผิดจรรยา แต่ถ้าเป็นเรื่องสลักสำคัญ สังคมก็จะกำหนด บรรทัดฐานไว้อย่างเจาะจงเด็ดขาดทำผิดพลาดไม่ได้ เมื่อวิเคราะห์กันถึงขั้นสุดท้ายแล้วก็จะ

เห็นว่า ความสำคัญหรือไม่สำคัญนั้นขึ้นอยู่กับบทบาทและสถานภาพของบุคคลมากกว่าอย่างอื่น

ในแง่ของปัญหาในวรรณคดีนี้ ม.ล. บุญเหลือ ได้ลงความเห็นไว้อย่างน่าสนใจยิ่งว่า

วรรณคดีของไทยผิดจากวรรณคดีตะวันตก ในข้อที่ไม่ค่อยตั้งปัญหา การดำเนินเรื่องเป็นไปในทานองการเล่านิทาน ซึ่งเป็นพฤติกรรมธรรมชาติของชุมชนตั้งแต่เริ่มมีวัฒนธรรมมาที่เดียว รามเกียรติ์ ของไทยผิดจากต้นฉบับภาษาสันสกฤตมากในข้อเดียวกันนี้ รามายณะ ของอินเดียมีปัญหาทางปรัชญาเกือบตลอด แต่ รามเกียรติ์ ของไทยไม่ตั้งปัญหาว่าท้าวทศรถทำผิดทำถูกประการใดในการที่เนรเทศพระราม และไม่ตั้งปัญหาเลยว่าพระรามควรปฏิบัติตามคำสั่งของพ่อหรือไม่ ไทยเราเอาใจใส่แต่ว่า พระรามจะรบกับทศกัณฐ์อย่างไร นักรบคนไหนมีอาวุธชนิดใด รบชนะด้วยวิธีใด... ความรื่นรมย์ของนักอ่านไทยอยู่ที่การคลี่คลายเนื้อเรื่อง ลักษณะนิสัยของตัวละครเป็นที่น่าสนใจหรือไม่ ไวยากรณ์การโต้ตอบเผด็จรอนชาคมประการใด (๒๕๑๔: ๖๕-๖๖)

และได้อธิบายขยายความต่อไปว่า "การไม่ตั้งปัญหา" นั้น หมายถึง "ไม่แสดงปัญหาอย่างที่ชาวตะวันตกเรียกว่า ปัญหาเหนือโลก หรือ เมตาฟิสิกส์" ดังรายละเอียดที่จะยกมาต่อไปนี้

... ในความเห็นของข้าพเจ้า กวีเหล่านี้ [กวีไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น] มีปรัชญาชีวิตเป็นแบบเดียวกัน ท่านยึดพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ท่านเชื่อบุญ เชื่อบาป เชื่อว่าคนเรามีกรรมมีวิบาก (ผลของกรรม) การใช้ผลของกรรมอาจใช้ในชาตินี้ หรือภายในช่วงชีวิตที่เห็นเป็นตัวเรา ๆ เขา ๆ อยู่ และอาจต้องใช้ในชาติหน้า หรือมีกรรมบางอย่างที่ได้กระทำไว้ในบุพชาติที่มารับวิบากในชาติปัจจุบัน ท่านไม่มีปัญหาในเรื่องนี้ วรรณคดีของท่านจึงไม่แสดงปัญหาอย่างที่ชาวตะวันตกเรียกว่า ปัญหาเหนือโลก หรือเมตาฟิสิกส์ ท่านไม่ติดใจว่ามนุษย์คืออะไร คือใคร เกิดมาทำไม จะไปไหน ท่านไม่ติดใจในลักษณะหรือสภาพของสังคม ท่านไม่ตั้งคำถามว่า เหตุใดสังคมจึงมีคนจนคนรวย คนเมียสและคนไร่ยศ เพราะท่านเชื่อตามพุทธศาสนาแล้วว่าโลกเป็นเช่นนั้น แต่กวีเหล่านี้ติดใจกับคนแต่ละคน ว่ามีพฤติกรรมแตกต่างกันอย่างไร ใครแตกต่างจากใครในทางใด แสดงออกด้วยวิธีอันใด ด้วยวาจาหรือสีหน้าหรือแววตา ด้วยการกระทำใหญ่ เช่น สงคราม หรือด้วยการกระทำเล็กน้อย เช่น การทำ

ร้ายกันหรือประจบกัน กวีของไทยสนใจกับมนุษย์ในฐานะที่เป็นเบญจขันธ์ ประกอบด้วยกิเลส ด้วยตัณหา ท่านสนใจกับมนุษย์ว่าคนไหนมีกิเลสหายาบ คนไหนมีกิเลสสุขุม และท่านไม่สนใจกับปัญหาเหนือโลกแม้ตามศาสนาของท่าน หรือท่านไม่สนใจกับพระนิพพาน ท่านสนใจกับรูป รส กลิ่น เสียง... แต่ถ้ามีอะไรรุนแรง คนไทยเรามักโทษผี ความสนใจของท่านทั้งหมดนี้ เป็นไปตามธรรมชาติ คือท่านอยู่ในภาวะที่ไม่อยากหรือคับแค้นจนเกินไป ความลำบากเท่าที่มี ถือเป็นธรรมชาติของสังสารวัฏ และท่านมีความหวัง ท่านแลเห็นภาพงดงามในอนาคตเกี่ยวกับบ้านเมืองของท่าน โดยไม่หลงไปว่าจะเป็นสังคมอุดมคติ ท่านยังไม่คิดถึงยุคพระศรี-อารยเมตไตรยเลย ท่านพะวงและสนุกอยู่กับมนุษย์เท่าที่ท่านรู้จัก มนุษย์ที่มีความทุกข์อันตัว เป็นทุกข์โดยมาก ผู้อื่นมีส่วนช่วยด้วยบ้าง เช่นอิเหนา และพระลอ และท่านสนใจกับมนุษย์ที่มีความสุขชั่วครั้งชั่วคราวจากความฉลาดูรู้จักหาเอาเท่าที่มนุษย์จะหาได้ ตัวละครในเรื่องของวรรณคดีไทยจึง เป็นมนุษย์ที่มีลักษณะนิสัยเปลี่ยนแปลงตามวัยและประสบการณ์ ไม่เป็นรูปปั้นหรือรูปวาด เป็นตัวคนที่ประหนึ่งจะปรับทุกข์และแบ่งความสุขให้ผู้อ่านได้ มีอำนาจดึงดูดจิตใจผู้อ่านอยู่เสมอแม้ในปัจจุบัน อันเป็นสมัยที่เต็มไปด้วยปัญหาทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ดังที่เป็นอยู่นี้ (๒๕๑๔: ๖๙)

พิจารณาจากข้อความดังกล่าวนี้ เห็นได้ว่า ม.ล.บุญเหลือ ไม่ได้ปฏิเสธว่าปัญหาของมนุษย์ไม่ใช่เนื้อหาสำคัญของวรรณคดีไทย และปัญหานั้นเป็นปัญหาที่มองจากโลกทรรศน์ทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะในสิ่งที่ว่า "กวีของไทยสนใจกับมนุษย์ในฐานะที่เป็นเบญจขันธ์ ประกอบด้วยกิเลส ด้วยตัณหา" และ "ท่านพะวงและสนุกอยู่กับมนุษย์เท่าที่ท่านรู้จัก มนุษย์ที่มีความทุกข์อันตัว เป็นทุกข์โดยมาก ผู้อื่นมีส่วนช่วยด้วยบ้าง... และท่านสนใจกับมนุษย์ที่มีความสุขชั่วครั้งชั่วคราวจากความฉลาดูรู้จักหาเอาเท่าที่มนุษย์จะหาได้" ทั้งนี้ก็เพราะข้อสรุปดังกล่าวจากการพิจารณาเนื้อหาของวรรณคดีไทย ได้แสดงว่า กวีต้องผ่านการคิดไตร่ตรองและตีความในประเด็นที่ว่า อะไรเป็นมูลเหตุของพฤติกรรมมนุษย์ ซึ่งส่งผลต่อสุขทุกข์ของปัจเจกบุคคลนั้น วลี "ความสุขชั่วครั้งชั่วคราว" ก็ยังแสดงถึงกรอบความคิดของอนิจจัง อันเป็นหนึ่งในไตรลักษณ์ซึ่งเป็นความคิดหลักของพุทธศาสนา และเชื่อมโยงกับแนวคิดที่ว่าโลกียสุขนั้นเป็นมายา ไม่มีแก่นสารพอที่จะยึดถือเอาว่ามีตัวตนที่แท้จริง แต่ก็ยังเป็นสิ่งดึงดูดใจเข้ามายาวยิ่งสำหรับปุถุชน

ดังนั้นข้อแตกต่างของวรรณคดีไทยกับวรรณคดีตะวันตก จึง ไม่ได้อยู่ที่ วรรณคดีไทยไม่

สนใจปัญหาของมนุษย์ หากจะกล่าวให้ชัดยิ่งขึ้น กวีไทยไม่ได้อาศัยงานประพันธ์เป็นเครื่องมือ
 เสาะแสวงหาคำตอบในเชิงอภิปราย แต่ได้อาศัยความรู้ความเข้าใจในปรัชญาบางประการเป็น
 วัสดุสำคัญอธิบายเหตุผลของชีวิตในทัศนะของตน และเมื่อพอใจในเหตุผลนั้นแล้ว ก็จึงไม่ต้องตั้ง
 คำถามต่อไปอีก แต่ทั้งนี้ก็หมายความว่าผู้แต่งต้องให้คำตอบที่ลงตัวแก่ผู้อ่าน สิ่งที่น่าสนใจ
 ลุ่มลึกในการมองปัญหาชีวิตของกวีไทยสมัยก่อนโดยมีหลักเห็นความจริงของชีวิต ก็คือ "อ่านาคึ่งคิด
 จิตใจผู้อ่าน... แม้ในปัจจุบัน" ซึ่ง "เต็มไปด้วยปัญหาทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม" ทั้ง
 นี้ย่อมแสดงว่าการวิเคราะห์ปัญหาของมนุษย์ในวรรณคดีไทยสมัยก่อนนั้น เป็นการเพ่งเล็งชีวิตใน
 ระดับลึกมากกว่าการสะท้อนภาพมนุษย์ในบริบททางสังคมอันเป็นเฉพาะเท่านั้น ความสนุกเพราะ
 อารมณ์พิเศษของการรับใน รามเกียรติ์ จึงไม่ตรงใจเท่ากับความยินดีต่อชีวิตของขุนแผนและ
 วันทองใน ขุนช้างขุนแผน และพระรามซึ่งเป็นตัวเอกอย่างแบบฉบับและมีผู้ช่วยเหลือห้อมล้อมมาก
 มายจึงไม่ตรงใจเท่ากับทศกัณฐ์ซึ่งมีปัญหาค่อนข้างด้วยกิเลสตัณหาแต่ก็ดำรงศักดิ์ศรีไว้ได้จนวินาที
 สุดท้ายของชีวิต นอกจากนี้ว่าจาอันคมคายที่ตัวละครได้ตอบกันซึ่งอาจเจอความคิดและการตีความ
 เกี่ยวกับชีวิตไว้ไม่มากนักน้อย ย่อมเป็นเครื่องดึงดูดใจได้มากกว่าเนื้อเรื่องอันโลดโผน

ปัญหาในวรรณคดีไม่จำเป็นต้องหมายความเฉพาะแต่ปัญหาเชิงอภิปราย เช่นการที่พระ
 รามยอมออกเดินป่าเพื่อรักษาสัตย์ของท้าวทศรถ น่าจะเกี่ยวข้องกับหลักการเชิงจริยธรรม อย่าง
 ไรก็ตาม การพิจารณาสารทางอภิปรายในวรรณคดีไทยนั้น ก็มีใช้ว่าจะเป็นไปได้เลย เช่นการ
 เฝซึญกับชะตากรรมของพระลอ ซึ่งมีนัยบ่งถึงการเวียนว่ายผลัดกับหล่มแห่งบาปในสังสารวัฏ

การที่วรรณคดีไทยมุ่งเน้นสัมผัสทางอารมณ์มากนั้น อาจทำให้เข้าใจว่าวรรณคดีไทยไม่
 ค่อยสนใจแสดงความคิด ดังที่ลงความเห็นได้ว่า

...วรรณคดีของไทยเรานั้นเป็นวรรณคดีที่แสดงความรู้สึก ไม่ใช่วรรณคดีที่แสดงความคิด...
 วรรณคดีไทยไม่ค่อยเสนอปัญหา มักจะนิยมศิลปะการใช้ถ้อยคำซึ่งเป็นพาหะบริบูรณ์ด้วยอารมณ์
 ต่าง ๆ ของคนที่มีระบบชีวิตที่ไม่ซับซ้อน... การเสนอปัญหาในวรรณกรรม ซึ่งยังไม่ตกลงกัน
 ว่าจะถือเป็นวรรณคดีหรือไม่ เกิดขึ้นภายในไม่กี่ปีมานี้ภายในอายุของข้าพเจ้า และเพราะ
 เหตุว่าคนไทยไม่เคยชินกับปัญหาในวรรณคดีจึงไม่เคยมีผู้ใดวิจารณ์วรรณกรรมในเชิงปัญหาเลย
 (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ๒๕๐๓: ๑๐๒ อ้างถึงใน เจตนา นาควัชระ ๒๕๓๒: ๒๐๒)

ในประเด็นที่ว่าวรรณคดีไทยไม่ค่อยเสนอปัญหาที่ เจตนา นาควัชระ ได้ตั้งข้อสังเกตว่า "อาจจะมีนักอ่านบางคนที่จะเห็นแตกต่างไปจาก ม.ล.บุญเหลือ บ้าง และอาจคิดว่าวรรณคดีรุ่นเก่าอาจจะมีปัญหาที่แฝงเร้นมากกว่าที่จะเป็นปัญหาที่แสดงออกมาให้เห็นประจักษ์อย่างชัดเจน" (เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน)

การที่กล่าวว่า "คนไทยไม่เคยชินกับปัญหาในวรรณคดี" อาจเป็นเพราะไม่เคยชินกับการพิจารณาปัญหา (ที่มีอยู่แล้ว) ในวรรณคดีก็ได้ ดังที่ ม.ล.บุญเหลือ ได้แล้วว่า

...ครูจำนวนมากเข้าใจว่า ตัวเอกในเรื่องที่กระทรวงศึกษาธิการกำหนดให้เป็นแบบเรียน วรรณคดีนั้น เป็นบุคคลตัวอย่างแก่นักเรียนด้วย ครั้งหนึ่งมีครูถามข้าพเจ้าว่า นักเรียนจำนวนมากตำหนิพระเพื่อนพระแพงว่าเป็นผู้หญิงไม่ดี ครูควรจะทำอย่างไรแก่นักเรียน ข้าพเจ้าย้อนถามว่า ครูเข้าใจว่าพระเพื่อนพระแพงเป็นคนดีหรือไม่ ครูตอบว่าดี ข้าพเจ้าถามต่อไปว่า ตีอย่างไร ครูไม่พอใจที่ถูกถามก็เลยไม่ตอบ... (๒๕๑๔: ๕๔-๖๐)

คำว่าดีชั่วในกรณีนี้ย่อมต้องอิงอาศัยการวิเคราะห์ตีความในเชิงจริยปรัชญาอยู่ไม่น้อย ดังนั้นการจะกล่าวว่า วรรณคดีชวนให้ขบคิดปัญหาหรือไม่นั้น ไม่จำเป็นต้องขึ้นอยู่กับผู้แต่งเพียงฝ่ายเดียว และไม่ได้หมายความว่าปัญหาไม่ใช่ส่วนสำคัญของวรรณคดี สิ่งสำคัญน่าจะอยู่ที่ว่าผู้แต่งมองปัญหาของตัวละครซึ่งเป็นตัวแทนของมนุษย์ภายในระบบความคิดและคุณค่าอย่างไร การไม่สนใจปัญหาในวรรณคดีอาจเป็นที่มาของปรากฏการณ์ต่อไปนี้

คนส่วนมากยังเข้าใจผิดว่า วรรณคดีคือหนังสือที่ให้ความสนุกแบบเก่า ๆ ของกวี คือ ให้ความไพเราะทางถ้อยคำเป็นพื้น เช่น ชวนให้ชมความงามของนางเอก ชวนให้ชมเสียงสัมผัสของกวีนิพนธ์ แล้วก็สั่งสอนศีลธรรมอะไรนิดหน่อยไว้ในบทประพันธ์นั้น ๆ (เจือ สตะเวทิน ๒๕๑๗: ๒๓)

ประเด็นเรื่องแนวคิดหรือปรัชญาในวรรณคดีไทย มักเข้าใจกันว่าไม่ใช่ความเพ่งเล็งของทั้งผู้แต่งและผู้อ่าน เพราะ "กวีหรือนักแต่งหนังสือไทยรู้ว่าผู้อ่านของตนไม่สนใจในปรัชญา" แม้ว่า "กวีไทยเราก็มีปรัชญาทุกคน แต่ไม่ค่อยสนใจแสดงไว้ในหนังสือที่แต่ง" (ม.ล.บุญเหลือ

เทพสุวรรณ ๒๕๒๙: ๓๘) เหตุผลสำคัญที่อธิบายกันมักยึดตามข้อวินิจฉัยว่า

...ผู้อ่านและผู้แต่งหนังสือเป็นพุทธศาสนิกชนด้วยกันทั้งสองฝ่าย ต่างก็อาศัยปรัชญาพุทธศาสนา ไม่มีเรื่องสงสัยจิตใจให้เกิดอารมณ์อย่างใด ทั้งผู้อ่านและผู้แต่งสนใจในเรื่องที่ไม่ใช่ปรัชญาสนใจในสิ่งตรงกันข้ามกับปรัชญาของศาสนาของตน เรื่องศาสนาเป็นเรื่องของพระของเจ้า เรื่องของฆราวาสก็คือ รูป รส กลิ่น เสียง ...วรรณคดีไทยจึงเป็นเรื่องของ รูป รส กลิ่น เสียง ซึ่งถ้าใช้สำนวนภาษาฝรั่ง เรียกว่า เป็นวรรณคดีแห่งอารมณ์ (เรื่องเดียวกัน: ๓๙)

ความคิดที่ว่า ปรัชญาพุทธศาสนาไม่ชวนให้จิตใจสงสัยให้เกิดอารมณ์ หรืออารมณ์ไม่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทางพุทธศาสนาเลยนั้น น่าจะยังคลาดเคลื่อนอยู่ แม้คำว่ารูป รส กลิ่น เสียง ก็เป็นคำอธิบายในพุทธศาสนาเกี่ยวกับอายตนะภายนอกซึ่งเมื่อมาประจวบกับอายตนะภายในก็ทำให้เกิดผัสสะ และความรู้สึกสุขทุกข์ขึ้นในจิต ดังอธิบายได้ว่าอารมณ์ในความหมายของพุทธธรรม คือ "สิ่งที่จัดรับรู้ หรือสิ่งที่จัดรับรู้โดยอาศัยทวารทั้ง ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์(ความนึกคิดต่าง ๆ)" (พระราชวรมุนี ๒๕๒๖: ๑๔) ในนิทานชาดกแม้ในพระไตรปิฎก ซึ่งยังไม่ได้แต่งเติมเป็นฉบับบรรณกถา ก็มีการแสดงอารมณ์ของพระเวสสันดร เช่น ในตอนบริจาคบุทรทาน ทั้งนี้ต้องพูดถึงอารมณ์ของพระนางมัทรีและสองกุมาร จะขอยกความรู้สึกขัดข้องในพระหทัยของพระเวสสันดร ในพระสวดตันตปิฎกมาแสดงดังนี้

ลำดับนั้น พระเวสสันดรชัตติยราช ครั้นทรงบำเพ็ญทานแล้ว เสด็จเข้าบรรณศาลาทรงกรแสงพิลาปว่า วันนี้นักน้อยทั้งสองจะหิวข้าวอยากน้ำอย่างไรหนอ จะต้องเดินทางไกล ร้องไห้สะอึกสะอื้น เวลาเย็นเป็นเวลาบริโภคอาหาร ลูกทั้งสองเคยอ่อนน้อมที่รู้ผู้มารดาว่า ข้าแต่พระเจ้าแม่ ลูกทั้งสองหิวแล้ว ขอพระเจ้าแม่จงประทานแก่ลูกทั้งสอง ลูกทั้งสองไม่มีรองเท้า จะเดินทางเท้าเปล่าอย่างไรได้ ลูกทั้งสองจะเมื่อยล้า มีบาเทาพบบวม ใครจะจูงมือลูกทั้งสองเดินทาง อย่างไรหนอพรหมณ์นั้นช่างร้ายกาจไม่ละอาย เหมือนดีลูกทั้งสองผู้ไม่ประทุษร้ายต่อหน้าเรา แมตกเป็นทาสีเป็นทาสของเราหรือคนรับใช้ใครที่มีความละอายจักเหมือนคนที่ดีที่ทราม แม้เช่นนั้นได้ พรหมณ์ช่างคำช่างดีลูกรักทั้งสองของเราผู้มองเห็นอยู่ซึ่งเป็นเสมือนดังปลาติดอยู่ที่ปากลอบปากไซ ฉะนั้นๆ

แนวคิดที่ว่า การสลະสิ่งที่รักเป็นการสลະอย่างยิ่ง และความทุกข์ทรมานของการสลະ เป็นสิ่งพิสูจน์คุณค่าของความมุ่งมั่นในบุุขชน ย่อมสื่อให้ซาบซึ้ง ไม่ได้หากปราศจากบทพรรณนาอารมณ์เช่นนี้

นอกจากนี้แนวคิดในวรรณคดีไทยอาจไม่ได้เนื่องจากพุทธศาสนาทั้งหมด ม.ล.บุญเหลือ เทพยสารธรณ (๒๕๑๗: ๑๕) ก็ได้กล่าวไว้ว่า "ในบทวีของเรา มีการแสดงออกซึ่งความคิดอันขัดกับพระพุทธศาสนาอยู่บ่อย ๆ แต่คนไม่สังเกต เมื่อเคยชมใครคนหนึ่งก็ชมตามกันไป..."

หากถือว่า "ความไพเราะของบทประพันธ์ในเชิงสัมผัส หรืออุปมาที่เหมาะสมไม่เพียงพอที่จะทำให้...ยกย่องงานประพันธ์เป็นวรรณคดี" (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสารธรณ ๒๕๑๗: ๑๐๐) และ "ถ้าวรรณคดี...แสดงให้เห็นความจริงบางประการด้วยวรรณศิลป์ที่สูงส่ง ย่อมมีคุณค่าแก่ผู้ใหญ่ ผู้มีสติปัญญาเป็นอย่างดียิ่ง" ด้วยเหตุนี้ "ตามปกติแล้ว หนังสือหรือบทประพันธ์ที่ขาดความลึกซึ้ง ขาดความเข้าใจชีวิตย่อมจะเป็นหนังสือที่ตกเกินไปที่จะเป็นวรรณคดี" (เรื่องเดียวกัน: ๒๐) ก็ควรลงความเห็นได้ว่าความประสานของเนื้อหาทางอารมณ์และเนื้อหาทางความคิดของวรรณคดีไทยเป็นสิ่งสำคัญในการสร้างงาน เนื้อหาทางอารมณ์ซึ่งดูโดดเด่นกว่าความคิดอาจเป็นสิ่งกระตุ้นความหมายเชิงปรัชญา และเป็นเครื่องนําพาให้เข้าไปสัมผัสกับเนื้อหาทางความคิดที่แฝงอยู่ได้ ทั้งยังเป็นการสร้างสัมผัสอย่างดีมากกว่าที่จะให้รับแต่สารที่มีแต่ความคิดล้วน ๆ ทั้งนี้ความสำเร็จของการสื่อสารวรรณคดีย่อมขึ้นอยู่กับความเหมาะสมของวัสดุและการประกอบวัสดุในการสร้างงานนั่นเอง ดังนั้นปัญหาของมนุษย์ย่อมเป็นวัสดุที่สำคัญอันจะขาดเสียมิได้ การเสนอปัญหาในวรรณคดีย่อมต้องผูกพันกับความเข้าใจของผู้แต่งในมนุษย์และสิ่งแวดล้อม ความเข้าใจนั้นมีผลต่อการสร้างอุปนิสัยของตัวละคร ทั้งตัวเอกและฝ่ายปฏิปักษ์ และมีผลต่อความยั่งยืนคงทนของตัวงาน ดังกล่าวได้ว่า "เมื่อเทียบในด้านอุปนิสัยตัวละครระหว่างวรรณคดีแต่เดิมมา เช่น ชุนช้าง ชุนแผน อิเหนา หรือแม้แต่พระอภัยมณี ซึ่งผู้แต่งหรือผู้เล่าน่าจะรู้จิตวิทยาน้อยกว่านักประพันธ์สมัยนี้ กวีสมัยก่อนมีความเข้าใจชีวิตมนุษย์ลึกซึ้งกว่า" (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสารธรณ ๒๕๑๔: ๑๐๑)

การศึกษาแนวคิดในหัวข้อปัญหาของมนุษย์ที่ปรากฏเป็นวัสดุของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นต่อไปนี้จะแยกเป็น ๒ ประเด็น คือ ปัญหาจากส่วนประกอบทางจิตของชีวิตเป็นประเด็นแรก และความขัดแย้งและชะตากรรมเป็นประเด็นที่สอง อนึ่งคำว่าปัญหาที่ใช้ในการศึกษานี้ไม่ได้จำกัดเฉพาะปัญหาในเชิงอภิปรัชญาเท่านั้น

๑.๑ ปัญหาจากส่วนประกอบทางจิตของชีวิต ความเข้าใจเกี่ยวกับส่วนประกอบทางจิตของชีวิตเป็นสิ่งกำหนดแนวปรัชญาสำคัญที่คุมการสร้างตัวละคร โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีความขัดแย้งภายในจิตใจขณะเผชิญปัญหา และปัญหาที่สำคัญส่วนหนึ่งก็เป็นปัญหาเนื่องจากส่วนประกอบทางจิตของชีวิตของแต่ละบุคคลในโลกทรรศน์ของผู้แต่งนั่นเอง

พุทธศาสนาอธิบายว่า ชีวิตประกอบด้วยเบญจขันธ์ คือรูป ได้แก่ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด คือกายและพฤติกรรมทางกาย เวทนาได้แก่ความรู้สึกสุขทุกข์หรือเฉย ๆ จากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และใจ สัตถุญาได้แก่ความจำได้หมายรู้ สังขารได้แก่องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต ที่ปรุงแต่งจิตให้คิดหรือชั่วหรือเป็นกลาง ๆ โดยมีเจตนาเป็นตัวนำ และวิญญาณได้แก่ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ (พระราชวรมุนี ๒๕๒๖: ๑๓-๑๔) กล่าวได้ว่าชีวิตประกอบด้วยรูปและนามซึ่ง "มีกระบวนการที่อาศัยกันไปตามธรรมชาติธรรมดา" ส่วนที่เป็นรูปคือกายนั้นเห็นง่าย ส่วนที่เป็นนามก็คือ "อาการที่จิตที่เป็นตัวธาตุรู้อันอาศัยอยู่ในกายส่วนที่เป็นรูปนั้นออกมา รู้โลก" (สมเด็จพระญาณสังวร ๒๕๓๓: ๑๐๔-๑๐๕)

เป็นที่เข้าใจกันว่าพุทธศาสนาเอาใจใส่ส่วนประกอบทางจิตของชีวิตมากเป็นพิเศษ ดังกล่าวได้ว่า "...โดยที่พุทธธรรมมีความเกี่ยวข้องเป็นพิเศษกับเรื่องชีวิตโดยเฉพาะในด้านจิตใจ การแสดงส่วนประกอบต่าง ๆ จึงต้องครอบคลุมทั้งวัตถุและจิตใจ หรือทั้งรูปธรรม และนามธรรม และมักแยกแยะเป็นพิเศษในด้านจิตใจ" (พระราชวรมุนี ๒๕๒๖: ๑๓)

ความสำคัญของจิตใจนั้น ปรากฏในวรรณคดีพุทธศาสนา ดังเช่นมหาเวสสันดรชาดก ในพระสุตตันตปิฎก กล่าวถึงพฤติกรรมทางจิตของพระเวสสันดรผ่านถ้อยคำของพระองค์เอง เป็นต้นว่าใน "ทวารกบรพ" (กัณฑ์กุมาร)

- ความชื่นชมยินดีทำให้พ่อเกษมसानต์
- จงช่วยไสรจสรหงษ์ของพ่อให้เย็นจำ

ส่งสารตาตาที่เด่นไป	จะคูใครต่างเจ้าจะเปล้าตา
ไอ้ออกเรามีกรรมทำไฉน	จึงจะได้แนบชิดชนิดชรา
ได้แต่ซื้อไว้ชมตรมอุรา	ถึงได้ผ้าไว้ห่มก็ตรมใจ
ถึงได้แหวนไว้ชมก็ตรมจิต	ไม่เหมือนได้มิ่งมิตรพิสมัย
ได้ของอื่นหมิ่นเสนาในเคนไตร	ไม่เหมือนได้นมห้องประคองนอน
จะว่าโสกโสกอะไรที่ในโลก	ไม่เท่าโสกใจหนักเหมือนรักสมร
จะว่าหนักหนากอะไรในดินคอน	ถึงสิ่งขรก็ไม่หนักเหมือนรักกัน
จะว่าเจ็บเจ็บแผลพอกแก้หาย	ถ้าเจ็บกายแล้วชีวาจะอาสัญ
แต่เจ็บแค้นนี้แลแสนจะเจ็บครัน	สุดจะกลั้นสุดจะกลืนขึ้นอารมณ์

งานที่คล้ายดำเนินตามรูปของ ทวาทศมาส ก่อนหน้า นราศเดือน คือ กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก พระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร มีลักษณะเล่นกับรูปแบบมากกว่าแสดงอารมณ์อันเข้มข้น จึงมีรสค่อนข้างรื่นรมย์ เช่น มักอาศัยกาลเวลาและธรรมชาติเป็นเครื่องแสดงความงดงามของรูปโฉมและการแต่งกายของนาง รวมทั้งความสุขที่นางได้ประนบัติในช่วงเวลาต่าง ๆ โดยที่ธรรมชาติเป็นเพียงสิ่งเร้าของจิตประหวัดในความสุขมากกว่าแสดงความทุกข์อย่างใน ทวาทศมาส เช่น

พุทธชาตดวงน้อยน้อย	คิดเจ้าร้อยพวงมาลัย
จาปาสายสุดใจ	ชมเกศเกล้าเจ้าถอดถวาย

และ

เดือนห้าอำโฉมงาม	การออกสนามตามพี่ไคล
สงกรานต์การบุญไป	ไหว้พระเจ้าเข้าบิณฑบาต
.....
เดือนสิบเบ็ดเสร์จสาแดง	เรือกึ่งแข่งตามพิธี
พายงามตามชลธี	พี่แลเจ้าเปล้าเป็นค้าย

ความรู้ของธรรมชาติที่กลมกลืนกับการแสดงออกของผู้ครวญ รวมทั้งความบันเทิงนันทนาการของปรากฏการณ์ธรรมชาติ และความหวาดระแวงต่อธรรมชาติและเทพไม่ปรากฏในกาพย์ห่อโคลงเรื่องนี้

ทุกข์ที่เกิดแก่กายมีความหนักหน่วงและสาหัสยิ่งกว่าทุกข์ใจ ดังที่ชาลีราชกุมารเอ่ยวาจา
เมื่อจะพราภจากพระบิดาว่า

ทุกข์นี้ไม่ใช่ทุกข์ที่แท้จริงของลูก เพราะทุกข์เช่นนี้อันลูกผู้ชายพึงได้รับ ส่วนทุกข์อันใดที่ลูก
จักไม่ได้เห็นพระมารดา ทุกข์นั้นของลูกเป็นทุกข์ยิ่งกว่าทุกข์ ที่ถูกดาพรหมณ์เขี่ยนตี ทุกข์นี้
ไม่ใช่ทุกข์ที่แท้จริงของลูก... (พระสุตตันตปิฎก)

...ทุกข์สังสารแห่งห้อง ไซ้จะต้องแต่คุณ้ำใส ...สิ่งคนเดินดินฟ้า ทุกถ้วนหน้าโสดเสมอ
กนโสดใส... ทุกข์ทวงผลเหลือแหล่ เพราะบเห็นหน้าแม่แม่ทรี ลูกเลอย... ทุกข์นี้เจ็บร้อย
เท่าพันทวี ยิ่งพราหมณ์ตีพราหมณ์ด่าแล...อันว่าทุกข์ทวงลนโทษ ไซ้จะได้โสดแก่คุณ้ำ
ท้าว...คนท้าวท้าวไตรภพ ย่อมได้สืบบอดูร คุณนี้... (มหาชาติคัมภีร์)

ดูกรเจ้าแก้วกัณหาเอ๋ย หญิงชายผู้ใดเลยเกิดมาในห้วงมหรธพหงสาวยังมิถึงซึ่งพระ
นิพพานตราบใด ก็ย่อมต้องทุกข์โศกภัยประหาร ปานประหนึ่งว่าตัวเราเนเจ้าพี่...ทุกข์ทั้งนี้ก็
มิทุกข์เท่าถึงทุกข์พระแม่เจ้าจะกลับเข้ามาแต่ป่า จะมีได้เห็นหน้าเราพี่น้อง แล้วก็ทรง
กัณแสงให้ ด้วยว่าลูกเพื่อนไร่มาจากอก จะทรงพระปริวิตกมิวายเลย (ร่ายยาวมหาเวสสันดร
ชาดก)

พุทธศาสนาชี้ว่าเบญจขันธ์เป็นสิ่งแปรปรวนอยู่เสมอ แต่มนุษย์สามารถควบคุมสภาวะทาง
จิตได้ด้วยปัญญา ดังเช่นในมหาชาติคัมภีร์ และ ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณท์กุมาร กล่าวถึง
ความหนักหน่วงถึงสองคราวของพระเวสสันดรเมื่อชุกชกประทุษร้ายบุตรต่อหน้าต่อตา ดังนี้

มหาชาติคัมภีร์

...อันว่ากูเพื่อมิอาจที่จะ ทลโสภกาเดา เฝากลางอกกูได้ โสดเลย...มากจะผาดผอง
สร้างไปด้วยฉับ จับจิกครยิกเอาชีพรหมณ์ โสดเทอญ...กูก็จะฆ่าด้วยพระขรรค์ กูก็จะพัน
ด้วยดาบ อย่าให้พราหมณ์บาบยนลูกกู โสดเทอญ... ..มนนตีสองเสมอทาศ พ้อพยงชาติใจ
ตาย แลลูกฮา...ลาบากบยนสองเจ้า ทุกข์พ้อเร้าฤาเสบอย โสดเลย...เด็กใดพราหมณ์ตี
ด่า พ้อพยงหว่า ใจตาย แลลูกฮา...อันว่าบุตลผู้ใดนั้นโสด...อนนบงควาร ส้างส์โพธิ์

จรรยาคนงูมานี้จรล้า...อนนพราพฐ์พราตรัส...สวภาพรรณธรรมมุดม...แห่งปรตมโพธิ
 สัตว์ทั้งหลาย...ลูกหญิงชายให้แล้ว...ทั้งเมียแก้วแก่นอนสงวน อนนควรรักควรวใคร...
 แก่ยากผู้มาใส่ครางขอ...และจะพอกินแห่ง แคลงที่จะคืนเล่า...ก็บมิควรแก่ผู้เฝ้าโพธิสัตว์
 ผู้จะหวงตรัสแก่สรรเพชคาญาในโลกลี้... ..อันว่าครันนมิได้ปราท อาตมบุตรหญิงชาย
 หมายเป็นทาน นิ้วไล่...ก็บมีอาจที่จะได้เป็นพระชนะแก่เบญจพิธมาร ผลาญเกลศสหัสสรที่ยัทธ
 ได้ โสคเลอย...พระมหาสัตว์ก็คิดยณ คำนยนพระองค์ เพื่อจะให้คงบุรพระเพธืพระศรี
 พุทธางกูร แต่ก่อนนั้น...

...ในเมื่อเจ้ากัฒหาอ่อนน้อย ลห้อยให้ไปมา พิศพิศตราฤศย พระฤชาสีลธอยู่มลัก เจ็บใจนัก
 กว่าขึ้นแล...อันว่าโสกาตุรจารูลหทยพิศศุ ก็เกอดแก่พระโพธิสัตว์ มากโสค...ในเมื่อท้าวธ
 ทละทกรอุกรอีก คคิก แค้นคาคใจ เจ็บนักในพันปรมาธ ท้าวธก็บมิหายใจ หนพระสรานเข้า
 ออกได้ โสคเลอย...ท้าวธก็หายใจเข้าออกหนปากลาบากร้อนผ่นว ท้าวธก็ถอยใจใหญ่ไปมา
 โสคแล...อันว่าหน้าตาพระมหาสัตว์ไหลหล่ง ถ่งงเป็นเลือด เคือคคุดง แครงคคกลง จาก
 พระเนตรทงสอง บมิขาดโสค...อันว่าพระโพธิสัตว์ราพิงดงนี้ อันว่าทุก่อนนมิบงควร
 กาสวญเสวยอยู่มบรม ปรารมก็เกอดแก่กุกัก เหตุเพราะกุกักพระราชกุมารทงสอง โสคแล
 ...ทุกขึ้นบมิเกิดด้วยปรการณ ความรำคาลอนอื่นเลอย อันว่ากุกอย่างบงเกอดลีเนหา แก่สอง
 พงาเอารสนี้ โสคเลอย...พิงกุดารงอาตมภาพจงได้ แลจะทาคใจอุเบกษา แก่สองพงาพ้อ
 เทอญ...

ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก

...ปางนั้นสมเด็จพระบรมโพธิสัตว์ ตรัสได้ทรงฟังพระลูกน้อยทรงกันแสงทูลละห้อยวันนั้น กลั้น
 พระโคมิได้ละอายพระทัยแก่เทพดา...เสด็จเข้าสู่ภายในพระบรรณศาลา ชบพระพิศตราทรง
 พระกันแสงสะอื้นให้... ..โอเวลาปานจะนี้ก็สายัณห์ คนทั้งหลายเขาเรียกกันกินอาหาร
 บ้างก็เล่าโลมลูกหลานให้อาบหน้าแล้วหลับนอน แต่สองบงอรของพ่อนี้ ใครจะปรานีให้มน้ำ ก็
 จะตราคราตราลาบใจ...สุคาลัยของพ้อแล้วที่จะติดตาม จะบ่าหน้าไปหาพราหมณ์เมื่อยาม
 เย็น เฝ้าจัตุไรไหนเลยจะเห็นด้วยสองเจ้า มีแต่จะรูกเจ้าคารามตี ธชีเอ่ยกระไรเลยไม่
 เกรงขามเราบ้างเมื่อยามจน... ..น้ำพระทัยท้าวเธอดอยคืนจากอุเบกษา บงเกิดอวิชชา

มาท้อหุ้ม พระปัญญาอันกลลกลุ่มไปด้วยโมโหให้ลุ่มหลง โทโสเข้าข้างสั่งให้บังเกิดวิหิงสาขึ้นทันที
ว่าอุเหม่! อุเหม่! พราหมณ์ผู้นี้เอาจงทะเลมาทำอะไร มาตีลูกต่อหน้าพ่อไม่เกรงใจ ธงี่เอ๋ยกุมมาอยู่
ป่าเปล่าเปลวเมื่อไร ทั้งพระขรรค์ศิลาขี้ก็ถือมา... ก็ทรงพระแสงธนูศรกระสุนมันกับมือ ช่า
พราหมณ์ผู้นี้เสียเกิดหรือ เธอก็ฮึดที่อยู่แต่ในพระทัย ภายหลังจึงตั้งจิตพิจารณาในพระอริย
ประเพณีหน่อพุทธางกูร ก็รู้ว่าอาตมานี่เพิ่มพูนมหาบุศตบริจาคเจียวลีหว่า เมื่อพระปัญญาบังเกิด
มี พระบรมราชาธิเธอจึงตรัสสอนพระองค์เอง... .. ท้าวเธอก็ตั้งพระสมาธิระงับดับพระ
วิโยค กลั้นพระโสภณสงบแล้ว พระพักตร์ก็ผ่องแผ้วแจ่มใส...

... ครัสได้ทรงฟังพระสุรเสียงแก้วกัณฑ์ เสียพระสกลกายาเย็นระย้อย เศร้าสลดระทดท้อ
พระหฤทัยเธอดอยหลัง พระนาสิกอดีตตั้งอัสสาสปีสสาส หน้าพระเนตรเธอไหลหยาดหยดเป็นสาย
เลือด ไม่เว้นวายหายเหือดซึ่งโศกา จึงเอาพระปัญญาวิจฉัยเข้ามาข่มโศก ว่าบุตรวิโยคทั้ง
นี้บังเกิดมีเพราะความรัก จ่าจะเอาอุเบกขาเข้ามาประหาณหักให้เสื่อมหาย ท้าวเธอกลับสุข
เกษมเปรมสบายพระกายก็ใสสด ตั้งพระจันทร์ทรงกลดนั้นแล

สิ่งที่เรียกว่า "สุขเกษม" ดังกล่าวนี้นตรงกับคำอธิบายว่า

... ในภาวะจิตเช่นนี้ คุณธรรมที่เป็นส่วนประกอบสำคัญก็คือความเป็นอิสระ ไม่เกี่ยวเกาะผูก
พันเป็นทาสและปัญญาความรู้ความเข้าใจตามความเป็นจริง คุณธรรมสองอย่างนี้แสดงออก
ในภาวะของจิตที่เรียกว่าอุเบกขา คือภาวะที่จิตราบเรียบเป็นกลาง พร้อมทั้งจะเข้าเกี่ยวข้องกับ
จัดการกับสิ่งทั้งหลายตามสภาวะวิสัยตามที่ควรจะเป็นด้วยเหตุผลบริสุทธิ์ ความสุขประเภทนี้
มีคุณค่าสูงสุดในทางจริยธรรม เรียกว่านิรามิสสุข ไม่ก่อให้เกิดปัญหา แต่เป็นภาวะที่ไม่มีปัญหา
และช่วยขจัดปัญหา (พระราชวรมุนี ๒๕๒๖: ๒๘)

เมื่อก้าวถึงปัญหา ก็จะได้เห็นว่า เป็นสิ่งที่เชื่อมโยงกับความทุกข์ การปฏิบัติต่อปัญหา
อย่างถูกต้องย่อมเป็นการขจัดทุกข์เพราะ

... หลักกิจในอริยสัจสอนว่า สิ่งใดก็ตามที่เป็นปัญหาแก่คน มนุษย์จะต้องศึกษาสิ่งนั้นให้รู้ให้เข้าใจ
ใจอย่างชัดเจนที่สุดก่อนที่จะลงมือจัดการแก้ไขปัญหานั้น การศึกษาปัญหามีได้หมายความว่า

เป็นการสร้างปัญหาหรือหาปัญหามาใส่ตน แต่เป็นวิธีการที่จะทำให้ปัญหาหมดไปต่างหาก ผู้ที่ไม่ทราบหลักกจิโนริยสัง อาจปฏิบัติต่อทุกข์อย่างผิดพลาดไร้จุดหมายเขวออกนอกทาง และอาจกลายเป็นการเพิ่มทุกข์แก่ตนด้วยการมองโลกในแง่ร้ายไปก็ได้ (เรื่องเดียวกัน: ๒๖)

เพราะฉะนั้นปัญหาที่พระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์แก้ไข คือกระทำให้แจ้ง ก็คือปัญหาเรื่องทุกข์และการแก้ทุกข์ เพราะทรงเห็นว่าบุคคลและสัตว์ทั้งหลายที่เรียกว่าสัตว์โลกทั่ว ๆ ไปนั้น "ก็เท่ากับเป็นคนที่ถูกลูกศรเสียบด้วยกันทั้งนั้น" และ "ลูกศรเสียบแทงนั้นก็คือตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากของใจ และเสียดแทงอะไร ก็คือเสียดแทงจิตใจ" (สมเด็จพระญาณสังวร ๒๕๓๓: ๒๕-๒๘)

วรรณคดีพุทธศาสนา เช่น เวสสันดรชาดก ในพระสุตตันตปิฎก และฉบับแปลและเรียบเรียงจากอรรถกถาในภาษาไทย เช่น มหาชาติคาถาหลวง และ ร้อยยวมหาเวสสันดรชาดก ต่างก็สอดแทรกความเข้าใจเกี่ยวกับความทุกข์และปัญหาของมนุษย์ไว้ในกระบวนการของกายและจิตที่สัมพันธ์กัน การเน้นกระบวนการของจิตและส่วนประกอบทางจิตของชีวิต ทำให้ผู้อ่านสามารถเข้าใจเหตุผลพฤติกรรมของตัวละครในฐานะปุถุชน แม้เป็นปุถุชนซึ่งมีกิเลสหนาบางผิดแผกกันไป มีความหยิ่งรู้กระบวนการทางจิตของตนและรู้เท่าทันความจริงแตกต่างกันไป

เห็นได้ว่าพฤติกรรมของพระเวสสันดรได้รับการขยายให้ชัดเจนใน ร้อยยวมหาเวสสันดรชาดก เช่นแจกแจงว่าความปั่นป่วนของภาวะทางจิตของพระเวสสันดรประกอบด้วยความโศก ความรัก ความลุ่มหลง ความโกรธ ความเบียดเบียน และอวิชชา คำบาลีที่ใช้ในบทประพันธ์นี้แสดงว่าการมองปัญหาของมนุษย์ในกรอบของ โลกทรรศน์อันเนื่องด้วยพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่ยังมีความหมายอย่างมีพลังอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ส่วนที่เป็นเครื่องแก้ปัญหา หรือเปรียบเสมือนเครื่องถอนลูกศรออกจากจิตใจ ก็คือปัญญา ซึ่งขัดคือวิชา คือความเขลาซึ่งเป็นเหตุของความไม่รู้เท่าทันความจริง และไม่สามารถดำรงอิสรภาพของใจไว้ได้ การแสดงความเขลาของตัวละครในวรรณคดี ก็คือการนำผู้อ่านไปรับรู้กับตัวตนในส่วนลึกของมนุษย์ ซึ่งต่อเนื่องไปยังความเข้าใจในชีวิตที่ยังติดอยู่ในบ่วงของตัณหาอุปาทาน

เวสสันดรชาดก ใน พระสุตตันตปิฎก กล่าวถึงชุกพราหมณ์ชราเมื่อจำยอมต้องเดินทาง
ครากคร่าไปสู่เขาวงกตเพื่อขอสองกุมารมาเป็นทาส เนื่องมาจากคำขู่ของอมิตตดาเมียสาวว่าจะ
ทอดทิ้งไป "รุ่นรรมย์อยู่กับชายอื่น ๆ" คำบรรยายถึงอารมณ์และพฤติกรรมของชุกก่อนออกเดินทาง
มีดังนี้

ลำดับนั้น พราหมณ์ตกใจกลัว ตกอยู่ในอำนาจของนางพราหมณี ถูกถามราคาจะบิบบั้น ได้กล่าวกะ
นางพราหมณีว่า ดูกรนางพราหมณี เธอจงทำเสบียงเดินทางให้ฉัน ทั้งขนมงา ขนมเทียน สด
ก้อน สดผง และข้าวผอก เธอจงจัดให้ดี ๆ ฉันจักนำพระที่นั่งองสองกุมารมาให้เป็นทาส พระ
กุมารทั้งสองนั้นเป็นผู้ไม่เกียจคร้าน จักบำเรอเธอทั้งกลางคืนกลางวัน ๆ

พราหมณ์ชุกผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพรหม สามารถเข้าแล้วพร้สิ่งเสียต่อไป กระทำประทักชีพ
ภรรยา สมทานวัตร มีหนานองด้วยน้ำตา หลีกไปสู่นครอันเจริญรุ่งเรืองของชาวสี่ที เทียว
แสงหาทาสทาสี ๆ

ในข้อความสั้น ๆ ที่ค่อนข้างราบเรียบนี้ มีภาพของชุกซึ่งแม้(ได้ชื่อว่า)เป็นเผ่าพันธุ์แห่ง
พรหม ก็ดูทรุดโทรมน่าสังเวชด้วยความตกใจกลัว การถูกบีบบังคับด้วยอำนาจแห่งกามราคะ การยอม
จำนนต่อการแก้ปัญหาด้วยปัญญาอันจำกัด ความหวังโยอาวรณ์ ความเศร้า การดิ้นรนทุกข์ร้อน

ลักษณะดังกล่าวได้รับการขยายอย่างละเอียดและให้สัมผัสทางอารมณ์มากขึ้นในอรุณกฤดา
ชาดก และ ได้ถอดเป็นภาษาไทย ในมหาชาติคหหลวง จนถึงร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก ดังจะยก
มาเทียบกันบางตอนดังนี้

มหาชาติคหหลวง (ส่วนที่ละไว้คือคาถา)

...อันว่าพราหมณ์ชรา ...ชื่อชุกชุกโดยนาม ...พราหมณ์คตกหม่า ตยมแต่อมิตตาค่าให้ทาส
...ก็ลู่อามจในมือพราหมณีนางหญิง ...ก็มีจริง โดยกล่าวนี... ..อันว่าชุกพราหมณ์ ...
แลถามคตฺหา ราคาความรินรัก... หากมาหนักหนาออกเพียงแพพมาทบ หับเหงบ่าค่าคาง...
ยงคครางคครวญสวาศ ก็บมีอาจอไอได้สีกคำ...

...จาเคิมแต่นี้ไป ในเมื่อใช้กาล แม่อ้ายคลาดคลานออกไป จากออกเรือนเรานี้ ๗ แม่ฮา...
 ตราบโคฟีไปบมิมา จงแม่อ้ายเหยียสะเพลาะสะแพละ นัดณะชายชู้ ทาคคู้จากพี่น้อง... พราหมณ์
 ก็กุมเกือกเลือกสบ กบกับคืนคนให้มันโสดแล ...ก็สพายถูงได้ ใส่กับบ่าตนลม่อมแล ...ก็กทำ
 พรทักษิดสามารถอบ คอบอมิตตาเมียตนแลแล้ว ...พราหมณ์ชูชกน้ำตาตขูเซ็ด เคอร์ค้อยเวเค็ดจคน
 ไปปล่ยวแล ...อันว่าพระศรีสุคต ...ก็ปรตบปรตพาพระคาภาให้ ผู้หวังงกุศลผลผนวชบวชใน
 พระสาสนพุทธ ศิววิสุทธีทงหลายพัง คังงนี้ ...คุกรอารีย อันว่าชูชกพราหมณ์ครั้นกล่าว
 คำนับนิลาตบด้วยเมียคน แลแล้วแล... ตินเฝ้าสบสองเกือก ตากลับเกลือกมองเมีย แม่นั้น...
 อันคับนั้นน พราหมณ์เคือนแต่งแม่อ้ายวแพ่งภักคิตด้วยด่วนแล... จักจวณสามารถอบ ไทวัน
 นอบลานางอยู่เทอญ...ให้ไปปลางสรอื่น ตาคุ่มขึ้นชางใจ ลาบากแล... แปรเพศเบนยา
 บวช เฝ้าจกวดคกามกวนบอยู่เลย ...ก็ไปจวบจวนเมืองมหาราช พระบาทท้าวสฤษชยบพิตร
 นั้น... เพื่อจะแสวงหาข้าใช้ช่วง มาพูนพวงเรือนตน โสดแล

ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก

...อ่านว่าเผ่าพฤติเพศสัมพันธวงศ์พราหมณ์ ...อ้ายจิตใจนั้นให้ครั้นคร้ามเกรงกลัวภรรยา...
 เผ่าชราสาครมิตรแสนขลาด ละเลิงหลงลุ่มานางนางอมิตตา... อันกามราคคืดหาหากจะมา
 เบียดเบียน ในจิตใจนั้นให้แปลกเปลี่ยนไปร้องเปล่าเผ่าพี่น้อง เผ่ากล้วนักกล้วนนาง
 อมิตตาจะจากเรือนเรไปด้วยชาย เผ่าก็ทำเป็นละเลิงละลายเลื่อนเสียจากถ้อยถอยคำขึ้นพูด
 จา ว่าใครได้ว่าหาว่าจะไม่ไป ถึงเจ้าจะใช้ให้พี่ไปพี่ก็ไม่พรั่น หาไมกับเขาวงกตเท่านั้นทาง
 สักก็พันก็ร้อย แต่ก่อนร่อนชะไรพี่ก็เคยไปอยู่บ่อย ๆ ถึงว่าจะให้เกินเขาวงกตออกไปอีกสัก
 หน้อยพี่ก็ไปได้ ถึงเจ้าจะใช้ให้พี่ไปถึงไหน ๆ พี่ก็จะไปได้ไปได้ั้นจริง ๆ...

...แม่เอี้ยตั้งแต่นี้พี่จะห่างเหินไปจากเจ้า แม่จงอยู่กับเหย้าเฝ้าอยู่กับเรือน อย่าเที่ยวพูดคบ
 เพื่อนจะเสียตัว ซาคีเชื้อชายช้วนจะหยอกเอิน ถ้ามันจะกรีดกรายเกริ่นเข้ามาเกี้ยวพาน
 แม่อ้ายได้สามานย์ด้วยวาจา มันจะตามถ้อยคำเข้ามาประสมประสาน เกลือกว่าเหยื่อมัน
 สาธารณ์แม่จะอดสู ค่อยก้มหน้าก้มตาอยู่แต่ในเคหา ...คำมิดคึกคึกคิดเวลาอย่าล่งล่าง บิด
 ประศูหน้าต่างเขินบันได ทั้งลุ่มกลอนลงสลักใส่ให้แน่นเฟ้น ถ้ามันจะเกริ่นกรายกระโอกระแอม
 แอบเข้ามา แม่อ้ายได้หุดจาทักทาย มันจะรู้แบายคายว่าพี่ไม่อยู่ อันนิกเลงเล่นชู้นั้นนะแบายคาย

มันมีมาก ที่จะพูดแล้วก็หวานแต่ร่ากตลอดปลาย ทำให้เป็นประเปรยปรายเข้ามาแอบอิง เป็น
ทางเล่นทางจริง ไม่ยิ้มแย้ม ทำให้เป็นสนิทสนมเหน็บแนมน้อมตัวเข้าไป ใครมิรู้เชิงชายก็ตายใจ
หลงไปด้วย เจ้าก็จะระริระริกกระทิกกระทายรายระรินจนสิ้นตัว อันเมียงามกว่าผ้านั้นะมัก
ทำให้เดือดร้อน เจ้าจงฟังคำที่สอนสั่ง โออาท ...แม่เอ๋ยจงอย่าได้ประมาทหมั่นระวังตัวเจ้า
...ตราบเท่าที่พี่เผ่าจะกลับมาแต่ป่าโน้นแล

...เมื่อธชีมีโออาทสั่งสอนองค์นางนวลน้องนางอมิตตคาทุกสิ่งสรรพ พี่เผ่าจะร่ำร่ำพันสอน
พิรืพิไรจะอ่อนร่ำร่ำพันว่า ก็สุดสิ้นสติปัญญาด้วยความรักกลัวอมิตตคาจะหนี ธชีก็ทำเป็นคึกคัก
ซิงซังแข็งน้ำใจ ...เผ่าก็ยกยามใหญ่ใส่สรรพหินเสบียง หัวสายสอดสะพักพาดเฉยเงวาม
วูดุพะรุงพะรัง ...ยังเท่าที่เผ่าทั้งสองสามีใส่เกือกกันรองรกเรียวจะรับนามกระทาด้วยหนัง
น้อย ๆ นั้น บาง ๆ เบา ๆ แต่ชั้นเดียว เชือกกระหวัดรัดแน่นเหนียวหน่วงเน้นให้ถนัด ถึง
จะวิ่งเท่าวิ่งก็ไม่พลัดพลาดล้มไม่หลุดหาย เผ่าก็อุตลุดุ่นวายแต่งตัวพะว้าพะวัง ...จึงเรียก
นางอมิตตคาว่า มาเกิดมา มาเกิดหนาแม่มา แต่พอให้พี่ได้เห็นหน้าเสียยังแล้ว แต่พอน้ำจิตพี่
นี้มองแผ่วภริมย์รับระงับโศก ด้วยจะวิปาสวิโยคจากเจ้าไปทิ้งรัก ...เผ่าก็ยังอมิตตคา
ครุเศศ ให้นั่งนั่งในทักษิณประเทศสืบสายสาเนียง จึงกระทาประทักษิณวนเวียนนางได้สามรอบ
ตามลบบระบอบไสยศาสตร์เพทว่า ทั้งผู้ยู่ก็จะ ไม่มีภัย ทั้งผู้ไปก็จะ ไม่มีเหตุ หากให้สวัสติเจริญ
ทั้งสองข้างก็เป็นจาริตเยี่ยงอย่างว่าเกิดคุณ ...โอ้อ้อออกอเผ่าชรามีแต่หน้าตาไม่หยุดยั้ง ไหล
คละคลอคลั่งคลุ้มคล้าน้ำใจตน ให้สยตสยองชนคนสิ้นประพรันกลัว ให้บ้าย ๆ ปวดวิงเวียนหัว
มัวมืดทั้งหน้าตา คั่งว่าจะดับเด็ดดวงชีวารชีวามัจจะม้ายมรณ บั้มประหนึ่งว่าชีวิตเผ่าจะจร
จรจากร่าง ก็เป็นนิมิตหลากกลางล้วนแต่อัปรีช ทั้งเหงื่อภาพทึโหลระรี่ลง โขมกาย ก็ส่อเหตุ
เห็นว่าชีวิตจะไปหายมิได้คืนกลับ ...เผ่าก็ประดิษฐ์ระดับกาย เป็นปะชาดาบสเบือนบ้าย
จางแลงแพศ ส้าหรับที่จะ ได้เดินดั้นดงทุเรศทาง โกล ส้าคัญว่านราศกัยบีทา เผ่าก็ลงจากเคหา
พะว้าพะวัง เหลียวแลมาดูเรือนรังที่เคยอยู่ ว่าโอ้อ้ออกกูในครั้งนี นัมันจะเป็นคนหรือเป็นผี
ไม่รู้เลย โอ้อ้อเรือนกูเอ๋ย อ้ายเรือนกูที่กูเคยอยู่ นัมันจะเป็นเรือนกูหรือเรือนเขา ยังคิดก็ยั้ง
เศร้าโศกสลดระทดกอย หันหน้าหันหลังละล้าละล้งยังยับกลับบ้อย ๆ กอยไปแล้วก็กอยมา คู่นี้
ก็เวทน่าน่าลาบาก ทั้งนี้ก็เพราะว่าไพราคหากรุมเร่งเอาตัวมา เผ่าจึงมีจิตนั้นคึกคล้าเซซัง
ไม่ยั้งกลัว ...อนึ่งว่าโชคชาดาตัวของอเผ่าชรา นั้นมี เป็นมรณโชคราศีมรณันคึกคลาก จวบ
จวนชีวามรณภาพโกล้ตายจะมีบุญ จึงเผอญให้อาจหวนหุนมุ่ม่มาระร่าระราย ทั้งไพราคก็ว่า

ทั้งชาติก็เป็นด้วย จึงรวบระเร่เร็นเดินได้ในทางเปลี่ยว ละลนละลานหลีกเลี้ยวลอคัลลมา
...เร็ว ๆ ระวังเรื่อยมายังสี่วิราชธานี...

สิ่งที่ปรากฏตรงกันในเวสสันดร ๒ ฉบับนี้ ก็คือการย่ออธิบายมูลเหตุแห่งพฤติกรรมของ
ชูชกว่าเป็นอาชญากรรมราคะ มหาชาติคำหลวงใช้คำว่า "กามตัณหาปราศจากความรัก" ส่วนร่ายยาว
มหาเวสสันดรชาดก เป็น "กามราคะตัณหา" และ "โพราค" ทั้ง ๒ ส่วนนี้ให้ความรู้สึกน่าสังเวช
ในภาวะบีบคั้นที่ชูชกเผชิญอย่างน่าเห็นใจ การพรรณนาความรู้สึกส่วนลึกทำให้เห็นองค์ประกอบ
ของชีวิตที่บกพร่องร้อนรนซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่ผลักดันไปสู่เคราะห์กรรม

ในเรื่องเวสสันดรชาดกนี้ อาจเรียกได้ว่าชูชกมีบทบาทเป็นผู้ร้าย เช่นการกล่าวถึง
ลักษณะบุรุษโทสลับแปดประการ และความโหดร้ายที่กระทำต่อพระกุมารทั้งสองเป็นต้น อย่างไรก็ตาม
ตาม อาจเห็นได้ว่าในทางวรรณคดีผู้แต่งให้ความใส่ใจในชูชกมากกว่าจะเป็นเพียงแบบฉบับของ
ความชั่วร้าย การพรรณนาสภาวะทางอารมณ์ของชูชกประกอบกับวัยและสถานการณ์ที่ผลักดันไป
ทำให้เข้าใจว่า พฤติกรรมของชูชกเป็นไปด้วยพื้นฐานของความขลาดเขลาหวาดกลัวต่อความสูญเสีย
เพราะหลงยึดว่า ความรักของภรรยาเป็นสิ่งที่สำคัญอย่างยิ่งยวดต่อชีวิต ในความรู้สึกของชูชก
ความรักต่อภรรยามีความเกี่ยวข้องอย่างมากกับความมั่นคงของชีวิต การสูญเสียความรัก ซึ่งรวมถึง
ความใคร่ด้วย เป็นสิ่งน่าหวาดหวั่นสำหรับชีวิตในบั้นปลายของชูชก เหตุการณ์นี้กลายเป็นสิ่งน่าขัน
แต่ก็เป็นความขบขันที่ชวนให้สะท้อนใจด้วย ความรู้สึกสะท้อนใจนี้ทำให้ย้อนมาพิจารณาพฤติกรรมใน
ชีวิตจริงว่า ได้มีการหลงยึดเอาการสนองความต้องการทางอารมณ์เป็นสรณะ จนมองข้ามความ
เดือดร้อนของผู้อื่น จนถึงขั้นประทุษร้ายเบียดเบียนอย่างที่เราเรียกว่า เป็นความก้าวร้าวรุนแรงบนพื้น
ฐานของความอ่อนแอคลุมเคลือเพียงไรหรือไม่ แม้ชูชกจะเป็นตัวละครที่สร้างขึ้นให้มีความผิดแผก
อย่างชัดเจนกับพระเวสสันดร เพื่อแสดงปรัชญาของการบำเพ็ญทานว่าตรงกันข้ามกับการสนอง
อารมณ์ แต่ชูชกก็มีรายละเอียดให้นักพิเคราะห์ไปถึงองค์ประกอบของชีวิตซึ่งนำไปสู่ปัญหา และเป็นตัว
แทนของชีวิตปุถุชนที่ขาดแคลนทั้งทรัพย์และปัญญา

ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก ได้ขยายความส่วนรายละเอียดของความรู้สึกและพฤติกรรม
ของชูชกในฐานะปุถุชนให้มากขึ้น คือการพูดโอ้อวดว่าไปได้ไกลกว่าเขาวงกต เมื่อเห็นว่าไม่อาจ
หลีกเลียงที่จะต้องไป แต่อารมณ์ขันเพียงเล็กน้อยก็เป็นสีนของตัวละครตัวนี้ซึ่งต้องค้นรันทที่จะรักษา

ภาพลักษณ์ของตนจากคำสัพระมาที่ว่าเผ่าแก่นันเป็นปมค้อยอย่างยิ่งแม้เป็นความจริง ฉบับร่ายยาวๆ ย้ำเรียกชูชกว่า "เผ่า" เกือบทุกประโยค ส่วนที่เพิ่มจากพระไตรปิฎกในตอนท้าย ก็คือ ความห่วงอาลัยในเหย้าเรือนอันเป็นสมบัติเพียงอย่างเดียวที่สร้างขึ้นมามีด้วยน้ำพักน้ำแรง ก่อนหน้าที่จะสั่งเสียอมิตตดาให้อยู่กับเรือนั้น ทั้งสองสหายและคาถาภาษาบาลี ได้กล่าวถึงการที่ชูชกได้เที่ยวหาฟันและคักน้ำไว้ในเรือนจนเต็มเหียบด้วยความห่วงใย ในร่ายยาว ๆ ได้เพิ่มการดูแลซ่อมแซมส่วนต่าง ๆ ของเรือนที่เห็นชัดว่าทรุดโทรมคร่ำคร่า ว่า

...ส่วนออเผ่าพญาทลิตก ให้อัดออดวิตกพะว่าพะวังด้วยอมิตตดาสิจะยังตัวสิจะ ไป ธิมิไว้ใจด้วยเคหาเก่าคร่ำคร่าชนโซเซ อ่อนโอ้อ่อยเียงโอนเอน กลัวว่าจะคร่ำครนครนโครมลงโยให้ตรงกรานไม้ยัน ค้ำคจันจุนจ้องไว้ เกลากลอนใส่ชีกครุกระ มุงจะจจากปรุโปร่ง แลตะละ โลงลอดเห็นฟ้า ขึ้นหลังคาครอบจากหลบ ...

สิ่งที่เพิ่มเติมอีกส่วนหนึ่งในร่ายยาวๆ คือ คำอธิบายเรื่อง "โชคชะตา" ของชูชกและความรู้สึกเป็นกลางที่ "ส่อเหตุเห็นว่าชีวิตจะ ไปตายมิได้คืนกลับ" ทำให้ละล้าละลึ่ง กอหยหน้ากอหยหลังอย่างน่าเวทนา คำอธิบายเรื่อง โชคชะตาที่บอกว่าจะมีลาภเมื่อใกล้ตายนั้น อธิบายควบกับไพเราะว่าเป็นแรงผลักดันให้เดินทาง ไป คือ "ทั้งนี้ก็เพราะไพเราะหากรุมเร่งเอาตัวมา ... หนึ่งว่าโชคชะตา ... เป็นมรณโชค ..." อาจเป็นเพราะปรับให้เข้ากับความเชื่อของชาวบ้าน คำอธิบายเช่นนี้ทำให้เห็นความลึกลับของชีวิตที่ถูกกำหนดให้แล้ว แต่ก็ช่วยเพิ่มความน่าเห็นใจให้แก่ชูชกมากขึ้น ความตายของชูชกไม่มีกล่าวถึงในพระไตรปิฎก ส่วนในฉบับภาษาไทยทั้งสองฉบับที่ถอดจากอรรถกถาก็กล่าวอย่างรวบรัด คือ มหาชาติคัมภีร์ กล่าวว่า "เหตุว่าอาหารย่อมของหวานอันอชยร์ก็มาบยคบยหอุทรให้ทล ก็ถึงที่กรวนกรวย รทครทวย ถ้ำก็คยววยชีวิตแลฯ ... ท้าวธกัให้ทาเมรุชูชก รุดเร่งส่งสการพราหมณ์พหลนทนนในวนนนั้นนโสดแล" ร่ายยาวๆ กล่าวว่า "ส่วนว่าเผ่าทลิตกชูชก พญาจารย์ บริโภคโภชากระยาหารเหลือขนาด เตโชธาคุมิอาจจะผลาญเผา เผ่าก็ถึงแก่กาลกิริยา

ท้าวเธอก็ให้กระแทกบนอก..." น้ำเสียงของผู้แต่งทั้งสองฉบับค่อนข้างเรียบ* ไม่มีลักษณะซ้ำเติม
เนื้อความก็แสดงว่าชุกได้รับเกียรติตามสมควรในขณะที่เรื่องคลี่คลายไปสู่ความสุข

การแสดงปัญหาของมนุษย์ด้วยมูลเหตุขององค์ประกอบภายในของชีวิต โดยเฉพาะการ
แสดงความขัดแย้งภายในจิตใจของตัวละคร เป็นวิสัยทัศน์ที่ให้ความเข้าใจต่อตัวละคร ตัวละคร
ที่ดึงดูดใจผู้อ่านทั้งฝ่ายดีและร้าย ข่อมเป็นตัวละครที่มีสภาวะทางอารมณ์ที่ซับซ้อน และสภาวะทาง
อารมณ์ที่ซับซ้อนย่อมประกอบขึ้นด้วยความขัดแย้งภายในอันเนื่องด้วยปัญหาดังกล่าวนี

ในสมัยอยุธยาตอนต้น ตัวละครในวรรณคดีประเภทนิยายที่มีความลึกของสภาวะทาง
อารมณ์อย่าง โศกเด่นก็คือพระลอ ผู้แต่งสามารถเสนออารมณ์โศกบนพื้นฐานของการตีความชีวิตใน
พุทธปรัชญาได้อย่างลุ่มลึก โดยใช้อำนาจของแรงปรารถนา (ราคะ) ที่นำชีวิตไปสู่หายนะแม้อยู่ใน
สถานะที่สูงส่งทางสังคมเพียงใด อำนาจของราคะที่ทลายความผ่องใสแห่งจิต ถูกจัดให้เป็นบาป
ทำให้เกิดความลุ่มหลงมัวเมาโดยมีค่านิยมของสังคมเป็นแรง เสริมให้เข้าใจว่าคนเป็นผู้มีบุญพอที่จะ
รอดพ้นจากอันตรายอันร้ายแรงถึงชีวิตได้ จึงถูกจัดตั้งให้จมดิ่งอยู่ในอวิชชา แม้รู้เหตุผลผิดชอบจน
กล่าวอ้างกับผู้อื่นได้ แต่ถ้ายังไม่ใช้ความตระหนักรู้จนเข้าถึงความเป็นจริงแท้ของชีวิต ก็ไม่อาจ
เอาชนะความมัวเมาทางอารมณ์ได้ พระลอจึงต้องราฟิ่ง เมื่อหยิ่งเห็นชะตาอันเนื่องด้วยกรรมจาก
เจตนาของตนว่า ความเป็น "ขุนยี่งฟ้า" ไม่อาจช่วยจุดรั้งขึ้นจากหล่มแห่งบาปได้เลยหรือ
ไฉน คำถามนี้เป็นการนำให้คิดลึกลง ไปมากกว่าความเข้าใจโดยปกติว่าผู้ปกครองคือผู้มีบุญ เพราะ
ราชาก็คือมนุษย์ปุถุชนผู้หนึ่งซึ่ง

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* ในฉบับท้องถิ่น เช่น ของล้านนา ชุกเป็นตัวละครเดิมที่ โดยที่ผู้แต่งมักขยายความช่วง
ที่กินอาหารแล้วไม่ย่อยจนเกิดโกลาหลต้องตามหมอมารักษา แต่ก็ไม่มีใครยอมมา จนต้องประกอบ
ยาถ่ายที่แรง เกินขนาดให้จนท้องแตกตาย นอกจากนี้ยัง เน้นความตะกละตะกรามในการกินอาหาร
และชนิดของอาหารอย่างละเอียด (ประคอง นิมมานเหมินท์ ๒๕๒๖: ๔๙-๕๑) ในมหาชาติสำนวน
อีสาน (๒๕๓๑: ๒๑๒-๒๑๓) ให้รายละเอียดของอาหารที่ชุกกินก่อนตายเช่นเดียวกัน แต่ไม่มีความ
โกลาหลในการรักษา

จะเหลียวเหลียวมาได้

เหยียบแผ่นดินผัดไส้

อยู่เต็มบาทา พระเอย

ในลิลิตพระลอ เห็นชัดว่า สภาวะทางอารมณ์อันขัดแย้งระหว่างผัดชอบชั่วดีกับความปรารถนาอันแรงกล้าของตัวเอกได้ทำให้ความขัดแย้งระหว่างตัวละครเป็นเพียงส่วนเสริมของเรื่องเท่านั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า ไม่มีฝ่ายปฏิบัติอย่างชัดเจน แม้เจ้าผู้สั่งประหาร ก็มีองค์ประกอบของชีวิตที่บกพร่อง จึงทรมานความรักต่อหลาน เพื่อชดเชยความขาดของชีวิตอันกรุ่นด้วยไฟโทสะและความอาฆาตฝังใจจนทำลายชีวิตของผู้เป็นที่รักอย่างรู้เท่าไม่ถึงการณ์

สมุทรโฆษคัลฉันท ไม่มีตัวละครที่เป็นฝ่ายปฏิบัติอย่างชัดเจน เนื่องจากเหตุการณ์สำคัญอยู่ที่การต่อสู้กับอุปสรรคเมื่อถูกลักพระขรรค์ ส่วนที่เป็นปัญหาก็คือการที่มนุษย์ต้องเผชิญกับสถานการณ์ด้วยความแข็งแกร่งของจิตใจและสติปัญญา โดยไม่อาจพึ่งพาสิ่งประกอบภายนอกของชีวิตได้ ส่วนลักษณะที่มารูปรบในพิธีสุมพรนั้น เป็นเพียงส่วนสนับสนุนการแสดงความสามารถของตัวเอกให้เด่นชัดเท่านั้น

รามเกียรติ์ น่าจะเป็นวรรณคดีไทยเรื่องแรกที่มีฝ่ายปฏิบัติที่ชัดเจน ความลุ่มหลงในราคะของทศกัณฐ์เป็นมูลเหตุแห่งหายนะของโคตรวงศ์และบ้านเมือง เป็นความหายนะที่ชวนให้สะท้อนใจว่ามนุษย์แม้ยิ่งใหญ่สักปานใด ก็ยังเป็นเหยื่อแห่งคัมภีร์ของตัวเอง และเป็นเหยื่อแห่งคัมภีร์ของผู้อื่น คัมภีร์รามเกียรติ์ ที่ตกทอดมาจากสมัยอยุธยา เน้นสภาวะทางอารมณ์อันรุนแรงของทศกัณฐ์เมื่อเพียงแค่ได้ฟังนางสามนักษาพรรณณาโฉมนางสีดา เหตุการณ์นั้นก็บ่งชี้ว่าทศกัณฐ์หลงกลนางสามนักษาซึ่งหลงไหลในพระราม จึงชักนำให้เกิดศึกชิงนางขึ้น ข้อความในคัมภีร์บางตอนมีดังนี้

ทศกัณฐ์ครั้นฟังพิสมัย

สามารถบรรลัย

ก็ละวิจลโกรธา

คลังคลังมรรณ เสนหาร้านร้อนนุรา

ดั่งกาลปลิวลามลน

.....

.....

ฤดีเคื้อคคี่เเคคาล	ยั้งพิศตรปาน
ประจักษ์ละร้อยริงกาย	
.....
ลิมันทมลิมเสวยลิมสรง	ลิมโถมเยาวยง
มณโทผู้เกิดกลางกฤษ์	
ราคาเร้ารฤจวนหวนทน	ชุกคิตทารุณ
จะรณรงค์ชิงนาง	
.....

คำพยานี้ ได้แสดงว่า แม้อ่านาจนาคบังคับควบคุมธรรมชาติได้ แต่หากไม่อาจเอา
ชนะกิเลสที่เฟื้องลาอยู่ในตัวเองได้ ก็เอาตัวไม่รอด

บรรจรร้อนเร้าระสาย	เพียงเพลิงพลุ่งพราย
ระอุระอุสุรา	
.....
ทวยสามอสุรเร่งไปหา	พระพายไวมมา
ทั้งเทพสุริยจันทร์	
สามเสนามารฤทธิรอน	เห็จขึ้นเขจร
เข้าทูลแต่เทพสามองค์	
สมัยนั้นจึงพระสุริยง	พระจันทร์อีกองค์
พระพายก็เร็วรีมมา	
.....
ท้าวยี่สิบกรยักชี	เยือนวันจนาที
ว่าเราให้ร้อนรำคาญ	
พระพายเร่งรำเพยพาน	พัดให้สำราญ
แต่เรื่อยจะค่อยเย็นใจ	
พระสุริยงจงหย่อนแสงไข	บคบังอยู่ใน
ผ้าเมฆอย่าล้ำน่ายแสง	

พระจันทร์จงสว่าง	ศักดาเปล่งแสง
ทิวาให้เทียมราตรี	
สามเทพรับสั่งทศศีร์	ต่างเพลงฤทธิ์
ประพศิตโดยใจมาร	
<u>เสนาโยธาทวยหาญ</u>	<u>เป็นเจ้าสำราญ</u>
<u>ลงกาเกษมเปรมปราย</u>	
<u>ส่วนราพดาสุรบหาย</u>	<u>ร้อนรนสกลกาย</u>
<u>พิกลคับเคืองใจ</u>	

บทละคร รามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ กล่าวถึงทศกัณฐ์ในตอนเดียวกันนี้ว่า

.....	<u>ไพราคร่านร้อนพันทวี</u>
ซบซบทุกเส้นโลมา	<u>เส้นहारมริงคั่งเพลิงจี</u>
ซึ่งกริ้วโกรธาจะฆ่าตี	ยินดีก็ละลายหายไป
อาวุธที่ถือหนักตกลง	จะทันรู้พระองค์ก็หาไม่
แต่คะนึ่งถึง โจมประ โลมใจ	<u>กृतัย เตือดคั่นแคยัน</u>
.....
<u>ยั้งคิดพิศวาสจะขาดใจ</u>	<u>ราคร้อนกृतัยไหลหลง</u>
.....
ยั้งฟังยั้งเพื่อนสมประดี	ที่ในรูปทรงนางสีดา
.....
.....	ให้คะนึ่งในความเส่นหา
<u>แสนรักสุครักกัลยา</u>	<u>อสุราคลั่งคลุ้มคลุ้มใจ</u>
.....
เอนองคั่งลงเห็นอบรรจถรณ์	<u>ยอกรกายพัคตร์ไทยให้</u>
<u>ราวคร้อนคั่งนอนในไฟ</u>	อาลัยถึง โจมนางเทวี

อำนาจจิตอันแรงกล้าเช่นนี้ ทำให้คัดค้านด้วยเหตุผลของคนทั้งหลาย กลายเป็น
 สิ่งไร้ความหมาย ทั้งนี้ด้วยความหลงผิดว่าคนมีฤทธิ์อำนาจ จึงหมั่นประมาทพระรามว่าเป็นเพียง
 มนุษย์เดินดิน ความหลงผิดเช่นนี้เป็นที่มาของความฉงนฉาวย เมื่อความพ่ายแพ้สูญเสียของการรบ
 ปราภฏต่อเนื่องกันซ้ำแล้วซ้ำอีก ความฉงนของทศกัณฐ์ไม่ใช่ความฉงนของผู้อ่านซึ่งเข้าใจปัญหา
 ของตัวละครมาตั้งแต่ต้น แต่ก็ยังร่วมความรู้สึกสลดใจไปด้วยที่ความเข้าใจของตัวละครปรากฏเมื่อ
 สายเกินไป

ความเผลอลาของกิเลส ซึ่งกวีในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้นเห็นตรงกันนี้
 แสดงออกด้วยสัญลักษณ์ของความร้อนและไฟ เช่นในการตีความของผู้แต่งต่อพฤติกรรมของชูชก
 และทศกัณฐ์ดังกล่าวมา ทั้งนี้ น่าจะเป็นการรับอิทธิพลแนวคิดที่มีต้นตอจากพุทธศาสนา ดังเห็นได้ว่า
 อาทิตตปริยายสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรที่แสดงว่าสิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน ได้กล่าวถึง "อายคนะภายใน
 ...คือคาหุจมุกลิ้นกาย และมณะคือใจ ว่าเป็นของร้อน ร้อนด้วยราคะ โทสะ โมหะ ร้อนด้วยความ
 เกิดความแก่ความตายความโศกเป็นต้น" (สมเด็จพระญาณสังวร ๒๕๓๓: ๕๖)

การใช้ศัพท์ทางพุทธศาสนาในงานประพันธ์เช่นนี้ มิได้หมายความว่าผู้แต่งมีเจตนาสั่งสอน
 อย่างตรงไปตรงมา แต่น่าจะแสดงว่า ผู้แต่งได้ใช้โลกทรรศน์ของพุทธศาสนาเป็นเกณฑ์ในการ
 อธิบายและให้คุณค่าพฤติกรรมต่าง ๆ รายละเอียดทางอารมณ์ในการแสดงตัวละครดังที่ยกมาข้าง
 ต้น ช่วยให้เข้าใจว่าพฤติกรรมของตัวละครเป็นสิ่งที่มิใช่ผลอย่างไร และสมเหตุผลอย่างไร โดยเฉพาะ
 เฉพาะในกรณีที่เป็นสิ่งชักนำไปสู่ความพินาศอันยิ่งใหญ่ ศัพท์มีส่วนสำคัญในการสร้างชีวิตจิตใจแก่ตัว
 ละครมากกว่าเพื่อสร้างความเกลียดชังในตัวละครตัวใดตัวหนึ่ง อย่างไรก็ตามในพฤติกรรมที่มีได้
 ล้อแหลมต่อการตัดสินคุณค่าทางศีลธรรม กวีมักไม่ใช่คำเช่น ราคะ กิเลส หรือคันทา นอกจากใน
 กรณีที่ต้องการเน้นอำนาจที่ยิ่งใหญ่ของความพิศวาส เช่นใน ทวาทศมาส ที่กล่าวว่า "เพลิงราคะยิ่ง
 เพลิงปาง เมาแผ่น ดินนา" แต่โดยปกติ แม้บรรยายถึงความรักใคร่ที่มีอิทธิพลครอบงำจิตใจ ก็
 ไม่ใช่คำเช่นนี้ เช่น ตอนที่พระรามได้สบนครสีดาเมื่อเสด็จเข้าสู่มถิลาในพิธิสุมพร กวีก็กล่าวถึง
 พระรามว่า "พระเนตรสบนครนางสีดา เสน่หารุมริงครึ่งใจ" และ "แสนพิศวาสนางเทวี ตั้ง
 หนึ่งอัคคีมาจ่อใจ แต่หยุดเพ่งพิศอยู่เป็นครู่ หากันรู้พระองค์ก็หาไม่" ส่วนสีดานั้นก็ "นัยน์เนตร
 สบนครพระสีกร ความรักกลัดกลุ้มรุมสวาท ...แสนสุดเสน่หาอวารณ์ บังอรเพียงสิ้นสมประดี"
 (พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑) ซึ่งต่างจากที่กล่าวถึงพญาครุฑและนางกาภิแรกสบนครกัน คือ "นัย

ความตักถันอย่างสมดุลของชัคติยะคู่สงครามในลิลิตเตลงพ่าย เป็นอุปกรณสำคัญในการสร้างความมหัศจรรย์ในวีรกรรมอันยิ่งใหญ่ที่เชิดชูค่าของความเป็นมนุษย์ เป็นวัสดุของความลุ่มลึกในเนื้อหาทางอารมณ์และความคิดเหือบันทึกทางประวัติศาสตร์ ขนบนิราศในบทราวณของพระมหาอุปราชาเพียงผู้เดียว เป็นการเน้นความตักถันอย่างมีวัตถุประสงค์รับกับแก่นเรื่อง การตัดสินใจเข้าเผชิญหน้ากับชะตากรรมเช่นเดียวกับตัวละครในโศกนาฏกรรม เช่น ลิลิตพระลอ นับเป็นการสืบขนบการสร้างตัวละครที่มีพลังอย่างถึงแก่น และทำให้ลิลิตเตลงพ่ายมีความงามในแง่ความซับซ้อนทางอารมณ์ของตัวละครสูงกว่าลิลิตยวนพ่าย

ในเสภาเรื่อง ขุนช้างขุนแผน ขุนช้าง เป็นฝ่ายปฏิบัติที่มีกระบวนการทางอารมณ์ชัดเจน เช่นเดียวกับหรือมากกว่าทศกัณฐ์เสียอีก แม้นักเล้าว่าผู้แต่ง ขุนช้างฝ่ายตัวเอกด้วยการย้ำเน้นความด้อยทางรูปลักษณ์ของขุนช้างมากเป็นพิเศษ เป็นการเชิดชูความรูปร่างและเก่งกล้าของขุนแผนให้เด่นสง่าขึ้น แต่ลักษณะ เช่นนั้นของขุนช้างก็เป็นคาตบออยู่ในตัว (แม้ผู้แต่งมิได้มีความรู้ในวิชาจิตวิทยา) ว่าปัญหาของขุนช้าง เกิดจากแรงผลักดันอันสำคัญของลักษณะ ด้อยและลักษณะ เด่นในตัวเอง คือความอปลักษณ์และความเคยชินต่อการใช้อำนาจอันเนื่องด้วยทรัพย์ โดยไม่มีวิชาความรู้ จึงแก้ปัญหาอย่าง เจ้าเล่ห์และฉลาด

แม้ว่าความใคร่ของขุนช้างจะรุนแรงผิดมนุษย์มนา เช่นเดียวกับทศกัณฐ์ แต่ก็ยังอยู่ในขอบข่ายของการล่องสะ ท่อนให้เห็นความเป็นมนุษย์ซึ่งมีปัญหานั้นเนื่องจากความบกพร่องของชีวิต ขุนช้าง โศคคิดว่าทศกัณฐ์ตรงที่มีวันทอง เป็นตัว เชื่อมถ่ายทอดความเห็นใจมาสู่ผู้อ่าน ความผูกพันที่วันทองมีต่อขุนช้างนั้นส่วนหนึ่ง เนื่องจากความสบายทางกาย อีกส่วนหนึ่ง ซึ่งสำคัญยิ่งกว่าคือความสบายใจที่สามีมอบความรักและความเป็นใหญ่ในเรือนให้ ความผูกพันที่วันทองมีต่อขุนช้าง จึงเป็นเครื่องสะ ท่อนความดีที่แฝงอยู่ในรูปชั่วของขุนช้างและพฤติกรรมที่ชั่วร้ายอีกหลายอย่าง เช่น ความฉลาด ความเห็นแก่ตัว การประทุษร้ายต่อมิตร การหลอกลวงปลิ้นปล้อน เป็นต้น ทั้งยังเป็น การแสดงความละเอียดอ่อนในใจของวันทองที่รับรู้และซึมซาบความดีของขุนช้าง และปฏิบัติตอบด้วยความเอาใจใส่และ ซื่อตรงต่อหน้าที่อย่างจริงจัง เช่น เมื่อถูกมนตรีสะกดของขุนแผนให้ตามออกไปสู่ป่าจากเรือนขุนช้าง วันทอง ได้แสดงความพะ วักพะ วงหว่งใยในทุกข์สุขของขุนช้าง เปรียบเทียบกับความรู้สึกเจ็บช้ำเมื่อพบการกระทำอันอกอ้าย ยี่ของขุนแผน ในตอนที่ ๑๘ ว่า

ขุนแผนเป็นตัวละครเอกตัวหนึ่งซึ่งมีความซับซ้อนทางอารมณ์สูง ความท้อแท้ใจของขุนแผน
 ต่อสิ่งเร้าทางธรรมชาติในตอนที่ ๑๓ เป็นจุดเริ่มต้นของความเปล่าเปลี่ยวและครวญทล่าวทองที่ถูก
 พรากไปเพราะขุนช้าง ต่อเนื่องไปยังอารมณ์เด่นที่มีต่อขุนช้าง จึงมุ่งจะแก้แค้นด้วยความทรนงใน
 ความสามารถของตน ดังคำประพันธ์ที่ยกมาบางตอน ดังนี้

ให้น้อยจิตเจ็บใจนอนไม่หลับ	พลิกกลับเปิดมุ้งเที่ยวมองหา
ดูเหว่าแหว่แจ้วเสียงสำเนียงมา	ผวาเปิดประตูห้องให้หมองใจ
ไม่เห็นนางอย่างขึ้นบนหอน้อย	พระจันทร์ฉายบ่ายคล้อยจรัสไซ
สว่างเว้งวงบ้านสงสารใจ	ใบไทรต้องลมระงมเย็น
เย็นฉ่ำน้ำค้างค้างใบไทร	จากเมื่อยเสียใจไม่เล็งเห็น
ไอน้ำค้างเหมือนนางหน้าตากระเด็น	เข้าเย็นยามนอนจะนอนหนัก
ยามกินจะกินแต่น้ำตา	เฝ้าครวญคร่ำรำหาเวลาดี
จะแสนคิดเข้าค่าเฝ้ารำลึก	ตรึกแล้วเคืองขุ่นให้มุ่นใจ
ไฉ่ว่ากรรมทำไว้ใจหนอ	มาเกิดก่อวิปริตผิดไปได้
จะมีมิตรก็ให้เชื่อนผิดเพื่อนไป	หย่อนใจกลับเริ่มขมเหงา
แสนแค้นเคืองใจอ้ายขุนช้าง	ใจกระด้างกระเดื่องคิดให้ผิดสำ
มันชิงวันทองไปอ้ายใจคา	แต่สักคามิได้ว่าให้เคืองใจ
มีหน้าซ้ำยังทูลยุแยง	เสียคางเอาลาวทองมันทำได้
ไม่แก้แค้นก็จะแค้นคั่งบรรลัย	เออออะไรเห็นรักกลับหักราน
.....
ตามกรรมจะระยาด้วยอาญา	ไปเบื้องหน้าเป็นใจให้รู้ที่
ตัวก็ลือช่าว่าคนดี	พรุ่งนี้จะไปยังสุพรรณ
จะผ่าแม่หล่อคุณให้ได้	ทำให้สมแค้นเป็นแม่หมั้น
จะสักวันทองไปยังไพรวัน	คิดแล้วก็คั้นเคียดทะยาน
หลั่งหลั่งเมื่อไรรุ่งจะรีบไป	ระอุร้อนราวกับไฟเผาเผาผลาญ

เมื่อสัมผัสกับตัวละครในวรรณคดีตั้งแต่อยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผู้อ่านจะเข้าใจ
 ได้ว่าผู้แต่งอาศัยความรับรู้อันแหลมคมของตนต่อบัณฑิตจากส่วนประกอบทางจิตของชีวิตเป็นส่วน

สำคัญในการสร้างสัมพันธ์ทางอารมณ์อย่างมีสัมฤทธิผล ความเข้าใจในมนุษย์ของผู้แต่งก็คือความเข้าใจในปัญหาและศักยภาพของมนุษย์ ปัญหาของมนุษย์อันดับแรกสุดเริ่มจากความขัดแย้งภายในใจของตัวละคร ซึ่งอาจเป็นวัฏจักรที่ให้ความรู้สึกหลายประการแก่ผู้อ่าน ทั้งความรู้สึกเห็นใจ ร่วมหวาดหวั่น หรือแยกตัวออกมาเป็นผู้สังเกตการณ์ด้วยอารมณ์ขัน ผู้แต่งเอาใจใส่ในปัญหาของตัวละครผ่านปฏิบัติการในฐานะส่วนประกอบส่วนหนึ่งของ โครงเรื่อง นับตั้งแต่ เวสสันดรชาดก ซึ่งมีอายุเก่าแก่อย้อนหลังไปตั้งแต่การประกาศพุทธศาสนา ดังปรากฏในพระไตรปิฎก มาจนถึง รามเกียรติ์ ซึ่งคนไทยได้คัดแปลงและตีความพฤติกรรมของตัวละครภายในกรอบของ โลกทรรศน์ทางพุทธศาสนาอยู่มาก ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ขุนช้างขุนแผน เป็นเรื่องที่ฝ่ายปฏิบัติการได้รับความเอาใจใส่จนมีชีวิตเลือดเนื้อในลักษณะหลายมิติ ก่อให้เกิดอารมณ์ตอบสนองต่อพฤติกรรมอย่างหลากหลาย ขุนช้างและขุนแผนได้ร่วมชะตากรรมเดียวกัน เมื่อต่างก็ตกอยู่ในสภาพที่ต้องสูญเสียวันทอง ไปจากชีวิตของคนอย่างฝ่าฝืนไม่ได้เลย และต่างต้องมีส่วนรับผิดชอบในการยื้อแย่งกันครอบครองนาง เหมือนวัฏจักรหนึ่งจนเป็นเหตุให้เกิดความสูญเสียดังกล่าว

หากความลุ่มหลงของทศกัณฐ์จะ ได้ถูกขยายจนคล้ายผิดปกติ แต่สิ่งหนึ่งที่แฝงอยู่ตลอดเรื่อง คือการธำรงศักดิ์ศรีไว้จนวาระสุดท้ายแม้รู้ว่าไม่อาจรักษาชีวิตไว้ได้ ลักษณะนี้ได้เกิดขึ้นกับท้าวกะหมังกุหนิงผู้ทุ่มเทความรักแก่วิหยาสะกาโอรสจนยอมเสี่ยงชีวิตกับกำลังและฝีมืออันฉกาจของกษัตริย์ "วงศ์เทวัญ" แม้วิหยาสะกานั้นเองซึ่งมีบทบาทเป็นเครื่องเล่นของเทพเจ้า ก็ต้องรับผิดชอบในส่วนของความหลง แต่ก็ก็เป็นสิ่งที่น่าเห็นใจ ดังที่อิเหนาเองยังรั้งด้วยความเสียดายในชีวิตอันเยาว์วัยของวิหยาสะกาที่จบลงก่อนเวลาอันควร ศรัทธาที่นี้ยังแสดงว่าความรักอาจนำชีวิตสู่ความพินาศได้ ดังข้อความว่า

มาเห็นศพทอดทิ้งกลิ้งอยู่
หม่นน้อยโสภาน่าเสียดาย
ทนต์แดงดังแสงทับทิม
เกศาบปลายงอนงามทรง
กระเน้าบิคาบิพิสวาส

พระพิณจิตศดูแล้วใจหาย
ควรจะนับว่าชายโฉมยง
เพริศพร้อมเพรารับกับชนง
เอาองค์สารพัดไม่ขัดคา
จนพินาศด้วยโอรสา

พระอภัยมณี เป็นเรื่องที่เรียกได้ว่าไม่มีฝ่ายดีและฝ่ายชั่วแยกกันอย่างชัดเจน สุนทรภู่ได้แสดงว่าตัวละครที่มีความขัดแย้งกับพระอภัยมณีตัวเอกของเรื่อง นับตั้งแต่ท้าวสุทัศน์พระราชบิดาที่ออกปากขับไล่พระอภัยมณีและศรีสุวรรณออกจากราชธานี ก็ด้วยเหตุผลอันเนื่องด้วยความรักและความคาดหวังที่ไม่เป็นไปดังหวังด้วยทรรศนะคติที่แตกต่างกัน ความสัมพันธ์และความขัดแย้งกับนางผีเสื้อมีความผสมผสานระหว่างความรักและความหวาดกลัวของชีวิตที่แตกต่างกันมาก ความเป็นปฏิปักษ์ของอุศเรนขึ้นอยู่กับการรักษาศักดิ์ศรี เช่นเดียวกับนางละเวง ซึ่งถูกผลักดันให้ขึ้นครองแผ่นดินและมีหน้าที่ต่อบ้านเมือง ในขณะที่ตกอยู่ในอาณาจักรเสนหา ความผูกพันทางอารมณ์ต่อคู่ขัดแย้งได้เกิดขึ้นกับพระอภัยมณีเช่นเดียวกัน เช่นที่หนีจากนางผีเสื้อก็หวังแต่จะให้ชีวิตรอดพ้นความเสี่ยงจากอันตราย ครั้นเมื่อต้องพิฆาตนางด้วยตนเองในที่สุด ก็ "พิโรธ" ว่าด้วยอาลัย สะอื้นไห้ใจหาย เสียชายนาง" ด้วยซาบซึ้งในความจงรักของนาง ดังครุฑพันว่า

ได้พบกันวันเมื่อถึง เกาะแก้ว	ที่ห้ามแล้วเจ้าก็ยังไม่ฟังห้าม
เวียนระวังตั้งจิตแต่ติดตาม	จนถึงความมรณานิคาลัย
สงสารนักก็คืนใจที่เอ๋ย	เป็นคู่เซยเคียงชิดพิสมัย
ถึงรูปชั่วตัวดำแต่หน้าใจ	จะหาไหนได้เหมือนเจ้าเขาวมาลัย
ตั้งแต่นั้นมีแต่จะ แลลับ	จนสิ้นคัลกาลาปาวสาน
จนม้วยดินสิ้นฟ้าแลบาดาล	มิได้ทวนพบสมรมเหมือนก่อนมา

เมื่อเทียบกับสมุทรโฆษคณินท์คอนตัน ของสมัยอยุธยา ซึ่งกล่าวถึงฝ่ายปฏิปักษ์คือลิบ กษัตริย์ที่รบกับพระสมุทรโฆษในพิธิสุสมุทร (เห็นชัดว่าแต่งเติมจากชาดกเพื่อแสดงความสามารถอันล้ำเลิศของตัวเอก) ทศกัณฐ์ในรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ และ ๒ ก็เป็นตัวละครที่มีชีวิตจิตใจมากกว่ามาก แต่เมื่อเทียบทศกัณฐ์กับอุศเรนและนางละเวง ก็จะพบว่าทศกัณฐ์มีลักษณะเป็นแบบมากกว่า ความแตกต่างระหว่างพระรามกับทศกัณฐ์มีมากกว่าความแตกต่างระหว่างพระอภัยมณีกับอุศเรนและนางละเวง

ผู้แต่ง ได้แสดง เหตุผลที่อุศเรนต้องกลายเป็นปฏิปักษ์ต่อพระอภัยมณีว่าเป็นสิ่งที่น่าเห็นใจ ทั้งสองฝ่าย อุศเรนมีเหตุผลที่เข้าใจว่าพระอภัยไม่เชื่อต่อมิตรจนแย่งคู่หมั้นของตน ทั้ง ไม่ยอมเข้าใจว่านางสุวรรณมาลีมีใจรักในพระอภัย ประกอบกับสิ้นสมุทซึ่งผูกพันรักใคร่ยึดเอานาง เป็นมารดา

เห็นว่านางไม่มีใจให้อุศเรนจึงขัดขวางยื้อยุดนางไว้ เมื่ออุศเรนรบแพ้จึงเท่ากับต้องยอมเลิกกรา
ไป แม้ว่าพระอภัยจะได้ช่วยชีวิตอุศเรนไว้ในการรบนั้นก็ไม้อาจลบความแค้นของอุศเรนที่มองเห็น
ว่าพระอภัยเสียสัตย์ ผู้แต่งได้แสดงความเห็นใจในความเปลี่ยงปล้ำขนาดเจ็บของอุศเรนเมื่อ
พยายามเข้าสกัดเรือศรีสุวรรณซึ่งจะพาพระอภัยสินสมุทรและนางสุวรรณมาลีไปสู่เมืองผลึก ดังคำ
ประพันธ์ในตอนที่ ๒๑

ส่งสารสู่อุศเรนครั้นรุ่งเช้า เสียพระเพลาพลิกเพลงตะแคงข้าง
ด้วยถุกยิงพี่น้องศกัทรังคราง พวกขุนนางเข้าประคองนอนหน้าตา

และเมื่อตัดสินใจเลิกทัพเพื่อจะกลับมาแก้แค้นใหม่ เสนากราบทูลว่า

แม้หนงลักษณรักพระองค์เหมือนทรงรัก ควรสมัครแลกชีวิตไม่คิดหนี
จะมามีภัยด้วยนางเหมือนอย่างนี้ จะเป็นที่ครหาในสามัญ

อุศเรนก็มีสภาวะทางอารมณ์บ่่วนปั่นรุนแรงอย่างน่าเห็นใจ

อุศเรนพังคำให้อ้าอึ้ง ไมโทหึงเห็นจริงทุกสิ่งสรรพ
สะท้อนพลาทางว่าถ้า ช่นนั้น กูจะพันพาดผานให้ทานกา
ต่อจับได้ไล่เลี้ยงให้เที่ยงแท้ ถ้าคิดแน่แล้วจะรักให้หนักหนา
จงเลิกทัพกลับไปลังกา จะได้มาแก้แค้นทาแทนทด
ให้เรือใช้ไปเมืองผลึกก่อน เลิกนกรกองทัพลับให้หมด
กันแสงสิ่งคั้งแค้นแสนรันทด โศกกาสรดชบหน้าไศกาถัย

ความตายอย่างมีศักดิ์ศรีของอุศเรนเมื่อถูกจับได้ในการรบครั้งต่อมาขณะพระอภัยครอง
เมืองผลึก เกิดขึ้นด้วยเหตุผลทางการเมืองที่นางวาสิเลียงเห็นว่าจะไว้ชีวิตศัตรูไม่ได้ และอุศเรน
ก็ยอมตายดีกว่าอับอายด้วยองง้อต่อศัตรู ดังกล่าวว่า "ไม่สมนึกศึกปลั่งลงครั้งนี้ จะกลับตีด้วย
ศัตรูอดสูเหลือ" ความตายของอุศเรนทำให้เจ้าลังกาสิ้นชนม์ไปด้วยความเศร้าและแค้นคั้งทั้งห้วง
ไปในราชสมบัติและบ้านเมือง ดังคำประพันธ์ว่า

ทราบว่าคุณครูสุดสิ้นชีवालย์	สลตใจเจียนว่าเลือดตากกระเด็น
.....
ชัชชะพระอภัยกระโรหนอ	ทั้งหลอกล่อลามเลยมาเขี่ยหยัน
ยั้งแค้นตั้งสั่งมาลิกะบิดัน	ของของมันสารพัดเครื่องจักรตรง
ทั้งโกศทองรองศพหมศพไล่	รักษาไว้ทำข้ามตามประสงค์
จะจับตัวพระอภัยลับไปส่ง	ข้ามไปส่งเสียเหมือนกันให้มันอาย
.....
ไอ้แต่หนีแต่จะแลกลับ	มิได้กลับทวนทบทมาพบเห็น
เปรียบเหมือนพ่อขอแขนขาครกระเด็น	จะรอดเป็นชีวีอยู่กัวัน
เมื่อดวงใจไปจากอูระแล้ว	ไม่ฉลาดแล้วกายาคงอาลัย
สิ้นชีวีตบิตรงค์สิ้นพงศ์พันธุ์	ใครจะกันเขตแคว้นแดนลังกา
ยังแต่น้องของเจ้าเป็นสาวรุ่น	แม่กลิ่นบุญบิดุเรศกับเชษฐา
จะเปล่าเปลี่ยวเดียวคั่นกันหน้าตา	ไอ้หนักน้ำหนักทรงเป็นห่วงใย
.....
เสียตายศักดิ์รักตระกูลขุนเทวษ	น้ำพระเนตรมีรูสิ้นรินรินร่วง
เหมือนอกเจ็บเห็นไข่มไ้เต็มทรวง

ความเห็นใจในอุสุเรนและเจ้าลังกาได้สืบต่อมายังนางละเวงยุวกษัตริย์ที่ต้องขึ้นครองราชย์ด้วยความจำเป็น ต้องรับภาระของการดำรงเอกราช และแก้แค้นแทนบิดาและพี่ชาย เมื่อทำศึกกับเมืองผลึกได้พบกับพระอภัยก็ต้องทำศึกในหัวใจของตน

ความบกพร่องของชีวิตทำให้เกิดอารมณ์ขุ่น บราภฏอย่างเด่นชัดในบทละครนอก แม้เรื่องที่คุณรุนแรงเหยียดโหดอย่าง ควาวิ หรือในชื่อเดิมว่า เสือโค ซึ่งเน้นการขับเคี่ยวช้อนกลอย่างคดี "ตาต่อตา ฟันต่อฟัน" ดังเช่นใน เสือโคคำฉันท นับตั้งแต่ลูกเสือและลูกโคช่วยกันฆ่าแม่เสืออย่างร้ายด้วยโทสะแผลงเล่ห์กล โดยเริ่มด้วยลูกเสือ ดังนี้

บัดนั้นลูกพยัคฆ์ ไล่กลทวารัก แม่เข้าไปหา
 เคล้าคลึงเคลียชม พระบัคไกรธา แหงนถักครรรฐา คอบาคบัคใจ

ลูกโคเข้าขวิด ไล่ฝูงโลहित เร็วร้ายหลามไหล
 คืบค้ำท้าวลัม กลิ้งเกลือกเสือกใน วนาอาไศรย สิ้นท้าววายปราณ

พฤติกรรมอันอกอาจรุนแรง และคาบเส้นระหว่างคุณธรรม (การรักษาสัตย์) กับความ
 เนรคุณมารดาบังเกิดเกล้า เช่นนี้ เกิดขึ้นเพื่อจะลงทัณฑ์ต่อแม่ เสือผู้ละโมภจนละเมิดสัตย์อันเป็นความ
 บกพร่องร้ายแรงของชีวิต ในการพิฆาตแม่ เสือให้ตายตกไปตามแม่โค นั้น เห็นได้ว่าผู้แต่งไม่ได้
 ตัดใจกับปัญหาความซับซ้อนในจิตใจตัวละครนัก ความคิดประทุร้ายของแม่ เสือต่อแม่โคก็เกิดขึ้น
 อย่างไม่มีต้นสายปลายเหตุ ดังข้อความว่า

อยู่มาพัยคสิ เกิดใจกระสิ กลัมพรพลัน
 บ่อยในสัตย์ ตรีษัคอารธรรม คิคคคไฟผัน มล้างผู้มีคุณ

ความผูกพันของลูกเสือดต่อแม่ เสือก็แทบไม่มี จึงไม่ปรากฏความขัดแย้งใด ๆ ในจิตใจแม้ความอาลัย
 รักหรือความเจ็บปวดเมื่อต้องฆ่าผู้ให้กำเนิดและเลี้ยงดูมา สิ่งที่น่าหมกคือ ความรักและผูกพัน
 ระหว่างลูกเสือดและลูกโค ซึ่งต่อมาคาบสลับให้เป็นคน ทั้งประสิทธิ์ประสาทวิชาและถอดหัวใจไว้ใน
 พระขรรค์ให้และให้ชื่อว่า พหลวิไชย (บทละครกลายเป็นพหลวิชัย) และควาี คาบสลับแทนลูก
 สัตว์ทั้งสองว่า "เพราะสองยังเบนใจ ฤไทยสัตย์ยังพุนหวน ครุกรรมมูลมวณู บมิแจ้งมโนใน" แต่กั
 นำแปลกที่มี "วรจิตรใจอารย ประคิษฐในสัตย์ แลธรรมคยโอฟาร แทนทดกาทนคสาร อภิมรรตรัก
 กัน" ความผูกพันของพหลวิไชยและควาี ปรากฏชัดเมื่อควาีเป็นอันตรายเพราะนางจันท์สุดามหาเสี
 หลงกลข้าเก่าจนควาีถูกลักพระขรรค์เข้าเผาไฟ และตัวนางเองถูกพาไปถวายท้าววยศภูมิ (ในบท
 ละครเป็นท้าวสุนทรราช) แล้วพหลวิไชยตามมาช่วยชุบชีวิต และช่วยให้ได้นางคืนโดยทำอุบาย
 สังหารท้าววยศภูมิตายในไฟเมื่ออาสาประกอบพิธีชุบตัวให้เป็นหนุ่ม

เสือดโคค้ำจันท์ พรรณนาบทครวญของพหลวิไชยเมื่อพบควาีนอนสลบอยู่ ด้วยภาพย์
 สურางคนางค์ ๖ บท โดยไม่กล่าวถึงความรู้สึกของนางจันท์สุดามากไปกว่า "...ตระคคคาล สยบ
 ชบลลุงลาน จิตรคคคประหม่าใจ หายค้วยพระพैया คือจะม้วยพิราไลย กอดบาทรำไร..." และ
 ยอมให้ย้ายเผ่าพาตัวจากมาโดย "บมิรู้ว่าเปนกล" บทครวญของนางมาปรากฏก็ต่อเมื่อได้พบควาี
 หลังจากท้าววยศภูมิลิ้นชีพแล้ว เหตุการณ์ในพระราชฐานของท้าววยศภูมิก่อนที่เรื่องจะคลี่คลายเป็นไป

อย่างรวบรัด โดยไม่กล่าวถึงความรู้สึกของนางเลย คือ

ด้วยเดชะบุญนาง	รัศมีเปล่งคือไฟพอน
ร้อนองคภูธร	คือตั้งเพลิงมาเผาผลาญ
แต่นั้นจะเข้าใกล้	อรองคเขาวมาลัย
บได้ก็เดือดดาล	ฤไทยโสกเสนาหา

ความลุ่มหลงในนางจันท์สุดาไม่ปรากฏอย่างผิดปกติ เมื่อพบพอบ ผู้แต่งกล่าวถึงกลิ่น
เส้นผมเห็นว่า "เสาวคนธระหลบ" จน "ซบซบเข้าในพระไทย ท้าวคาลพิศมัย ด้วยเกษแก้ว
กัลยา"

บุคลิกภาพของท้าวยศุมิ แม้บ่งว่าอยู่ในปัจฉิมวัยก็ยังคงงามสง่า ดังในพิธีชูปัตว์ ผู้แต่ง
พรรณนาการแต่งองค์เป็นภาพย์สร้างคนางค์ ๖ บท และการจัดกระบวนทัพล้อมรอบพิธีด้วย
จตุรงค์เสนาและการประโคมดนตรี "ละเวงเสียงสีหนาทเกรียงไกร" อีก ๓ บท ดังจะยกบท
แต่งองค์มา ๓ บท ต่อไปนี้

ท้าวยศุมิ แต่งองค์รูจี รุจันทรประกา
บวรภูษิต พิจิตรกรรฐา สร้อยสรณมาลา มาลัยสุคนธ์
มกุฎงามเสรีจ ประดับด้วยเพชร เหลื่อมเหลือมนกมล
เปล่งแสงนพรัตน์ ยยับกฤษทล เกยรคากล ค่าเกิงซ้ายขวา
ทรงพระสังวาล เก็จกรองด้วยกาฬ จโนโอภา
ดิเรกด้วยแก้ว แพร้วแพร้วมหิมา อร่ามนรา ธีราชเรืองรอง

ผู้อ่านมาตระหนักในความลุ่มหลงในงามของท้าวยศุมิในคำบอกเล่าของผู้แต่ง เมื่อ
พหลวิไชยในเพศดาบส ผลักพระองค์ลงในกองเพลิงในพิธีอันยิ่งใหญ่ หึงสังเกตุคำที่แสดงความ
สูงส่ง เช่น ยัชการ พระเพลิง ภาสาย เป็นต้น

จิ้งจั้งวิชาโดยปอง	ยั้งการทั้งผอง
แลดาบนาพระเพลิง	
เรื่องรุ่งพุ่งรุทธคาเลิง	เปล่งเปลวคุเถกิง
ก็ให้สำคัญโดยหมาย	
ห้องกลองแตรสังข์ทั้งหลาย	บรรภาภาสาย
ล้วนอลเวงธรณี	
จิ้งพหลราชราชี	ผลึกยมภูมิ
อันหลงแก้กามตฤชณา	
ลงในกองกฤษ์หีสสา	หลั่งมฤตยธारा
แลกาชรรุกายกองลง	
สมิทสม์พิสิกรรมโดยจง	ช้อนชับทับลง
อนาถม้วยเมื่อมรณ	

เรื่องจบลงที่ควาวิได้ขึ้นครองราชย์แห่ง เมืองพัทรวិไสยด้วยทศพิธราชธรรม โดยใช้พระนามท้าวยศภูมิสืบมาโดยไม่มีใครล่วงรู้

แม้ตอนจบเรื่องจะกล่าวอ้างว่าเป็นเรื่องชาดก แต่ก็มีศตธรรมเป็นส่วนประกอบเพียงเบาบาง เพราะเป็นเรื่องผจญภัยโลดโผนมาก เมื่อเทียบกับ พหลาคาวีชาดก ในปัญญาสาชดก ก็เห็นความเชื่อมโยงน้อยมาก ยกเว้นแต่ชื่อพหลาคาวีที่ใกล้เคียงพหลวิไชยคาวี และตอนต้นเรื่องที่กล่าวถึงแม่เลือกกับแม่โคและลูก (ไม่มีลูกเสือ) แต่ความสัมพันธ์ของสัตว์ทั้งสามนี้ก็ไม่ตรงกับเรื่อง เสือโค ชาดกเริ่มที่แม่เลือกจะกินแม่โค แต่แม่โคขอผัดไปให้หมลูกเสียก่อน เมื่อลูกโครู้เรื่องก็จะขอสละชีวิตแทนแม่ แม่โคไม่ยอม อ้างสัจจะทำให้ไว้แก่แม่เสือ แม่เสือเห็นคุณธรรมของแม่และลูกโค จึงงดเว้นไม่กินสัตว์ทั้งสอง เศษแห่งความสัตย์ของแม่โค ความกตัญญูของลูกโค และขันติคุณของแม่เสือ ทำให้พระอินทร์มาพาสัตว์ทั้งสามขึ้นสวรรค์เป็นเทพบุตรสวยงามในเทวโลก

ควาวิเป็นบทละครนอกมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และได้มีการแต่งเติมเรื่องจาก เสือโค คือการหึงหวงของนางคันธมาลี มเหสีท้าวแสนนุราช จนรู้ความจริงและชักนำไปไวยทศผู้เป็นหลานมหาชาติ จนถูกประหารทั้งสองคนพร้อมทั้งยายเฒ่าทศประสาท (เสาวลักษณ์ อนันตศานต์ ๒๕๑๔ :

ความลุ่มหลงอย่างไร้สติของท้าวสันนุราช* เป็นคำตอบที่เพียงพอสำหรับเหตุผลของความพินาศอย่างน่าสมเพช แม้บทละครยังมีเค้าของความเหี้ยมโหด เช่น เมื่อหลวิชัยพบพระขรรค์ของควาวิถูกเผาทั้งอยู่ ได้กล่าวว่า "กูจะทำทดแทนให้แสนสา แล่นื้อเกลือทาจนอาสัญ" และสามารถ

* ควาวิ (ความอื่น) ตัวเขียนเส้นดินสอขาวในสมุดไทยคำเลขที่ ๙๖ ในหอสมุดแห่งชาติ ซึ่งสำนวนภาษาและอักขรวิธีเก่ากว่าฉบับพระราชนิพนธ์ จับความตั้งแต่ควาวิฆ่ากอินทร์ ได้นางจันทร์สุตา เผ่าทศประสาทพานางมาให้สันนุราช จนถึงหลวิชัยอาสาชู้บตัว กล่าวถึงท้าวสันนุราช ตอนได้พบละเอียดยกกว่า เสือโคคำฉันท แต่ไม่มีลักษณะชวนขันเด่นชัดอย่างพระราชนิพนธ์

มาจะกล่าวบทไทย ท้าวผูการโไพโคไอสะวัน ปราบกัพระยัพระนามัน ชีท้าวสันนุราชเรื่อง
ไชย ไพลุนลัมมัดพิศการ (อักษรเลื่อน...) ชีนบานแจมใสร วันนิงจิงรอนทุรินใจย คิจจะ
ไครยใบสร้งคังคำ ...

... เหนพะอับทองลอยลงมา จวยคว้าเปิดแผยแลวเพงพิศ เหนเสนเกสรี่มีอยู่ไผ่ หอมพุง
จับใจละไมจิต ควยผลจะสิ้นชีวิค ไทยศคคคลังคลุมกลุมใจย จูนผ้มซิมเซยพิศวง เมื่อนจะเพน
รูปทองมายูใกล้ ... เสนเกสรี่หอมกัมีพิศที่ หน้าจะมีเนงนอยนวนละหัง คูเราเยาวะรูปอะราม
ทรวง แกล้งจิงหากูจิงหลอยมา พิศเสนเกสรี่คักคำลับ แมงทับไมงามเทาเกษา โอเจ้าเกสรี่ของ
พ้อา เจาแกวเววตายแหงไรย ทาละไหนพิจะโคเหนทรวง ออระอ้งเหนอนาลังไหล ถ้าหมีโดย
แกวกล้อยใจ พี่จะครองสายใจโยมี ทรวงบิคพระอับทางครวน เรงบันปนวยคังไฟยจี พระ
เส็ดจะขึ้นจากวารี่ เห็นเล้าสาวชรีกัเพงพิศ ... คลังคลุมกลุมใจคังไฟพิศ พระทรวงรีรูบ
กลับจัตูรง ขึ้นยั้งประสาตชรีตรึมค แต่พุดลูกเวียนนังพิศวง เหนพระมะเพสรี่ผู่อะนัง ยัง
ทรวงพระไกรรูพิโรคใจย เทียวหาพะอับทองมองพิศ เวียนบิคแล้วเปิดโทยให้ย โอเจ้าผ้มหอม
พื่อกรอมใจย มีโคเจ้าพิจะเข้าไฟตาย โมอาโลลัมมัดพิศการ จะเผาผลาญชีวิคโยยซิบหาย
ผ้มหอมพิจะกรอมใจยตาย พี่ยายไมยูเบนคิน ...

อนึ่งในฉบับนี้ ไม่กล่าวถึงท้าวสันนุราชเข้าใกล้นางไม่ได้ เพราะรุ่มร้อน ไม่มีคอนหมอเสน่ห์ก่อนชู้บตัว
บทเกี่ยวนางกล่าวไว้สั้น ๆ ไม่เห็นตกลงอย่างพระราชนิพนธ์

ผลึกท้าวสุนทรราชเข้ากองไฟอย่างเลือกเย็น แต่บทละครได้กล่าวถึงช่วงเวลาของความตายนั้น
อย่างรวบรัด คุศลัยเป็นเรื่องเล็กน้อยและเกิดขึ้นอย่างง่ายดาย ดังนี้

เมื่อนั้น	พระคาบสเห็นท้าวเธอ เชื้อถือ
แก้งหยิบเอาพัคบัคกระพือ	ให้เพลิงฮือสมหวังคังใจ
แล้วเดินเวียนวนบ่นบริกรรม	จึงมีพิมพาเข้ามาใกล้
ได้ทีผลึกท้าวเจ้ากรุงไกร	คะมำม้วนลงไปในอัคคี
เห็นม้วยมุดคุศลัยอยู่ในหลุม	เอาพินสุ่มใส่เข้าเหมือนเผาผี
ชากศพรโหมสิ้นกียินดี	ถ้อยที่สรวลสันต์สำราญใจ
จึงให้น้องแต่งองค์ทรงเครื่อง	แทนท้าวเจ้าเมืองที่ม้วยไหม้
แล้วส่งคนข้างนอกออกไป	เร่งให้ประโคมขึ้นบัดนี้

ลักษณะชวนขันของละครตลกท้าวสุนทรราช ทำให้ท้าวสุนทรราชมีความโง่เขลา
เชื่อง่ายสุดแต่จะถูกชักจูงไปทางใด พิธีชูปตัวมีได้ยิ่งใหญ่อย่างใน เสื่อโคคาฉันท บทละคร
กล่าวว่า

เมื่อนั้น	ท้าวสุนทรราชคนโทคโจดเจ้า
วงยงหลงไหลด้วยใจเบา	ไม่รู้เท่าเล่าที่กลพระมุนี
จึงตรัสเสนีมมีขมัน	จงเกณฑ์กันบันบักหน้าที่
ขุดหลุมสุ่มใส่อัคคี	เราจะตั้งพิธีชูปตัว
บัดนั้น	เสนารับสั่งพระอยู่หัว
รีบเร่งออกมาด้วยความกลัว	บอกกันทุกทั่วพนักงาน
บ้างขุดหลุมสุ่มพินใส่ไฟ	แล้วบักไม้หลักบันกั่ม่าน
บ้างปักบูเสื่อสาคราคาเพดาน	ทำตามภูบาลบัญชา

เนื้อเรื่องส่วนใหญ่ตอนนี้เป็นกรหาว่าล้มมิให้ท้าวสุนทรราชยอมหนึ่งใกล้กองไฟ ซึ่งใน
ตอนแรก "ร้อนเหลือจนเหงื่อไหล ลูกทะเล่สิ่งตึงคังคังใจ" ฤๅษีแปลงจึงหยิบขี้ผึ้งมาปั้นเป็นรูปคน
บอกท้าวสุนทรราชให้ผืนหลังนั่งหลับตา แล้วเอาพระคาบวิออกจากยาม ให้หนึ่งแทนรูปปั้น "จะให้เห็น

สมควรว่าชอบได้" ท้าวสันนุราชซึ่งมีความโง่โง่จะเชื่อเรื่องเช่นนี้อยู่แล้ว เพราะเป็นคนที่พยายามแก้ปัญหาค้วยเวทมนตร์คาถามาโดยตลอด จนป่าวประกาศหาคนตีมาทำพิธีขับตัวให้ จึงถูกสวมรอยอย่างง่ายดาย และจบชีวิตลงอย่างอนาถด้วยความดีนรของตนเอง

การยั่วล้อความบกพร่องของมนุษย์ แม้อยู่ในสถานะที่สูงส่งเพียงใดหรือมีวิญญูตักเพียงใด ปรากฏเป็นแก่น เรื่องของบทละครนอกพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ทุกเรื่อง นับว่าเป็นการแสดงปรัชญาชีวิตในลีลาของความอ่อนคลาย โดยไม่ละเว้นการหยิ่งลึกลงถึงแก่นแห่งความรู้เท่าทันชีวิต ซึ่งโดยปกติมนุษย์จะบังเกิดมีในการพิจารณาชีวิตของผู้อื่นเสียก่อน จึงจะย้อนกลับมาพิจารณาชีวิตของตนได้อย่างไม่เข้าข้างตัวเอง

มีบางความเห็นพิจารณาคุณธรรมจากเรื่องควาวิ โดยเฉพาะการประหารนางคันธมาลี ไชยทัต และเหล่าทัพประสาธ ว่าเป็น การแสดงกฎแห่งกรรมหรือทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว (ลักษณา ไทวิวัฒน์ ๒๕๒๕: ๖๗) แต่หากพิจารณาโดยละเอียดแล้ว และตัดอุปาทานเรื่องกฎแห่งกรรมอย่างง่าย ๆ ออกก่อน ย่อมเห็นได้ว่าความตายของคนทั้งสามเป็นสิ่งที่ปกติ โดยเฉพาะในระบบการเมือง และการปกครองของสังคมโบราณ ซึ่งศัตรูย่อมแข่งขันกันจนจนถึงที่สุด นำสังเกตว่าเรื่องควาวิ เป็นเรื่องที่สะท้อนสังคมที่โหดร้ายของสมัยโบราณ พฤติกรรมของหลวิชัยและควาวิเอง แม้เป็นการทดแทนที่ถูกกระทำก่อนก็ไม่อาจเรียกได้ว่าเป็นความชอบธรรมเต็มที่ สุธา ศาสตรี มีความเห็นว่า "เมื่อเนื้อเรื่องเป็นเช่นนี้ ผู้แต่งบทจึงมีหน้าที่เตรียมผู้ดูให้มองเหตุการณ์เช่นนี้จากแง่คิดเรื่องลัทธิผู้มีบุญ พร้อมทั้งวางลักษณะนิสัยของตัวละครซึ่งจะถูกกำจัดให้น่ารังเกียจและน่าหัวเราะเยาะให้มาก" (๒๕๒๖: ๓๕) ความเห็นนี้พิจารณาอยู่มาก ความคิดเรื่องลัทธิผู้มีบุญเป็นความคิดสำคัญในการปกครองของไทยในสมัยโบราณ แต่ไม่ว่าจะเกี่ยวข้องกับความเป็นเรื่องชวชนชั้น ในรามเกียรติ์ ทศกัณฐ์อาจมีลักษณะตลกอยู่บ้าง แต่ก็มีลักษณะเด่นในแง่ศักดิ์ศรีอยู่มาก ในขุนช้างขุนแผน ขุนช้างมีลักษณะตลกอย่างน่าอับอาย โดยเฉพาะเมื่อถูกแก้แค้นทดแทนโดยขุนแผน แต่ขุนช้างก็มีใช้ตัวละครที่จะต้องถูกกำจัดไป และขุนแผนก็มีใช้ผู้มีบุญดูอิทธิฤทธิ์ ในเสือโคคำฉันทน์ ควาวิได้ครอบครองเมืองพัทวิไสย แต่ท้าวศุภุมิซึ่งถูกกำจัดมิได้มีลักษณะชวชนชั้นแต่ประการใด ตัวเอกในบทละครนอกพระราชนิพนธ์ส่วนมากนั้นกลับมีลักษณะชวชนชั้น เช่น เจ้าเงาะ มณีพิชัย และไชยเชษฐ นอกจากนั้นยังมีตัวละครสำคัญอีกหลายตัวซึ่งมิได้เป็นฝ่ายปฏิปักษ์อย่างเต็มที่ แต่มีลักษณะชวชนชั้น เช่น ท้าวสามนต์ และท้าวเสนาภฎ เป็นต้น ตัวละครเหล่านี้อาจมีความขัดแย้งกับตัวเอกเพราะความเขลา

หรือรู้เท่าไม่ถึงการณ์ แต่ก็ได้รับภัยเพราะมีความสัมพันธ์อันดีกับตัวเอง เช่น ท้าวเสนากูเป็น บิดาของสังข์ศิลป์ชัย

ลักษณะชวนขันในพระราชนิพนธ์ควา อาจกลบเกลื่อนความโหดร้ายของเรื่องลงได้มาก แต่ก็ได้ละเลยหรือมองข้ามวิสัยโลกซึ่งรอบล้อมชีวิตมนุษย์อยู่ ควา เป็นเรื่องเดียวที่มีตัวละครเป็น ฝ่ายปฏิบัติ แม้มีการแก้แค้นทดแทนอย่างรุนแรง แต่ก็มี ความกลมกลืนกับพฤติกรรมของตัวละคร คือ ท้าวสุนทรราชันได้รับ "ผลกรรม" ปัจจุบันของคนที่ยามฝึกฝนภุมราชาติด้วยความเขลา และ ยังทำให้เข้าใจจุดอ่อนของมนุษย์ได้อย่างมีอารมณ์ขัน ในพระราชนิพนธ์แต่ละครนอกเรื่องอื่น ตัว เอกได้แสดงบทตัวละครอย่างเต็มที่ เช่น ในสังข์ทอง เจ้าเงาะได้เข้าเหย้าท้าวสามนต์ ซึ่งไม่จัด เป็นฝ่ายปฏิบัติอย่างสมบูรณ์ ส่วนทกเขยนั้นนับเป็นเพียงตัวประกอบเท่านั้น ในเรื่องไกรทอง ลักษณะชวนขันอยู่ที่การคำทออันเผด็จรอนที่แฝงนัยะทางเพศ ในเรื่องมณีพิชัย ไชยเชษฐ สังข์ศิลป์ ชัย ตัวเอกถูกเยาะเย้ยถากถาง เพราะบุคลิกภาพอันอ่อนแอ ความเขลาและจิตใจที่รวนเรไม่หนัก แน่น อารมณ์ขันทำให้เห็นว่าจุดอ่อนของมนุษย์ในเรื่องต่าง ๆ เหล่านี้ดูไม่หนักหนาสาหัส แต่ถ้า พึ่งพิงใจก็จะเห็นว่าผลกระทบที่ลึกซึ้งต่อวิถีชีวิตของตนเองและผู้อื่น แม้คนที่เป็นมิตรกัน ตัวละคร ที่ผิดพลาดเหล่านี้มีความบกพร่องอย่างสำคัญตรงกันคือการขาดความใคร่ครวญ จึงตกเป็นเหยื่อของ เล่ห์กลของผู้อื่นซึ่งมีความบกพร่องในชีวิตยิ่งกว่าจนถึงขั้นชั่วร้าย และ "ก่อกรรมทำเข็ญ" ผู้อ่านจะ อยู่ในสภาพเป็นผู้รู้แจ้งในเบื้องหลังของเหตุการณ์ทั้งหมด รวมทั้งกระบวนการคิดและรู้สึกของตัว ละครด้วย จึงเข้าใจเหตุผลของพฤติกรรมต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กับองค์ประกอบภายในของชีวิตได้

ความบกพร่องสำคัญดังกล่าวแล้วของตัวละครในทะเลครนอกประการหนึ่ง คือความไม่รู้ เท่าทันในเล่ห์กลของผู้อื่น ซึ่งบ่งชี้ว่าผู้นั้นขาดความเข้าใจในธรรมชาติของมนุษย์ด้วย อย่างไรก็ตามทะเลคร ได้แสดงว่า การตีความพฤติกรรมของมนุษย์จนถึงรู้ถึงองค์ประกอบภายในของจิตเป็น สิ่งยากลำบาก และต้องอาศัยประสบการณ์อยู่มาก ดังที่ควาวิกล่าวกับทลวิชัยเมื่อฟื้นคืนชีวิตว่า "น้อง นี้ใจเดาเบาใจ หลงไหลเล่ห์กลสตรี" ในวิสัยโลกความเชื่อจึงอาจเป็นภัยได้ ดังที่ควาวิตัดพ้อ จันท์สุดาก่อนจะสลบไปว่า "เมื่อเจ้าวอนไต่ถามความลับ พักบอกออกให้ด้วยใจชื่อ ควรหรือย่อนนอก กลอกกลับ" เมื่อยายเฒ่าพานางมาจากภัสดา จันท์สุดาก็ครวญว่า "เพราะเมียชั่วข้าพาชื่อ เชื่อถือ อีเฒ่าทุจริต บอกความลับมันไม่ทันคิด" สอดคล้องกับคำอธิบายของผู้แต่งเมื่อจันท์สุดาเชื่อคำของ ยายเฒ่าว่า "จันท์สุดาพาชื่อลุ่มหลง" ความชัดเจนของยายเฒ่าจนลวงกษัตริย์ผู้เยาว์ทั้งสองได้เป็น

ส่วนหนึ่งของการแปรประสบการณ์มาใช้ด้วยความโลภ ความมีอาวุโสกว่าทำให้การอ้างเหตุผลฟังหนักแน่น โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับชนบประเพณีที่ตกทอดมานาน ดังที่เมื่อยายเล่าแะให้คำวิจารณ์การมูรธาภิเษกตาม "ประเพณีศรัยสุริยวงศ์" ใน "นิทานบ้านเมืองดี"

อย่างไรก็ตามความโลภเขลาเพราะรู้ไม่เท่าทันผู้อื่นก็เป็นจุดอ่อนของมนุษย์ที่ไม่เลือกภัยดังเห็นในกรณีของท้าวสันนุราชนี้เอง ที่มาอันสำคัญของจุดอ่อนนี้ก็คือความลุ่มหลง โดยเฉพาะความหลงใน (ความปรารถนาของ) ตัวเอง เช่นที่ปรากฏเมื่อทศกัณฐ์หลงกลหนุมานจนถูกขโมยกลองดวงใจและจบชีวิตลงในที่สุด แม้ออกดวงใจได้แต่ไม่อาจรักษาใจไว้จากมลทินของความชั่วก็ไม่อาจพาชีวิตให้รอดได้

กล่าวโดยสรุป กวีสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์มีลักษณะร่วมกันในการใช้โลกทรรศน์ของพุทธศาสนาเกี่ยวกับส่วนประกอบทางจิตของชีวิตเป็นกรอบเกณฑ์ในการอธิบายและให้คุณค่าต่อพฤติกรรมของตัวละครทั้งฝ่ายตัวเองและฝ่ายปฏิปักษ์ โลกทรรศน์ดังกล่าวเป็นพื้นฐานที่ผู้แต่งสามารถนำไปใช้ในการแสดงเหตุผลของพฤติกรรมที่สมเหตุสมผลและให้ความเข้าใจต่อชีวิต โลกทรรศน์นี้ทำให้เห็นลักษณะร่วมของความเป็นมนุษย์ของทั้งฝ่ายตัวเองและฝ่ายปฏิปักษ์ซึ่งไม่ได้แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง จึงสร้างความเข้าใจและเห็นใจต่อฝ่ายปฏิปักษ์ด้วย โดยเฉพาะในงานประพันธ์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น ลิลิตเตล่งพ่าย ซึ่งภาวะความซับซ้อนทางจิตใจมีส่วนผสมทั้งความอ่อนแอและการรักษาศักดิ์ศรี การกล่าวถึงความบกพร่องของชีวิตอาจเป็นส่วนเสริมความชื่นชมต่อบุคคลนั้นได้ นอกจากนี้การตีความพฤติกรรมของตัวละครด้วยคำอธิบายเกี่ยวกับส่วนประกอบทางจิต อาจเป็นวิสัยทัศน์ที่ใช้ขลิบความบกพร่องของตัวเอง ซึ่งเป็นการวิพากษ์วิจารณ์ชีวิตด้วยอารมณ์เช่น ความเอาใจใส่ต่อฝ่ายปฏิปักษ์ในงานประพันธ์ส่วนมากและการขลิบตัวเองในงานประเภทบทละครนอกเป็นการปรับเปลี่ยนที่สำคัญของโลกทรรศน์ในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่เห็นได้ชัด ลักษณะบกพร่องบางประการมีในตัวเอก เช่นขุนแผนและพระอภัย ฝ่ายปฏิปักษ์ที่สำคัญ ในเรื่อง พระอภัยมณี คือนางละเวง มีบทบาทเด่นในฐานะตัวเอกฝ่ายหญิง โดยที่ผู้แต่งไม่ได้แฝงคำตัดสินเชิงจริยธรรมอย่างแน่ชัดไว้ดัง เช่นในวรรณคดีเรื่องอื่นที่ผู้แต่งมักโน้มเอียงที่จะลงความเห็นว่าคุณค่าของตัวละครฝ่ายปฏิปักษ์เป็นตัวแทนของความประพฤติกชั่ว เช่น ทศกัณฐ์ ซึ่งตัดกับพระรามผู้เป็นตัวแทนของความถูกต้องดีงามอย่างอุดมคติ อย่างไรก็ตาม พฤติกรรมของทศกัณฐ์ใน รามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๑ และ ๒ ก็มีลักษณะของส่วนที่น่าชื่นชมอยู่ด้วย ซึ่งทำให้เห็นความมีชีวิตของตัวละครอย่างน่าประทับใจ

๑.๒ ความขัดแย้งและชะตากรรม นอกจากความขัดแย้งภายในของตัวละครซึ่งแสดง ความซับซ้อนของภาวะทางอารมณ์ของตัวละครแล้ว ยังเห็นได้ว่าความขัดแย้งภายในนั้นอาจเป็นเหตุ หรือผลของความขัดแย้งภายนอกด้วย เช่นความคับข้องใจของขุนแผนในเวลาที่ว่าปีที่ต้องเปล่า เปลี่ยวใจอยู่โดดเดี่ยว เพราะการที่ขุนช้างคิดทรยศต่อมิตรอย่างไร้หัวใจ ความทุกข์ตรอมนั้นทำให้เกิด ความแค้นพลุ่งพล่านจน"คืน เตือนะยาน"ด้วยรู้สึกว่าคุณเองก็มีคดียุ่ โจนจะนั่งให้กระทาอยู่ฝ่าย เดียวได้ ความแค้นเป็นความรบกวนที่ก่อความขัดแย้งภายในอย่างหนักหน่วงชนิดที่ "ไม่แก้แค้นก็จะ แค้นคั่งขรรลย" ความรุนแรงหนักหน่วงเช่นนี้ทำให้เกิดความขัดแย้งต่อเนื่อง ระหว่างขุนแผนและ ขุนช้าง และยังลุกลามเป็นความขัดแย้งระหว่างขุนแผนต่ออาญาแผ่นดินอีกด้วย สำหรับการปกครอง ในระบบเจ้าขุนมูลนาย การละเมิดต่ออาญาแผ่นดินเป็นเรื่องสาหัสสาครรจ์ และเสี่ยงชีวิตเป็น อย่างยิ่ง การตัดสินใจของขุนแผนครั้งนี้จึงบ่งชี้ว่าขุนแผนมีความแค้นรุนแรงเพียงใด และมีความ เชื่อมั่นในฝีมือการรบของตนมากพอที่จะนำชีวิตตนเข้าเสี่ยงกับการปราบปรามและลงทัณฑ์อันเด็ด ขาด สถานการณ์อันวิกฤตนี้บรรจุอยู่ในถ้อยคำเพียงสั้น ๆ ว่า

ตามกรรมจะระยาด้วยอาญา ไปเบื้องหน้าเป็นโจนให้รู้ที่

การกล่าวถึง "กรรม" ในที่นี้ชวนให้พิจารณาอยู่มาก เป็นที่เข้าใจกันว่า กรรมเป็นคำที่ แสดงแนวคิด ค่านิยม หรือโลกทรรศน์อันเนื่องด้วยพุทธศาสนา ในพุทธธรรมกรรมหมายถึง กฎ ธรรมชาติในกระบวนการเกี่ยวเนื่องของเหตุปัจจัยที่เรียกว่า ปฏิจจสมุขบาท เพราะกรรมหมายถึง "การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาอันมีมูลจากอวิชชา" (พุทธทาสภิกขุ ๒๕๓๐:๒๔๕) หมายความว่า "เจตนาไปตามความโง่ของอวิชชา" จึง "ล้วนแต่เป็นเรื่องหลง, และความหลง เป็นเหตุให้ เจตนาเพื่อจะทำกรรมนั้น ๆ" ด้วยเหตุที่เจตนาเป็นกิเลสไม่ว่าในฝ่ายดีและชั่ว จึงพูดได้ว่า "กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม" เมื่อมีกรรมย่อมมีผลกรรมหรือวิบากกรรม "วงเวียนของกรรมจึงอยู่ ที่:กิเลส-แล้วก็กรรม-แล้วก็วิบาก, กิเลส-กรรม-วิบาก, ฯลฯ, อยู่อย่างนี้ จนกว่ามันจะสิ้นสุดลง ไปได้โดยการกระทำที่ถูกต้องวิธี : คือตามหลักที่พระพุทธเจ้าท่านทรงสั่งสอนไว้" (เรื่องเดียวกัน: ๒๔๕-๒๔๖) ที่เรียกว่าวิบากหรือวิบากกรรมนั้นก็คือผลอันเกิดขึ้นแก่จิตนั้นเอง ดังคำอธิบายว่า

กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม และเมื่อเป็นกรรมขึ้นแล้วก็ให้เกิดผลเป็นวิบาก เป็นความสุขบ้าง เป็นความทุกข์บ้าง ตั้งแต่ต้นแต่เป็นตัวเวทนา เป็นสุขเวทนา เป็นทุกข์เวทนา ตัวสุขเวทนา

ทุกขเวทนาเหล่านี้เป็นวิบาก เป็นส่วนผลของกรรม... เวทนานี้เองและผลอื่น ๆ ก็เป็นที่ตั้ง
ของกิเลสขั้นอีก... (สมเด็จพระญาณสังวร ๒๕๓๓: ๑๓๕)

เมื่อพิจารณาถึงเหตุแห่งกรรมก็จะเห็นว่าเหตุแห่งกรรมเป็นเครื่องจำแนกกรรมและ
วิบากกรรม ดังแยกออกเป็นสองฝ่ายคือ ฝ่ายกุศล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ฝ่ายอกุศล คือ
โลภะ โทสะ โมหะ สิ่งสำคัญคือกรรมที่ทำด้วยโลภะโทสะโมหะนั้น "จะทำให้กรรมงอกงามต่อไป"
แต่กรรมที่มาจากอโลภะอโทสะอโมหะ "จะเป็นไปในทางที่ทำให้กรรมสิ้นสุดลง" (พุทธทาสภิกขุ
๒๕๓๐: ๒๖๐-๒๖๑)

ด้วยเหตุนี้แนวคิดเรื่องกฎแห่งกรรมในพุทธศาสนาจึงเป็นแนวคิดที่เน้นความสำคัญของ
การปฏิบัติที่เชื่อมโยงกับสภาวะทางจิต ดังมีพุทธภาษิตว่า "เมื่อบุคคลไม่รักษาจิต, กายกรรม
วจีกรรม มโนกรรม ก็เป็นอันว่าไม่ได้รักษา" (เรื่องเดียวกัน: ๒๒๒)

ดังนั้นแนวคิดเรื่องกรรมหรือกฎแห่งกรรมจึงมีคุณค่าในแง่ที่ให้ความเชื่อมั่นในความรับผิดชอบ
ของต่อตัวเองและการทำความเพียรเพื่อแก้ไขปรับปรุงตัวเองโดยเท่าเทียมกันในหมู่มนุษย์ โดยถือ
ว่า "คุณธรรม ความสามารถ ความประพฤติปฏิบัติ เป็นเครื่องวัดความทรามหรือประเสริฐของ
มนุษย์ ไม่ให้มีการแบ่งแยกโดยชาติชั้นวรรณะ" (พระราชวรมุนี ๒๕๒๖: ๑๐๐)

แนวคิดเรื่องกรรมเป็นสิ่งที่สอดคล้องประสานกับแนวคิดเรื่องไตรลักษณ์ที่ว่าสรรพสิ่งทั้งหลาย
มีลักษณะของทุกข์ (สภาพที่ตั้งทนอยู่ไม่ได้) อนิจจัง (ความเปลี่ยนแปลงไปไม่ยั่งยืน) และอนัตตา
(ความไม่มีตัวตนที่แท้จริง) ทั้งนี้เพราะแนวคิดเรื่องไตรลักษณ์ทำให้เห็นว่าไม่มีอะไรถูกกำหนดไว้
โดยแก้ไขเปลี่ยนแปลงไม่ได้ อย่างที่เรียกว่าพรหมลิขิต หรือการบันดาลของเทพเจ้าที่ทำให้ต้อง
บวงสรวงอ้อนวอน นอกจากนี้แนวคิดเรื่องปัจจุสมุพบาท คือ "การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึง
เกิดมี" ยังทำให้เห็นว่า ทุกสิ่งดำเนินไปตามเหตุปัจจัยซึ่งปรุงแต่งแก้ไขได้ด้วยการเล็งเห็นความ
เป็นจริงด้วยปัญญา หรือที่เรียกว่ามีสัมมาทิฐิเป็นต้น (พระราชวรมุนี เรื่องเดียวกัน: ๑๙-๓๒ และ
พุทธทาสภิกขุ ๒๕๓๐: ๒๕๐-๓๐๘)

ด้วยเหตุนี้วรรณคดีพุทธศาสนาจึง เน้นความสำคัญของจิต ความซับซ้อนของภาวะทางจิต และเหตุปัจจัยของภาวะดังกล่าว ในปฐมสมโพธิกถา สมเด็จพระพรหมประมัญชิตชีโนรส ทรงใช้ กลวิธีสร้างนัยเทียบเคียง (allegory) ให้พระพุทเจ้าผจญกับกิเลส หรือพระยาวัสวดีมารก่อน ครัสรู้ ตามแนวพระคัมภีร์ที่แสดงไว้แก่แก่ ดังข้อความจาก "มารวิชัยปวรรต ปริเลที่ ๙" ซึ่ง แสดงถึงการรวบรวมพลังทางกุศลที่จะต่อสู้กับอกุศลให้ปรากฏเป็นรูปต่อไปนี้

ลำดับนั้น ฝ่ายบุรุษโยธาพระมหาสัตว์อีก ๗ จำพวก คือ ศรัทธาพล ๑ วิริยพล ๑ สติพล ๑ สมาธิพล ๑ ปัญญาพล ๑ หิริพล ๑ โอตตบพล ๑ ก็มาประชุมพร้อมกันประคองกราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายนี้ แต่พระองค์ทรงอภิบาลบำรุงเลี้ยงมาสิ้นจักรกาล ด้วยอันนปานาหาร วัตถาลังการครุรงครคชทานาทือเนกอนันต์ จะนับมิได้ในอดีตกภ จงทอดพระเนตรข้าพระบาท จะรอนรบทมูมารัจจนิกให้ไ้ได้ชัยชนะ ในขณะนี้ ...สมเด็จพระมหาบุรุษพุทธังกูร ...เสด็จขึ้น ทรงมงคลมทาดชาธาร กล่าวคือทพิทปัญญาอันจะต่อยุทธ์ด้วยประทุษฐมารเสนา ประดิษฐาน ด้วยพระบาททั้งสอง คือพระวิริยบารมี เหนือแผ่นพื้นศิลาปรุพือจลสถาน ทรงพระขรรค์แก้วคือ พระวชิรญาณปัญญาด้วยพระหัตถ์คือพระศรัทธาประสาทโสมนัส กระทพระบารมีอันวิเศษแวงดวง เป็นชั้นธไล่ตั้งกำบังปัจจามิตรหม่มารมิได้เสด็จอุฎฐการจากรัตนบัลลังก์ ตั้งพระทัยจะขจัดมาร ดัสกร ทรงพระอนุสรพิจารณาพระสมด็จสบบารมี กระทพระเมตตาทติกรรมฐานอันประกอบด้วย องค์ ๘ เป็นเบื้องหน้า ทรงพระวิริยาธิษฐานมั่นในพระกมลสันดาน นิสิตนาการโดยบุรพาทิมุข มิได้สะคั้งแต่มารภย

ความคิดเรื่องอนาคตเป็นหลักธรรมที่ลุ่มลึกและ เข้าใจได้ยากที่สุด เพราะขัดแย้งกับ ความยึดถือ (อุปาทาน) ของคนทั่วไป ที่มีความรู้สึกผูกพันกับสิ่งที่คิดว่าเป็นตัวตนของตน ทั้ง ๆ ที่ บังคับควบคุมให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้

ความเชื่อของคนไทยทั่วไปจึง เป็นการประสมประสานระหว่างความเชื่อเรื่องความเป็น ทุกข์และ เป็นอนิจจังของชีวิตกับความเชื่อเรื่องตัวตน โดยเฉพาะในการเวียนว่ายตายเกิด โดย เชื่อว่ามีวิญญาณที่ไปเกิดใหม่ในชาติภพใหม่ มีผลกรรมทั้งดีและชั่วติดตามไปสนอง ความเชื่อเรื่อง วิญญาณและการตีความ"กรรม"เช่นนี้ เป็นอิทธิพลของศาสนาฮินดูมากกว่าพุทธ เพราะเข้าใจได้ ง่ายกว่า แต่สิ่งที่เป็นอิทธิพลของพุทธศาสนาคือการปฏิเสธผู้บันดาลจากภายนอก จึงปรับความเชื่อ

เรื่อง โชคเคราะห์ หรือชะตาว่าเป็นผลของกรรมในรูปหนึ่ง คือถือว่ากรรมเป็นเหตุกำหนดโชคชะตา แม้การประทุษร้ายหรือความเป็นมิตรไมตรีจากผู้อื่นก็ถือว่าเป็นผลของกรรม ดังเช่นพระลอกกล่าวอ้างกับแม่เพื่อจะไปเมืองสองว่า "กรรมบ่มีมีใคร ช่าข้า" ในพระอภัยมณีนางระทึกากล่าวว่า "ไม่ถึงกรรมท้ออย่างไรก็ไม่ตาย ถ้าถึงกรรมท้อตายต้องวายปราณ" เมื่ออืเหนาเสียสลับุขบาด้วยความร้อนใจว่าจะต้องสูญเสียบุขบาให้แก่จรงกา ก็ได้ตั้งคำถามว่า "ถาวาสนาน้องจะต้องกัน" โดยทั่วไปเมื่อตัวละครได้สมรักกันเป็นโลกียสุขที่พึงปรารถนาอย่างยิ่งของบุคชนก็มักอ้างว่าบุคชนนำให้

แม้พุทธศาสนาจะปฏิเสธวิญญานในความหมายของตัวตน ที่เป็นการสืบต่อชีวิตในแต่ละชาติภพ แต่ก็ไม่ได้ปฏิเสธการเวียนว่ายตายเกิดอย่างชัดเจน แม้ในคัมภีร์ที่แสดงพุทธประวัติก็กล่าวถึง การระลึกชาติได้ว่าเป็นญาณหนึ่งในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า (พุทธทาส อินทปัญโญ ๒๕๐๐: ๑๕๑) ชาดกในพระไตรปิฎกซึ่งเดิมเป็นการยกเรื่องราวประกอบการเทศนาหลักธรรมในลักษณะอุทาหรณ์ ก็ได้รับคำอธิบายในอรรถกถา เป็นการเทศนาถึงพระอดีตชาติของพระพุทธเจ้า และมีธรรมเนียมเรื่องด้วยประชุมชาดก หรือสโมธาน ว่าบุคคลต่าง ๆ ในเรื่องคือผู้ใดในชาติของพระพุทธเจ้า

สำหรับบุคชน การเกาะเกี่ยวต่อสิ่งกระทบอารมณ์จนเป็นพฤติกรรมต่าง ๆ เช่น ความลุ่มหลง ความคั่งแค้น ความทวนทาวารณ์ที่ปรากฏในวรรณคดีตั้งแต่อยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นล้วนแต่เป็นพฤติกรรมที่มีมูลรากจากมโนกรรม ซึ่งแสดงถึงการตีความของผู้แต่งในกรอบของมโนทัศน์ทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะกรรมในชีวิตปัจจุบันที่อธิบายต้นสายปลายเหตุได้ ทั้งนี้ไม่อาจกล่าวได้ว่าผู้แต่งมีความมุ่งหมายที่จะเผยแพร่พุทธธรรม เพราะพุทธธรรมในแง่นี้ไม่ใช่สิ่งแปลกใหม่ในสังคมไทย แต่น่าจะลงความเห็นได้ว่า ผู้แต่งอาศัยพุทธธรรมเป็นเครื่องมืออธิบายเหตุผลของพฤติกรรมมนุษย์ซึ่งมีความเกี่ยวเนื่องกับการรับสรวรรณคดีเป็นอย่างมาก ดังเช่นในลิลิตพระลอ อารมณ์ประหวั่นพรันพรึงและสังเวชสลดใจจะเกิดขึ้นไม่ได้ และลิลิตพระลอจะกลายเป็นเรื่องรักธรรมดา ๆ เท่านั้น หากไม่มีการตีความของผู้แต่งผ่านการ "อัญญาเล็งดู" ของปู่เจ้าสมิงพรายถึงเจดนาในอดีตที่จะส่งผลมายังปัจจุบันชาติ เพื่อย้อวิชาผู้แต่ง ได้แสดงความขัดแย้งในจิตใจของพระลอเมื่อประจักษ์ในความไร้อำนาจทางวิญญานที่จะนำพาชีวิตของคนให้พ้นจากหายนะ เพราะ ไม่อาจถอนตัวให้พ้นจากหล่มแห่งบาปได้ เช่นเดียวกับในรามเกียรติ์ ซึ่งทศกัณฐ์ได้แสดงความสํนึกผิดเมื่อจะจบชีวิตว่า "ตัวเราชั่วเองจึงเสียชนม์ แล้วได้ร้อนรนทั้งแผ่นดิน" การสํนึกผิดเช่นนี้ไม่ปรากฏในรามายณะของวาลมิกิ (สมพร สิงห์โต ๒๕๒๐: ๒๓๙)

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไม่ปรากฏเรื่องที่เสนอปัญหาเชิงอภิปรัชญา แต่ไม่อาจกล่าวได้ว่า กวิมองชีวิตมนุษย์อย่างผิวเผิน นอกจากแสดงความรับรู้ในภาวะทางอารมณ์จากส่วนประกอบทางจิตของชีวิต ดังกล่าวในหัวข้อ ๑.๑ แล้ว ผู้แต่งยังได้แสดงว่ามนุษย์อาจแสดงความคิดและอารมณ์เมื่อเผชิญกับภาวะวิกฤตของชีวิตอย่างไร โดยเฉพาะเมื่อต้องเผชิญกับความขัดแย้งกับผู้อื่น หรือความขัดแย้งกับสิ่งที่ใหญ่โตกว่า เช่น อำนาจอรัฐ ค่านิยม หรือสถาบันสังคม

ดูเหมือนว่า การอ้างถึงกรรมเป็นสิ่งติดปากคนไทยและตัวละครในวรรณคดี อาจเป็นได้ว่าความรุนแรงของเหตุการณ์ซึ่งมีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของปัจเจกบุคคลในสมัยก่อนซึ่งมีการแย่งชิงอำนาจกัน เป็นนิจ รวมทั้งการลงโทษขั้นนอกกฎหมายถึงประหารก็เกิดขึ้นได้ง่าย การเข่นฆ่าและความตายเป็นสิ่งที่รุนแรงที่สุดในชีวิต คำอธิบายด้วยเหตุผลที่มองเห็นเฉพาะหน้าจึงไม่เพียงพอที่จะให้คำตอบแก่ความผันผวนอันรุนแรงดังกล่าว อำนาจกรรมซึ่งสามารถอ้างย้อนกลับไปในเหตุการณ์อันลึกลับในอดีตชาติแม้ไม่ชัดเจน แต่เมื่อประกอบกับความเชื่อว่าเป็นอำนาจที่ไม่มีสิ่งใดมายับยั้งได้ จึงพอเพียงที่จะผ่อนคลายความฉงนสนเท่ห์ และความทุนทุรายอันเนื่องมาจากความสูญเสียพลัดพรากอันรุนแรงนั้น นอกจากนั้นกรรมยังให้ความหวังว่า การสนองของกรรมเป็นจุดจบสิ้นของความทุกข์ เพราะแรงกรรมนั้น และมนุษย์อาจตั้งต้นใหม่ด้วยกรรมดีต่อไปหากมีดวงตาเห็นธรรม นอกจากนี้แม้กรรมเก่าหรือบุญกรรมจะได้รับการอ้างถึงมาก ก็น่าจะยังผลให้เกิดความระมัดระวังและไม่ตั้งอยู่ในความประมาทในการดำเนินชีวิตให้อยู่ในจริยธรรม ทั้งคำอธิบายเรื่องบุญกรรมก็ทำให้ความรู้สึกเชิงปฏิกิริยาต่อความพินาศสูญเสียลดลงมาก จนดำรงอยู่ในความสงบได้โดยไม่ฝาดฝืนต่ออำนาจที่เหนือกว่า โดยเฉพาะอำนาจที่เป็นที่เข้าใจว่ามีความชอบธรรมอย่างสมบูรณ์ เช่น การลงทัณฑ์จากพระมหากษัตริย์ ดังที่ขุนแผนกล่าวกับพลายงามเมื่อวันทองถูกประหารว่า "ผลกรรมจึงจำให้บรรลัย" และพลายงามก็กล่าวอย่างโหม้นสว่า "รับแรงมากับพระท้าวหน้า ขันฆ่าผ่าร่าราวกับเหาะ ที่แท้กรรมนำมาให้จำเพาะ เห็นเขาเจาะคอขาดกระเด็นไป" ในที่นี้ความหมายของวิบากกรรมจึงไม่แตกต่างจากพรหมลิขิต ดังที่ขุนแผนปลอบพลายงามเมื่อพ้นจากสลบด้วยความอาศูรว่า "อุตส่าห์สงบใจเจ้าไว้อย่าง... ธรรมดาเกิดมาทุกรูปนาม เราท่านก็คงตามกันตายไป อันบุรุษสตรีมีชีวิต เมื่อถึงพรหมลิขิตไม่อยู่ได้ ถึงมาตรแผ่นดินฟ้าคงคาโลย เหลิงกาลผลาญไหม้ก็เหลิงลง" ข้อความนี้เน้นความคิดเรื่องอนิจจังในฐานะกฎอันไร้ข้อยกเว้น คำว่า เหลิงกาลที่ผลาญไหม้ดินฟ้าอันยิ่งใหญ่บ่งความหมายถึงเวลาแห่งความสุคติสิ้นของทุกสิ่งทุกอย่างตามกฎธรรมชาติ

การอ้างถึงกรรมจึงให้ผล ๒ ประการคือ เป็นการแสดงความพิศวงขณะเผชิญหน้ากับความผันผวนอันสควิสัยจะแก้ไขได้ และเป็นการให้เหตุผลของปรากฏการณ์แห่งทุกขอันยิ่งใหญ่ในชีวิต เหตุผลนี้มีความหนักแน่นพอที่จะทำให้สงบระงับ และต่อสู้กับเหตุการณ์อื่นต่อไป โดยไม่ยอมจำนนให้ความสูญเสียมาเป็นเครื่องบั่นรอนสมรรถนะของชีวิตในเวลาที่เหลืออยู่

นอกจากนี้ยังมีลักษณะที่ ๓ คือตัวละครอ้างถึงกรรม เมื่อตัดสินใจเด็ดขาดที่จะเข้าเผชิญกับปัญหาอย่างเด็ดเดี่ยว โดยไม่พะวงกับความสูญเสียใด ๆ ที่จะเกิดขึ้นแม้แต่ชีวิตของตน ทั้งนี้ก็เพราะมีสิ่งอื่นที่เหนือกว่าชีวิต เช่น ในกรณีของขุนแผนที่กล่าวเมื่อจะไปลักวันทองจากเรือนขุนช้างว่า "ตามกรรมจะระย" ด้วยอาญา ไปเบื้องหน้าเป็นโฉนให้รู้ที่" นั้น ก็เพราะไม่อาจคำนึงชีวิตอย่างมีความสุขในขณะที่มีความคับแค้นครุ่นอยู่ หรือที่อินทรีชดกล่าวเมื่ออลานางสุวรรณ์กัญญา ก่อนเข้ารับครั้งสุดท้าย ในรามเกียรติ์ บทพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ว่า

อันกำเนิดเกิดมาในธานี	แม่นถึงที่ชีวันกับบรรลัย
พี่เป็นชายชมาอนุการสงคราม	จะกลัวความมรณานันหาไม่
จะสู้ตายตามกรรมที่ทำได้	จึงจะได้เลื่องชื่อลือชา

ก็แสดงว่า จุดมุ่งหมายของชีวิตมิได้อยู่ที่การรักษาชีวิตให้คงอยู่ตลอดกาล แต่เป็นการใช้ชีวิตอย่างสมศักดิ์ศรีตามหน้าที่ พฤติกรรมที่อยู่เหนือสัจจะคุณาของการรักษาชีวิตเช่นนี้ เป็นคุณสมบัติสำคัญ ของมนุษย์ที่กวีเล็งเห็นและแสดงออกอย่างงดงาม ความเชื่อที่ว่ากรรมเป็นเหตุผลของความ รุ่งเรืองและหายนะ ทำให้มีความกล้าที่จะเข้าเสี่ยง โดยเตรียมใจรับความไม่แน่นอนที่อาจเกิดขึ้น ได้ทุกขณะ หรือแม้แต่ความแน่นอนของความสูญเสียหากเชื่อว่าเป็นไปตามกรรมแล้วก็ยอมรับได้ อย่างไม่พร้อพริ้ง

ความคิดเรื่องทุกข์หรือชีวิตเป็นทุกข์ซึ่ง เป็นความคิดสำคัญข้อหนึ่งในไตรลักษณ์ทำให้กวีไม่ ปฏิเสธความทุกข์ของชีวิต ตรงกันข้ามกวีโดยเฉพาะ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้สืบทอดการเล่น ล้อกับความทุกข์ เช่น ในนิราศ แมื่อดูเหมือนว่านิราศคากลอนมีความเข้มของความรู้สึกน้อยกว่า นิราศคำโคลงของอยุธยา แต่รสอันหลากหลายในประสบการณ์ของผู้แต่ง ได้ชี้ว่าความทุกข์มีขอบ เขตกว้างขวางมากกว่าเรื่องของการรักระหว่างหญิงชายเท่านั้น การเจืออารมณ์ขันซึ่งแสดง

ท่าที่ในการมองปัญหาของกวีอย่างย่อแล้วเสียสรีได้แสดงว่าความทุกข์ของชีวิตไม่ใช่สิ่งโศคร้ายจนต้องหลบหลีก แต่มีคุณค่าควรแก่การพิจารณา พฤติกรรมของตัวละครเมื่อเผชิญความทุกข์ได้แสดงทั้งข้อดีและศักยภาพของมนุษย์ (ประเด็นเรื่องศักยภาพจะกล่าวในข้อ ๒)

กล่าวโดยสรุป แนวคิดเรื่องกรรมและ โตรลักษณ์ โดยเฉพาะทุกข์และอนิจจัง เป็นโลกทรรศน์สำคัญที่กวีตั้งแต่สมัยอยุธยาสามารถใช้เป็นวัสดุแสดงความลุ่มลึกของชีวิตที่ลึกลับเกินความเข้าใจของผู้ที่ยังติดข้องอยู่ในอวิชชาหรือไม่รู้แจ้ง ในความจริงของชีวิต งานประพันธ์ที่แสดงแนวคิดนี้เด่นชัดที่สุด คือ ลิลิตพระลอ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แมวกวีไม่ได้มุ่งเน้นความหมายเชิงอภิปรัชญา แต่ก็ไม่ได้ละเลยความซับซ้อนในกระบวนการทางจิตและความผกผันแปรเปลี่ยนของชีวิต แนวคิดเรื่องกรรมได้เป็นวัสดุในงานประพันธ์ของสมัยนี้ เพื่อแสดงความยิ่งใหญ่ของเหตุการณ์ โดยเฉพาะที่เป็นภาวะวิกฤติและผลกระทบอันรุนแรงต่อชีวิตซึ่งอยู่เหนือความคาดคะเน แม้เหตุการณ์นั้นจะ ได้แสดงว่ามนุษย์มีข้อจำกัดของความรุ่มลึกมาก ก็ได้แสดงด้วยว่า มนุษย์มีความยิ่งใหญ่และแกร่งกล้าในการเผชิญกับเหตุการณ์ดังกล่าว ผู้แต่งอาจให้ตัวละครอ้างอิงหรือคาดคะเนถึงบุพกรรมแต่ผู้แต่งก็ได้แสดงโดยชัดเจนว่า การกระทำอันประกอบด้วยเจตนาของตัวละครในปัจจุบันนั้นเอง เป็นส่วนสำคัญของชะตากรรม และยัง ได้แสดงอย่างถนัดด้วยว่า เจตนาของตัวละครที่นำไปสู่พฤติกรรมต่าง ๆ นั้น ประกอบด้วยภาวะซับซ้อนทางอารมณ์หรือส่วนประกอบทางจิตอย่างไร กล่าวได้ว่าโลกทรรศน์ดังกล่าวนี้เป็นการสืบต่อจากรรณคดีสมัยอยุธยา โดยที่กวีรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้แสดงว่าความยึดมั่นในตัวคนของมนุษย์เป็นปัจจัยสำคัญของความทุกข์และปัญหาของชีวิต แม้แนวคิดเรื่องกรรมจะ ได้รับการตีความที่แตกต่างจากพุทธธรรม โดยเน้นวิบากกรรมที่เป็นความรุ่งโรจน์หรือเสื่อมของลาภยศสรรเสริญมากกว่าผลที่เกิดขึ้นแก่คุณภาพของจิต ก็ได้แสดงความห่วงใยของปุถุชนที่พะวงหลงอยู่ในโลกียสุขคือรูปสกลันเสียงสัมผัส ว่าเป็นมูลเหตุของความขัดแย้งอันสำคัญ ทั้งความขัดแย้งภายใน และความขัดแย้งต่อผู้อื่น สถาบัน หรือสังคม

๒. ศักยภาพของมนุษย์

ดังกล่าวว่าวรรณคดีเป็นเรื่องของชีวิต ปัญหาของชีวิตเป็นวัสดุสำคัญของตัวงานที่จะสื่อความคิดความอ่านและความรู้สึกของผู้แต่งที่มีต่อชีวิตและโลก จึงเห็นได้ว่า ในท่ามกลางปัญหาที่เกิดจากส่วนประกอบทางจิตของชีวิตความขัดแย้งและชะตากรรม กวีผู้มีประสบการณ์ใน

การสัมผัสกับมนุษย์ได้แสดงว่ามนุษย์ยังมีศักยภาพในการดำเนินชีวิตตามเจตจำนงของคน ในวรรณคดีตั้งแต่อยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์คอนต้น อาจจำแนกศักยภาพของมนุษย์ออกเป็น ๒ หัวข้อ คือ ความแน่วแน่ในการกำหนดแนวทางชีวิต และการเรียนรู้

๒.๑ ความแน่วแน่ในการกำหนดแนวทางชีวิต โลกทรรศน์หรือระบบการคิดค้นคุณค่าที่แตกต่างกันเป็นเหตุผลสำคัญข้อหนึ่งที่ทำให้ปัจเจกบุคคลขัดแย้งกับสังคมหรือคนส่วนใหญ่ มหาเวสสันดรชาดก เป็นตัวอย่างอันเก่าแก่ของความขัดแย้งเช่นนี้ ชาวเมืองสีตี (ในไตรปิฎกกระบุหลายครั้งว่าประกอบด้วยชนหลายเหล่า คือ "พวกคนมีชื่อเสียง พระราชบุตร พวกพ่อค้าชาวนา พวกพราหมณ์ กองช่าง กองม้า กองรถ กองรบ ชาวนคมีสีตีทั้งสิ้น") พร้อมใจกันขับไล่พระเวสสันดรออกจากเมืองไปอยู่ ณ เขาวงกต "ตามทางที่พระราชามีโทษเสด็จไป" โทษครั้งนี้เกิดขึ้นเพราะพระเวสสันดรให้ช่างปัจจัยนาครทรัพย์คู่บ้านคู่เมืองแก่พราหมณ์จากบ้านเมืองอื่น ช่างนี้พระไตรปิฎกกล่าวว่า "สามารถรู้เขตแห่งยถุวิธีทุกอย่าง...เป็นทรัพย์อย่างประเสริฐ" มหาชาติคัมภีร์ กล่าวว่า "เป็นที่บูชาแก่ชาวเมือง" เพราะ "องอาจรู้จบสงคราม" จึงเป็น "ตั้งสามัญทรัพย์อันจาโรยแก่ชาวเมือง" ความสำคัญของช่างในฐานะสมบัติประจำเมือง เช่นนี้เป็นสิ่งที่เชื่อถือในสังคม ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์หมี่พานต์ บอกช้อกล่าวหาของชาวเมืองว่าพระเวสสันดร "กระทำผิดราชกิจประเพณีแต่โบราณ" การที่พระเจ้ากรุงสุโขทัยยอมต้องขับไล่พระเวสสันดรตามคำของชาวเมือง ก็เพราะเหตุผลที่พระองค์ตอบพระนางมุลีในทานกัณฑ์ (มหาชาติคัมภีร์) ว่า "บัดนี้ภูทักชอบขอบชนบศารบรีดนี้ดีราชประเพณีในเพรงนั้น ...ควรขับหนีพระศรีราชบรมบุตรอนนเบนธูแก่ชาวสีตีราชภูรนั้น...ผู้ลกเพศยนนดรเราเรารักแรงกว่าชีพารนี้ ...กูจาเปนจันญเทศลูกธิเบศวร์แห่งคนไปพันแลฯ"* ในฉบับ ร่ายยาวฯ ไม่มีข้อความดังกล่าว แต่ในกัณฑ์วนบเวสนมีถ้อยคำที่พระเวสสันดรกล่าวแก่ชัตรีย์เจตราชภูรที่จะไปทูลขอกภัยโทษจากพระเจ้าสุโขทัยให้ว่า "สมเด็จพระเจ้าสุโขทัยมทานราชธิราชก็ไม่มีอิสรภาพอนาจนเรื่องนี้... เพราะชนชาวสีตีมีความกาเริบเลิบสานเป็นการใหญ่... ถ้าพระองค์มีทรงบังคับดั่งนั้นก็ไม่ได้เพราะ เขาว่าทำทายว่าจะทำ

* ในพระไตรปิฎก กล่าวว่า "เราทาความยาเกรงต่อพระราชประเพณี จึงขับไล่พระราชโอรสผู้เป็นธงของชาวสีตี เราจาต้องขับไล่ลูกของคน ถึงแม้จะเป็นที่รักยิ่งกว่าชีวิตของเรา"

อันตรายแก่ท่านให้บรมนารถราชบิดาค่าย..."* ในกาพย์มหาชาติ กัณฑ์เดียวกัน พระเวสสันดร
กล่าวขอบพระคุณชาตรีเจตราชฎร์ในเชิงปฏิเสธด้วยเหตุผลว่า "...ใช้ว่าท้าวเธอผู้ทรงธรรม
บิดุเรศจะเป็นลัทธิพิเศษพิพากษาในพระอัยการกฤษฎีกาเมื่อไรมี..." และขอรับรองว่า "ถ้ามีเมตตา
ก็ให้ต้องธรรม ได้โปรดช่วยแนะนำให้เราไป ณ ห้องหิมาวาไลยบรรพตคีรีในการบัดนี้เกิดฯ"
เหตุผลที่ชาวเมืองกล้าที่จะแสดงความขัดแย้งต่อพระเวสสันดรนั้น ก็คือพระองค์ได้กระทำสิ่งที่เห็น
ชัดว่า "แผนกผิดคดีนิติกรรยาอย่างแต่ก่อนกาล" (ร้ายยาวๆ กัณฑ์มหाराช) และการกระทำที่
เห็นชัดมากที่สุดในเวลาต่อมาก็คือ การบริจาคบุตรทานแก่ชู้ชกนั้นเอง คังคดีฉินของหม่อมมาตย์
ราชเสวกในกรุงสี่ปี ในร้ายยาวๆ กัณฑ์มหाराช ว่า

ท่านทั้งปวงจงชวนกันวินิจฉัยในเนื้อคดีของพระยาชีเวสสันดร บางเมื่อเสด็จเนานนคร
เขตรนครอันไพบูลย์ ก็ทรงประสาทศเช่นทราชิตระกูลเกิดกับสาธรับบุญ จนไพร่ฟ้าประชาชน
ชวนกันเคืองชุ่นทูลให้เนรเทศ...คุณี่แผนกผิดคดีนิติกรรยาอย่างแต่ก่อนกาล...เออถ้าท้าว
เธอยินดีที่จะทาทานก็ควรที่จะเสียสละแต่เพียงทาสกรรมกรกฤษพรพาหนะอาชาชาติราชรถทรง
...ควรหรือบิดรมาปลิดปลดพระโอรสทั้งสองพระองค์ให้เป็นทาสขาดแก่ธอจารย์พันวิสัยจะ
ให้ท่านนี้แล้วแล

ข้อความดังกล่าวนี้แสดงว่าโมทัศน์ต่อการทาทานของพระเวสสันดร (และพระไตรปิฎก) ต่างจาก
โมทัศน์ต่อการทาทานของคนทั่วไปอยู่มากทีเดียว แต่ผู้ที่เข้าใจในจุดมุ่งหมายของพระเวสสันดร
ก็คือพระนางมัทรี ผู้ซึ่งทั้ง ๆ ที่มีเหตุขัดแย้งจะแตกสลายด้วยบิยวิโยค ก็ร่วมอนุโมทนาด้วยใจจริง
และภายหลังก็เต็มพระทัยที่พระเวสสันดรจะพระราชทานพระนางแก่ท้าวสักกะที่แปลงเป็นพราหมณ์
มาขอ ความเข้าใจของพระนางมัทรีเกิดขึ้นด้วยค้ำชูแจจของพระเวสสันดรที่เน้นว่ามีความมุ่งมั่น

* สำนวนของฉบับร้ายยาวๆ มีน้ำเสียงค่อนข้างหนักหนาชาวเมือง แต่ในฉบับพระ
ไตรปิฎก พระเวสสันดรกล่าวว่า "ในเรื่องนั้น แม้พระราชาก็ไม่ทรงเป็นอิสระ เพราะถ้าชาว
นครสี่ปีทั้งพลนิกาย และชวานนิคมโกรธเคืองแล้ว ก็ปรารถนาจะกักพระราชาเสีย เพราะเหตุ
แห่งข้าพเจ้าฯ"

ในพระโพธิญาณ มหาชาติคัมภีร์ลง กอดคาถาภาษาบาลีว่า "ทชฺชา สบฺบุริโส ทานํ อย่างพระโพธิสมภาร เป็นทางสัปรุช ตามพระพุทฺธประเพณีนี" ข้อความที่ว่า "ตามพระพุทฺธประเพณีนี" เป็นส่วนที่อธิบายเพิ่มเติม และน่าจะไม่ใช่สิ่งที่คนส่วนใหญ่ในเรื่องจะเข้าใจได้ มหาชาติคัมภีร์ลง ได้ย้ข้อความนี้ในตอนค้อนุโมทนาของพระนางมัทรี เพื่อสื่อความแก่ผู้เสพงานประพันธ์นั้นเอง ดังข้อความว่า

เทว ข้าแต่พิตรโพธิพงษ์ อนุโมทามิ ปวรา ช้อยชออนุโมทนา บุคฺคเก ซึ่งพระบิยบุตรบริจาคน... กิโยโย ทานํ ทโท ภว พระไทยทาทานก่องทวิ คุณทางที่จะบาเพ็ญพระโพธิญาณนั้นแล โยควิ มจฺเจรภูเตสุ กมลไมฺตระหนึ ตามทางพุทฺธประเพณีนีแต่อดีตกาลนั้นมา

ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์มัทรี ยกคาถามากล่าวก่อนเป็นช่วงยาว แล้วจึงแปลมีการแต่ง เดิมตอนที่สำคัญ ซึ่งแสดงความมุ่งมั่นในพระโพธิญาณอันทำให้พระนางมัทรีเข้าใจได้ ดังนี้

... จนแต่ชั้นลูกรักยกอดสงสารที่ยังยกให้เป็นทานได้ อันสองกุมารนี้ไซ้เป็นแต่ทานพาหิระกะภายนอกไม่อ้อมหน้ที่จะใคร้ให้อช้ฉดิกทานอีกนะ เจ้ามัทรี ถ้าแม้นมีบุคคลผู้ใดปรารถนาเนื้อหนึ่ง มังสัง โลกิตดวงหทัยนัยนเนตรทั้งซ้ายขวา พักก็จะแหะผ่าให้เป็นทานไม่ย่อท้อถึงเพียงนี้ มัทรีเอ่อยจงศรัทธาด้วยช่วยอนุโมทนาทาน ในการบัดนี้เกิด

มีผู้วิเคราะห์ว่ามหาชาติคัมภีร์ลงมีนัยทางการเมืองในแง่ที่ว่าต้องการปลุกฝังให้ประชาชนสันทึกว่าการกระทำ เช่น ชาวเมืองสีพีนั้นเป็นความวิปริตเนื่องจากไม่เข้าใจภารกิจอันสูงส่งของผู้ปกครอง ซึ่งแสดงว่าการเมืองเป็นเรื่องนอกเหนือจากความเข้าใจของสามัญชนธรรมดา และในที่สุด "อนาจบารมีของผู้ปกครอง ได้ยั้งผลให้เกิดความสงบสุขและเป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้นในสังคมอีกครั้งหนึ่ง" (สมบัติ จันทรวงศ์, ในสมบัติ จันทรวงศ์ และช้อยอนันต์ สมุทวณิช ๒๕๒๓: ๑๑๕-๑๒๐)

ข้อสรุปดังกล่าวสามารถโต้แย้งได้ด้วยคำถามเบื้องต้นว่าอะไรคือความหมายของคำว่าวิปริต แท้ที่จริงมหาชาติคัมภีร์ลงมิได้ย้าเน้นความวิปริตของชาวเมืองแต่ประการใด ในกัณฑ์วานปเวสสัน ที่พระเวสสันดรพูดถึงความโกรธแค้นของชาวเมืองนั้นเป็นเพียงการถ่ายทอดข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้น การตีความน้ำเสียงของคำในสมัยเก่าซึ่งมีความหมายต่างจากภาษาสมัยปัจจุบัน ต้อง

กระทำด้วยความระมัดระวัง ดังข้อความที่ยกมาประกอบคำวินิจฉัยข้างต้น เช่น "หทัยนั้นความคน
โกธ แกลิ่ง ปัพพาทกุโกล" และ "พระสฤษดิ์ยนิราชธูร์ แกลิ่ง ปัพพาทกุโกล" (จากกัณฑ์วันบเวสน์)
คำว่า แกลิ่ง ในสมัยอยุธยา นั้น มีความหมายว่า จงใจกระทำ เท่านั้น มิใช่กลั่นแกล้งทำให้เสียหาย
หรือทำให้เป็นทุกข์ เมื่อเนรเทศพระเวสสันดรแล้ว ไม่มีการระบุงถึงผลร้ายสิ่งใดต่อบ้านเมืองที่จะ
แสดงว่าเป็นผลของความวิปริตแต่ประการใด ส่วนพระเวสสันดรและพระนางมัทรีก็เต็มใจที่จะสละ
ราชสมบัติมาบำเพ็ญพรตอยู่ในป่า เพราะยอมรับมติของมหาชนตามหลักประเพณี แม้อาจมีความลง
และเศร้าใจอยู่บ้างตามประสาบุรุษ แต่ก็ผ่อนคลายลงด้วยการพรรณานความรื่นรมย์ของป่าที่อาจ
ทดแทนความอาลัยในราชสมบัติได้ การเนรเทศมิได้ทำลายความมุ่งมั่นที่จะยิววิถีทางอันคนเห็น
ชอบแล้ว ดังเห็นจากการบริจาคทานเป็นระยะมาโดยตลอด นับตั้งแต่ก่อนออกจากเมืองจนถึง
บริจากราชรถและพาหนะ มหาชาติค้ำหลวง กล่าวถึงความรู้สึกเบิกบานของพระเวสสันดรและ
พระนางมัทรี เมื่ออุ้มโอรสธิดา ดำเนินเข้าสู่ป่าด้วยพระบาทเปล้า ว่า

ราชา กุมาริ อาทาย	ปางนั้นนเจ้าพญาแพศยัน-
ครได้จอมขวัญ	ซาสีพิลาสลักษณา
ราชบุตตี จ ทาริกิ	มัทรีมัททราชธิดา
ได้แก้วกัณฑา	สององค้อมองคสองอร
สมุโหมทมานา ปุกกามุ	สองท่านสองท้าวบจร
สโมทสโมสร	สมรรคสมานบานใจ
อญญมญญุ บิยิ วทา	นักท้าวน้องท้าวหน่อโท
อมกตยสารไส	กันแสนสสทเสนา

การบริจาคข้างปัจจัยนาคเพื่อผ่อนคลายความเดือดร้อนของชาวเมืองอื่น ก่อให้เกิดความ
ขัดแย้งกับประชาชนก็ เพราะตั้งอยู่ในระบอบคุณค่าของ โลกทรรศน์ที่อยู่เหนือโลก เป็นการมุ่งสู่ความ
ไพบูลย์ในทางธรรมอันไปพ้นจากความลุ่มหลงในการคิดยึดหวงแทนหน่วงรั้งในสิ่งสมมุติ แนวคิด
เช่นนี้มีใช้จะ เข้าใจกันได้โดยง่าย และน่าจะล่อแหลมต่อความมั่นคงทางการเมืองของรัฐอยู่มาก
ความมุ่งมั่นในการบริจาคทานของพระเวสสันดรจนสามารถยกลูกเมียให้เป็นทานได้ เป็นสิ่งชวน
ลงนและนำคิดฉินในหมู่คนทั่วไป (ดังเห็นได้ในกัณฑ์มหาพรต) ฉบับ รายยาวฯ กัณฑ์กุมาร จึงเพิ่มคำ
พูดของพระเวสสันดรต่อกัณฑาที่รำไห้เอาไว้ว่า "...มาครว่าถ้าบิดานี้มีเงินและทองแล้วเกิดรา พ่อมี

“ให้สองกษัตริย์ต้องระเหินระหกตกไปไกลเลยนะลูกเอ๊ย ครั้งนี้พระบิดามาไร้สิ้นไร้เสียที่สุด...”
ส่วนที่ตรัสแก่ชุกก็ได้นั้นความรักต่อบุตรมากขึ้น โดยไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก เพื่อชี้ว่ารักต่อพระ
โพธิญาณมากเพียงไรจึงยอมสละบุตรได้ ดังจะยกข้อความในมหาชาติคาถาลวง และร้อยยาวามา
เทียบกันต่อ

มหาชาติคาถาลวง

คุกรชัชชกาจารย์ อันว่าสรรเพชดาณนี้เป็นที่รัก แห่งกุนิกในสงสาร มีประมาณน้อย ได้
ร้อยเท่าพันแสนทวี กว่าสองกุมารกุมารนี้แล ... คงจริงอันว่าทานกู่ให้ด้วยดี เพื่อสอง
กุมารกุมารรักนัก กูก็จะชักให้เบนนาน ค่าย่างย่นนั้น

ร้อยยาวา

พราหมณ์เอ๊ย ลูกทั้งสองของเรานี้เรารักดวงใจนัยนเนตร เหตุว่าเรารักพระโพธิญาณ
ยิ่งกว่าสองกุมารได้ร้อยเท่าพันทวี...

แต่ครั้งเมื่อพราหมณ์เขียนศีกุมารทั้งสองอย่างคร่ำคร่าต่อหน้าต่อตา ความขุ่นแค้นและ โทมนัส
ก็บังเกิดขึ้นในดวงหทัย มหาชาติคาถาลวง และร้อยยาวา กล่าวถึงความเจ็บแค้นนี้ถึงสองครั้งสอง
ครา กว่าที่พระองค์จะข่มใจด้วยอุเบกขาได้สำเร็จ สิ่งที่ทบทวนสวดสวดแก่ผู้อ่านก็คือ ยิ่งความเจ็บปวด
มีมากเพียงไร ความมุ่งมั่นในจุดหมายของชีวิตของมหาบุรุษย่อมปรากฏชัดเพียงนั้น คำตอบของชาลี
ต่อคำถามพระอัยกา ว่า ขณะบริจาคบุตรทานนั้นพระเวสสันดรเปี่ยมไปด้วยความทุกข์ทรมาน จึง
ทำให้พระองค์ได้รับความเห็นใจและสรรเสริญ ขณะที่ชาวกาลิงคราชฎีรณาช้างมากวายนคร พร้อม
กับที่ชาวเมืองคิดจะอัญเชิญพระองค์กลับพระนคร สิ่งที่น่าสนใจคือการถวายช้างคืนไม่ปรากฏใน
พระไตรปิฎก ทั้งนี้ที่เดิมเข้ามาในฉบับอรุณกถา และปรากฏในมหาชาติคาถาลวง และร้อยยาวา
นั้นน่าจะ เป็นเพราะต้องการให้ความสบายใจแก่ผู้ที่ยังห่วงใยในความมั่นคงของรัฐ และประนี
ประนอมว่าแนวคิดในทางธรรมและทางโลกนั้นไม่ได้ขัดแย้งกัน

ดังนั้นศักยภาพอันสำคัญประการหนึ่งของมนุษย์ที่ปรากฏในวรรณคดีเก่าแก่นี้ ซึ่งยังตรึงใจคนสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอยู่ ก็คือความมุ่งมั่นในวิถีปฏิบัติของตน ซึ่งไม่จำเป็นต้องคล้อยตามสิ่งแวดล้อม หรือค่านิยมของสังคม ความมุ่งมั่นนี้เกิดขึ้นด้วยความตระหนักรู้ในจุดมุ่งหมายของตน และมีส่วนช่วยสร้างทรศนคติใหม่แก่ผู้อื่นหรือสังคมได้ด้วย

วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอีกเรื่องหนึ่งที่แสดงศักยภาพเช่นนี้ คือ บทละครนอกเรื่อง เรื่องสังข์ทอง พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ นางรจนา เป็นตัวแทนของมนุษย์ที่แน่วแน่ในแนวทางของตน ด้วยความรู้แจ้งแก่ใจ จึงมีความอดกลั้นและความอดทนต่อความยากลำบากท่ามกลางการตำหนิตติเตียนจากผู้เข้าไม่ถึงความจริง

คำพูดของรจนาเมื่อกราบทูลนางมณฑาเมื่อจะถูกขับไปอยู่ปลายนา แสดงถึงความหนักแน่นและเยือกเย็นของวุฒิภาวะทางอารมณ์ ประกอบด้วยการผ่อนปรนต่อความโกรธเคืองขุ่นหมองของบิดามารดาด้วยการวิงวอนขอโทษและปลอบโยน

.....	ทั้งนี้เพราะกรรมได้ทำไว้
แต่น้ำใสใจจริงของข้า	จะรักใคร่เงาะปานนั้นหาไม่
ซึ่งหมายมั่นครั้นลูกจะว่าไป	ที่โทษใครเลยจะเห็นจริง
<u>อันชั่วศมิไซ้จะไม่รู้</u>	<u>เหมือนน้ำท่วมปากอยู่จึงสู้สิ่ง</u>
ถึงชนกชนนีจะชังชิ่ง	ลูกจะวิงวอนง้อขอโทษกรรม
<u>ทั้งนี้สุดแท้แต่ว่าสนา</u>	<u>จะก้มหน้าใช้กรรมให้สิ้นก่อน</u>
ยากเย็นอย่างไรไม่ทุกข์ร้อน	มารดรอย่าทรงโตกาลัย

การกล่าวอ้างถึงกรรมในที่นี้ จึงเป็นการพยายามอธิบายสิ่งที่ลับเร้นจากความเข้าใจของคนทั่วไป ให้เป็นที่เข้าใจได้บ้าง ในขณะที่เดียวกันก็ยืนยันความรู้ผิดชอบชั่วดีของตน การยืนยันแนวทางของตนด้วยขันติและโสรัจจะ ประกอบด้วยความเข้าใจในความรู้สึกของพ่อแม่ที่ปรารถนาดีต่อตน เช่นนี้ มีลักษณะเป็นขบถต่อค่านิยมที่ตัดสินกันที่ภายนอก แม้ยังไม่ใช้การขบถอย่างเต็มที่เพราะเจ้าเงาะเป็นเพียงรูปร่างและพระสังข์ตัวจริงก็เป็นเชื้อสายกษัตริย์ อย่างไรก็ตามน่าสังเกตว่าในขณะที่ตัดสินใจเสี่ยงพวงมาลัย รจนามิได้รู้แน่ชัดถึงชาติกำเนิดและความเป็นมาของพระสังข์

เป็นแต่อาศัยสัมผัสของความรู้สึกมากกว่าเหตุผล คำอธิบายว่าเทวดา "นาซึก" ให้เห็นรูปท่อนั้น เป็นชนบทย่างหนึ่งในการให้เหตุผลแก่สิ่งที่คุณแปลกอย่างน่าพิศวง แต่อาจมีความหมายในระดับหนึ่ง เป็นการพินิจอันแหลมคมที่ทำให้เชื่อมั่นจนลืมนอนหลับให้กาลเวลาเป็นเครื่องพิสูจน์ โดยไม่หวั่นไหวต่อการลงทัณฑ์และคำติเตียนเย้ยหยัน

ในส่วนของคุณพระสังข์นั้น ที่หนีจากนางพันธุรัตมารดาเลี้ยงจนนางเสียใจจนแตกตาย ก็ด้วยความมุ่งมั่นที่จะตามหามารดาซึ่งทุกข์ยากลำบากอยู่ มิใช่ด้วยความรังเกียจหรือหวาดกลัวในมารดาเลี้ยงที่ตนได้ล่วงรู้ว่าเป็นยักษ์มารแต่อย่างใด ดังบทพระราชนิพนธ์กล่าวถึงความค้ำใจของคุณพระสังข์ว่า

.....	ถอนฤทัยราลึกศรีภรรยา
คิดถึงชนนีที่เกิดเกล้า	จะโศกเศร้าทุกข์ทนบ่นหา
แต่มาอยู่เมืองมารก็นานช้ำ	ไม่รู้ว่าจะเป็นตายร้ายดี
ซึ่งกูจะหลงอยู่ในเมืองยักษ์	แม้หมันลึกรูปเงาะเหาะหนี
ที่ไหนจะได้เห็นชนนี	นับปี เดือนแล้วจะแคล้วไป
จำจะคิดติดตามสืบหา	ให้พบพานมารดาจงได้

เมื่อจะจากไป ก็มีความอาลัยในมารดาเลี้ยงอย่างยิ่ง ดังคำประพันธ์ว่า

ไออันจามารดาเลี้ยง	เคยถนอมกลม่อมเกลี้ยงรักใคร่
แสนสนิทพิศวาสตั้งดวงใจ	มิให้ลูกยาอนาทร
พระคุณล้าลอบจับดินแดน	ยังมีได้ทดแทนพระคุณก่อน
วันนี้จะพลัดพรากจากจร	มารดรค่อยอยู่จงดี
แม้ลูกไปไม่ม้วยมรณา	จะกลับมาราบบาททบทวี
รำพลาทางทรงไต่	อยู่ที่ปราสาทเพียงชาติใจ

ความมุ่งมั่นที่จะค้นหามารดาให้พบ ทำให้สัจจาธิษฐานที่คุณพระสังข์อ้างถึงคุณมารดา สามารถป้องกันนางพันธุรัตไม่ให้ติดตามขึ้นไปถึงยอดเขาได้ และเป็นเหตุอันไม่ตั้งใจที่ทำให้นางถึง

แก้สิ้นชีวิตด้วยความวิบวาท การแปลงกายมาในร่างเงาจึงเป็นการผจญภัยที่สามารถยั่วล้อ
ความอ่อนด้อยของผู้อื่น เช่นความเห่อเหิมवादฤทธิอำนาจที่ไม่มีจริงของทกเขย ความหลงในอดีต
อันรุ่งเรืองตามประสาคนชราของท้าวสามนต์แต่แก้ปัญหาเฉพาะหน้าไม่ได้ ความอิจฉาแข่งดีของ
ทกนางที่ชั่วแค้นและคอยเสียดสีรจนาทั้ง ๆ ที่เป็นพี่น้องร่วมท้องกัน การผจญภัยในรูปลักษณะที่ด่า
ด้อยเช่นนี้ได้ให้บทเรียนแก่ผู้อื่นอย่างผู้ที่เหนือกว่า และเป็นองค์ประกอบหลักอันมีรสชาติ

ความผันผวนของชีวิตเป็นโอกาสอันสำคัญที่จะพิสูจน์ความแน่วแน่มนุษย์ แม้เมื่อต้อง
เผชิญหน้ากับสิ่งที่เรียกว่า ฆะตกรรม ดังเช่น อินทรชิตทูลนางมณีโทในพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑
ว่า "ตัวลูกเกิดมาเป็นชายชาย จะกลัวการสงครามอะไรได้ ถึงกรรมแล้วจะบรลลัย ไม่คิด
เสียดายชีวา มาตราแม้นตัวตายจะไว้วัยศ ให้ปรากฏเกียรติไปกายหน้า" การเผชิญฆะตกรรมอย่าง
องอาจของฝ่ายปฏิบัติเช่นนี้ เป็นนวลักษณ์ของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งแสดงถึงความ
เข้าใจอันลุ่มลึกต่อชีวิต ความสมดุลระหว่างความชื่นชมในตัวเอง และความเห็นใจในฝ่ายปฏิบัติ
เป็นสุนทรียารมณ์อันสำคัญของวรรณคดีในสมัยนี้ ในส่วนของฝ่ายปฏิบัติ การเผยความขัดแย้งทาง
อารมณ์ ความตระหนักในศักดิ์ศรีที่มีอำนาจเหนือความอาลัยชีวิต เป็นส่วนดีที่พึงเชิดชูของมนุษย์
และทำให้ความสูญเสียของฝ่ายปฏิบัติเป็นส่วนที่น่าอาวรณ์โดยที่ไม่ได้ลดทอนความชื่นชมในตัวเอง
กลับทำให้รู้สึกตัวว่าตัวเองได้รับชัยชนะอย่างสมศักดิ์ศรีจากการชกเดียวกับผู้มีศักดิ์ศรีเสมอกัน

ในส่วนของตัวเองนั้น ศักยภาพจะปรากฏท่ามกลางปัญหาและความผันผวนเช่นเดียวกัน
ผู้แต่งได้แสดงว่าแม้มนุษย์มีความหยิ่งรู้อันจำกัด โดยเฉพาะเหตุการณ์ในอนาคต ในขณะที่มีจิตใจ
สัมพันธ์กับความทุกข์ร้อนสาหัส ก็มีอีกด้านหนึ่งซึ่งมุ่งมั่นฝ่าฟันไปแม้ปราศจากเครื่องช่วยเหลือใด ๆ
สมุทรโฆษคณินท์ ตอนปลายได้ชี้ว่า พระขรรค์ที่ได้รับจากวิทยากรนั้น แท้ที่จริงแล้วเป็นสิ่งแปลก
ปลอมของชีวิต เพราะเมื่อสูญหายไปด้วยความเลินเล่อของกษัตริย์ทั้งสอง และด้วยความมั่งง่าย
ของวิทยากรผู้มาชโยด้วยเหตุผลเพียงแต่ต้องการพิสูจน์ว่าทั้งสองเป็นมนุษย์หรือเป็นเทพเท่านั้น
บำนิพพานอันรื่นรมย์ก็กลับกลายเป็นสถานที่อันขวนขวาดทวนหากจะต้องใช้ชีวิตอยู่ต่อไป

ในสถานการณ์เช่นนั้น สิ่งประกอบภายนอกของชีวิตไม่ว่าชาติกำเนิดหรือสถานภาพทาง
สังคม ซึ่งเป็นที่มาของศักดิ์อำนาจ และบริวาร ก็คือสิ่งไร้ความหมายโดยสิ้นเชิง สมุทรโฆษ และ
พินทุมดี ก็คือมนุษย์ซึ่งต้องผจญภัยธรรมชาติอันยิ่งใหญ่ มีแต่ปัญญาและอารมณ์ที่จะนำพาให้มุ่งหน้าไป

บทประพันธ์ได้เน้นย้ำความมีพลังอำนาจของธรรมชาติ คือ ห้วงน้ำใหญ่อันครึกโครมปั่นป่วน และ การตกลงใจอันเด็ดเดี่ยวของกษัตริย์ทั้งสองที่จะฝากชีวิตไว้ในห้วงน้ำนั้น ซึ่งมีทั้งลักษณะ เป็นปฏิบัณฑ์ ต่อชีวิต และลักษณะที่จะเอื้ออำนวยให้รอดพ้นจากภาวะวิกฤตได้ ด้วยลักษณะ เลื่อนไหลของสายน้ำที่จะพัดพาไปสู่ดินแดนอื่น แม้ห้วงน้ำนั้นดูกว้างใหญ่จนเหลือกำลังที่จะว่ายพ้นไปได้ แต่ก็ไม่ยิ่งใหญ่เกินกว่าความหวัง

.....
ใหญ่โยชนวีการประมาณ
เหลือล้นกำลังชน
ไหลเชี่ยวคูเกลียวชลา

.....
ระเมียลหมายสุดสายตา
จะว่ายพ้นเกลิงกลา
แลคล้ำคลิ่นคะครั้นโครม

ไม่มีสิ่งใดที่จะให้ยึดเหนี่ยว การอยู่หรือจะข้ามมหานทีไปโดยไม่แตกต่างอะไรกัน ไม่มี อำนาจวิเศษมหัศจรรย์ใด ๆ จะบันดาลได้ นอกจากการเสี่ยงบุญและบาปที่ได้บำเพ็ญมาแต่ปางหลัง

จักอยู่จักจรข้ามตามภิรณที
เสมอวายชีวิต คั่งกัน
คนเป็นตายก็ลองว่ายชโลทรมหรร-
ณพตามบุญบาปบรรพ์ บำเพ็ญ

ความหวั่นไหวทางอารมณ์ เป็นสิ่งที่กวีเน้นเป็นพิเศษ เพื่อแสดงว่ามนุษย์แม้มีความมุ่งมั่นก็มี ความอ่อนแอสะทกสะเทือน แต่ความสะทกไหวนั้นมิอาจยับยั้งความมั่นหมายได้ สมุทรโฆษคัตถ์กล่าวว่า เมื่อกษัตริย์ทั้งสองตัดสินใจจะเสี่ยงชีวิตข้ามห้วงน้ำนั้น ได้กล่าวขอมาซึ่งกันและกันหากได้ มีการล่วงเกินกันมาก่อน

เสร็จสองชดิยขมาสุภาษิตบรรหาร
ต่างตระกองสกันธฝสาน ฬิลาบ
ชลเนตรธึเบศร์กะกั้งยังพักตร์อรอาบ
นัยนามพุนชทราบ พระทรง

ต่างเสวยอาศรมผ่นาวจิตระลวง
ละลึ่งทุกขเหลือดวง บเปลือง

ความรู้ทางอารมณ์ของมนุษย์ จึงปรากฏเป็นปัจจัยสำคัญของปัญหาและศักยภาพในการเผชิญปัญหา ความรู้ทางอารมณ์ของตัวละครที่มีหลังครอบงำจิตใจอาจเป็นทั้งเหตุแห่งปัญหา และความมุ่งมั่นที่จะเอาชนะปัญหา ความปฏิบัติผูกพันของกษัตริย์ทั้งสอง แม้มีมูลมาจากความรักใคร่อย่างหญิงชายตามประสาบุดูชน ก็มีสายสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นเพราะความเห็นอกเห็นใจกันในการร่วมทุกข์และการตระหนักค่าซึ่งกันและกัน ซึ่งอยู่เหนือความต้องการทางสัญชาตญาณเท่านั้น พฤติกรรมเช่นนี้ เป็นสิ่งสำคัญที่ให้ความรู้สึกชื่นชมต่อมนุษย์ แม้มีความผิดพลาดอ่อนด้อยบางประการ

ในอิเหนาพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ความปฏิบัติผูกพันของอิเหนาคอขุขบาเป็นเหตุให้ละเมิดประเพณีพร้อม ๆ กับที่กลายเป็นการละเมิดต่อเทพ ซึ่งพิโรธรุนแรงต่อความอหังการของนัคดา ดังข้อความว่า

แค้นด้วยอิเหนานัคดา	อหังการก่อเภทเหตุใหญ่
กุแกล้งสรรค์ขุขบาลงไป	หวังจะให้ เป็นคู่ครองกัน
ก็ไม่เลื่องตามวงศ์ที่จงให้	ทำตามน้ำใจหนั้น
รักแต่ที่คำพาศ์พันธุ์	บากันตครอนบ่ทอนคิด
เคิมว่าไม่เลื่องขุขบา	แล้วกลับมาภิรมย์สมสนิท
กมิให้สู่มชมิชิต	จะปลคปลิตขุขบาพาไป
ถึงจะพบพานกันวันหน้า	จะทรมานให้แทบเลือดตาไหล

หากความทุกข์ทรมานจนแทบเลือดตาไหล เป็นผลของความอหังการของมนุษย์ที่บังอาจฝ่าฝืนเทวโองการอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ เพราะความเรียกร้องทางอารมณ์อย่างแรงกล้า ก็เป็นสิ่งที่น่าเห็นใจสำหรับบุดูชน อหังการของมนุษย์จึงเป็นสิ่งที่ยืนยันความมองอาจของความ เป็นมนุษย์ และอำนาจบัญชาของสวรรค์ก็เป็นเพียงสิ่งพิสูจน์อหังการนั้นว่าจะยืนหยัดต่อทุกข์ทรมานได้สักปานใดเมื่อไม่อาจหลบหลีกอหังการนั้นให้สิ้นไป การบันดาลของเทพเจ้าจึงเป็นเครื่องหมายของขอบเขตอันใหญ่หลวงของปัญหา ซึ่งทำลายศักยภาพในการรวบรวมกำลังความคิดความรู้สึกมาเป็นพลังที่จะ

ดำเนินตามวิถีทางอันตนได้เลือกแล้ว

การที่พระอภัยมณีและศรีสุวรรณถูกกริ้วจนตัดสินใจออกจากเมืองไปเผชิญโชคด้วยตนเอง ในฐานะสามัญชนนั้น ก็เป็นผลจากการเลือกและอหังการของกษัตริย์ทั้งสองที่แน่ใจว่าสิ่งที่ตนเลือกนั้น ถูกต้อง เมื่อพระอภัยและศรีสุวรรณเดินทางไปเสาะหาวิชานี้ได้เลือกเรียนตามการวินิจฉัยของตน โดยไม่เฉลียวใจถึงปัญหาที่จะเกิดภายหลัง เมื่อพบประกาศของอาจารย์วิชาปี พระอภัยได้กล่าวว่า "อันวิชาสิ่งนี้ชอบใจ" ด้วยเหตุผลที่ว่า "...ใจนี้รักทางนักเลง หมายถึงเพลงคนครื้นครึกจริง ถึงการเล่นเป็นที่ประโลมโลก ได้ดับโศกสูญหายทั้งชายหญิง" ส่วนศรีสุวรรณ เลือกกระบี่กระบอง เพราะ "จะชิงชัยข้าศึกไม่หนักเกรง" เมื่อกลับถึงเมืองกลับกลายเป็นว่า

เป็นกษัตริย์จักรพรรดิพิศดาร	มาเรียนการเช่นนั้นด้วยอันใด
ลูกกาลมีมีแต่จะขายหน้า	ช่างชั่วช้าทุจริตผิควีสัย
จะให้อยู่เวียงวังก็จังไร	ขอบแต่ใส่คอสั่งเสียจากเมือง

ในเมื่อสิ่งที่ผิดจากวิสัยที่เคยทำกันมานั้นเป็นความทุจริตและจังไร อหังการทำให้สองพี่น้องตัดสินใจว่า "พระกริ้วกราดคาดโทษว่าโจดเขลา พักกับเจ้านี้ก็เห็นไม่เป็นผล อยู่ก็อายไพร่ฟ้าประชาชน ผิดก็ดันคั้นไปในไพร่วัน" ด้วยความเชื่อว่า "มีความรู้อยู่กับตัวกลัวอะไร ชีวิตไม่ปลดปลงคงได้ดี"

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นเรื่องที่เปิดโอกาสให้มนุษย์ได้แสวงหาและแสดงศักยภาพของตนได้เด่นชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเทียบกับเรื่องที่เทพเจ้ามีบทบาทในการช่วยเหลือระดับประคองคนดี แม้ไม่ได้บันดาลโชคชะตาอย่างเด็ดขาดสิ้นเชิง เช่น รามเกียรติ์ อิเหนา และบทละครนอก เช่น มณีพิชัย สังข์ทอง สังข์ศิลป์ชัย ซึ่งตัวละครสามารถเผชิญชะตากรรมอย่างไม่ว่าแห้วจนเกินไป และมีพลังอำนาจบางประการจากเทพในการรักษาอุคมคติและหลักการของตนไว้ได้อย่างตลอดรอดภัย ในระดับลึกอำนาจในการค้าจุนจุดหมายของชีวิต เช่น สีดารักษาความบริสุทธิ์จากการล่วงล้ำของทศกัณฐ์ไว้ได้ ก็คือคุณความดีที่ยึดมั่นในความจงรักต่อพระราม แต่ลักษณะเช่นนี้ก็มีกลิ่นอายของอุคมคตินิยมอย่างสูง ซึ่งไม่แน่ว่ามีโอกาสเกิดขึ้นในชีวิตจริงได้สักเท่าใด ถึงขุนแผนจะ "น้อยใจนัก" ที่วันทองไม่ "ซื้อครองสัตย์สุจริต" อย่างเช่นสีดา และ "เสียศีลสุศลันท์ทุกอย่างไป" ผู้

อ่านผู้ฟัง และแม้แต่ขุนแผนเองก็รู้อยู่แก่ใจว่าวันทอง ไม่สามารถซื้อครองสัจย์สุจริตในสถานการณ์เช่น นั้นได้ หากยังไม่ใช้พระลักษมีอวตารลงมา

อย่างไรก็ตาม แม้ในภาวะคับขันบีบคั้นรุนแรง เมื่อต้องเผชิญกับการเรียกร้อง และ ความข่มขู่เอาด้วยกำลังเพียงใด วันทอง ได้รักษาหลักการอันนำนิยมของชีวิตไว้ได้ คือ ความอดทน อดกลั้นและให้อภัยต่อผู้เป็นที่รัก ซึ่งต่างเห็นแก่ตัวไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน นับตั้งแต่ ขุนช้าง ขุนแผน จนถึงจมน้ำวายุ ที่พรากรแม่จากพ่อเลี้ยง โดยผลการด้วยความแค้น ถึงขนาดกล่าวว่า "แม้มีใบบอกให้ถามก็ ตามใจ จะบาปกรรมอย่างไรก็ตามที่ จะตัดเอาศีรษะของแม่ไป ทั้งแต่ตัวไว้ให้อยู่ที่นี่" การผ่อนปรน และประนีประนอมตามความต้องการของผู้เป็นที่รัก เป็นทั้งผลของความละเอียดอ่อนทางอารมณ์ และ เหตุแห่งหายนะของชีวิตอัน เนื่องจากการพิพากษาของผู้ทรงอำนาจที่มองข้ามความจริงอัน ละเอียตอ่อนน้อม ชีวิตของวันทองจึงให้ความประทับใจในการให้ ซึ่งแม้จนวาระสุดท้ายก็ให้อภัย และหวังดีต่อผู้อื่น ดังที่ห้ามขุนแผนเมื่อจะเข้าไปขอพระราชทานโทษว่า "จะต้องโทษกับน้องเป็น สองตาย พ่ออย่าหมายเลยว่ามีเมียจะเป็นตัว" จนขุนแผน "สุดอาลัยล้มผางลงกลางคืน" และ "ฝูง คนมาคูดูยู่ที่นั่น ไม่อาจกลั้นโศกได้ร้องไห้สิ้น" วันทองยังห่วงแม้แต่ความรู้สึกของลูกชาย ดังกล่าวว่า "พ่อจะเห็นมารดาสักครึ่งวัน พี่นั้นสูญเปล่าเป็นเถ้าถ่าน จะได้แค่คิดถึงคะนึ่งนาน กลับไป บ้านเกิดลูกอยู่รอรอเย็น เมื่อเวลาเขาฆ่าแม่คอขาด จะอนาถไม่น่าจะแลเห็น เจ้าคุณหน้าแม่เสียแต่ แม่ยังเป็น นึกถึงจะได้เห็นหน้ามารดา"

กล่าวโดยสรุป ศักยภาพของมนุษย์ที่แสดงผ่านตัวละครในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในแง่ความแน่วแน่ในการกำหนดแนวทางชีวิต เป็นสิ่งยืนยันความเชื่อมั่นในมนุษย์ในโลกทรรศน์ของ กวี ความเชื่อมั่นนี้คือความเชื่อมั่นในคุณค่าของชีวิตที่จะเผชิญทุกข์หรือสู้ทนต่อความทุกข์แม้หวั่นไหว เพื่อรักษาคงไว้ซึ่งสิ่งที่เหนือกว่า การเน้นความทุกข์ทรมานในสัมพัทธ์ทางอารมณ์ของตัวละครได้ หนุนความยิ่งใหญ่ของมนุษย์ผู้ไม่ยอมจำนนต่อชะตากรรม ดังเช่น พระเวสสันดร พระสมุทรโฆษ หินทุมดี ขุนแผน วันทอง พระสังข์ รจนา อิเหนา พระอภัยมณี และนางละเวง แม้กระทั่งพระ มหาอุปราชาก็ทำให้เห็นว่าความยิ่งใหญ่ของมนุษย์ไม่ได้จำกัดเฉพาะในตัวเอกเท่านั้น

๒.๒ การเรียนรู้ เหตุผลสำคัญส่วนหนึ่งที่ทำให้ขุนแผนกล่าวคำว่า "ตามกรรม จะระย้าด้วยอาญา" ก็คือความเชื่อมั่นว่า "ตัวกูก็ล้อชว่าคนดี" คำว่า "คนดี" หรือ พุคิให้ยาว

กว่านี้ว่า "คนดีมีวิชา" มีนัยะบ่งชี้ถึงการเรียนรู้ ซึ่งเป็นที่มั่นสำคัญของอหังการและศักยภาพของมนุษย์ที่จะจัดการกับปัญหา ศักยภาพขั้นพื้นฐานของมนุษย์ก็คือศักยภาพในการเรียนรู้นั่นเอง

คำว่าวิชา ซึ่งหมายถึงความรู้ ดังที่กล่าวควบกันว่า วิชาความรู้ นั้น หมายถึงสิ่งที่ค้นคิดขึ้นหรือค้นพบได้ในกระบวนการคิดของมนุษย์ เป็นสิ่งที่ถ่ายทอดกันได้ วิชาจึงเป็นสิ่งที่สัมพันธ์เกี่ยวข้องกับปัญหา และให้ผลในเชิงปฏิบัติ กล่าวได้ว่า วิชาเกิดขึ้นเพื่อสนองความใฝ่รู้ของมนุษย์เมื่อเกิดความฉงนในปรากฏการณ์ต่าง ๆ รวมทั้งกระบวนการภายในของชีวิตและความขัดแย้งนานาประการ วิชากับการเรียนรู้เป็นสิ่งเชื่อมโยงกัน การเรียนรู้ในประสบการณ์ของบุคคลทำให้เกิดข้อสรุปเป็นวิชา และส่งทอดต่อไปในกระบวนการเรียนรู้ของผู้อื่น

ในพุทธศาสนา วิชา หมายถึงความรู้เท่าทันในความเป็นจริงของกฎธรรมชาติโดยเฉพาะไตรลักษณ์ วิชาจึงเป็นสิ่งตรงข้ามกับอวิชา คือความลุ่มหลงมัวเมายึดมั่นถือมั่นในสิ่งไร้แก่นสารว่าเป็นแก่นสาร และโลดแล่นไปในความร้อนรุ่มร้อนนุ่นหมอง ในพุทธศาสนามีการศึกษา ๓ ประการ ที่เรียกว่าไตรสิกขา ประกอบด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นการศึกษาที่จะทำชีวิตให้ตั้งมั่นอยู่ในกุศล และดำเนินไปสู่ความรู้แจ้ง*

แนวคิดเรื่องวิชาตามนัยนี้ปรากฏในวรรณคดีไทยโดยตรงน้อยมาก แม้ว่าการแก้ปัญหาชีวิตที่ตรงที่สุดคือการขจัดอวิชาด้วยวิชา แต่ก็ยังเป็นสิ่งยากยิ่งสำหรับบุคคล นอกจากนั้นจุดประสงค์ของการแต่งมักเป็นการให้ความเข้าใจต่อชีวิตมากกว่าอวาคัยวรรณคดีเป็นเครื่องมือสอนหลักธรรมอย่างตรงไปตรงมา คำสอนเรื่องการละกิเลสอาจแทรกอยู่ในตอนคลี่คลายเรื่อง เช่น คำสอน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* พระราชวรมุนี (ประยูรย์ ปยุตโต) อธิบายว่า "ไตรสิกขานั้นถือกันว่าเป็นระบบการปฏิบัติธรรมที่ครบถ้วนสมบูรณ์ มีขอบเขตรอบคลุมมรรคทั้งหมด และเป็นภาระนำเอาเนื้อหาของมรรคไปใช้อย่างหมดสิ้นสมบูรณ์ จึงเป็นหมวดธรรมมาตรฐานสำหรับแสดงหลักการปฏิบัติธรรม ...มรรคเป็นระบบการปฏิบัติธรรมทั้งหมดในแง่เนื้อหาอันใด ไตรสิกขาก็เป็นระบบการปฏิบัติธรรมทั้งหมดในแง่การใช้งานอันนั้น (๒๕๒๕:๖๐๐)

ของฤาษีในพระไชยสุริยา ที่ขี้มูลแห่งความพินาศของบ้านเมือง และบอก "ทางสวรรค์" อันอยู่นอกเหนือจาก "สมมติมนุษย์ครุฑทาลอกกลับอัปรา" ให้ ส่วนใหญ่แล้วงานประพันธ์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมักแสดงว่า การแก้ปัญหานั้นพื้นฐานของอวิชชาอันสร้างความเสียหายอย่างไร เช่น ในกรณีของชุก ทศกัณฐ์ ท้าวสันนุราช หรือแม่ขุนแผน และพระไวย เป็นต้น

การแสดงคุณค่าของปัญญาที่เห็นเด่นชัด ปรากฏในงานบางประเภท เช่นงานแปลจากพงศาวดารต่างประเทศ คือ สามก๊ก และราชาธิราช ซึ่งถึงแม้เป็นงานแปลก็เห็นได้ว่าได้ผ่านการตรวจสอบเลือกเฟ้นอย่างมีเป้าหมาย นับตั้งแต่การเลือกเรื่อง การเรียบเรียง ตัดเติม ซึ่งไม่ว่าจะเป็นเพราะเหตุผลทางสำนวนโวหารเท่านั้น สิ่งที่ปรากฏในฉบับภาษาไทย ซึ่งอาจเป็นทั้งการคงไว้หรือตัดเติม ก็คือสิ่งที่ผู้แปลและเรียบเรียงเห็นว่ามี ความหมาย ทั้งส่วนที่เป็นความมหัศจรรย์ทางปัญญาและอารมณ์ ซึ่งสอดคล้องกับจุดประสงค์หลักที่จะให้เป็น "हितานุहितประโยชน์" เช่นใน ตอนเริ่มต้นเรื่อง ราชาธิราช มีข้อความบ่งความเป็นมาของการแปลเรื่องนี้ว่า ในปีพุทธศักราช ๒๓๒๘ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

...มีพระราชโองการ...ว่า เรื่องราวพระเจ้าราชาธิราช ซึ่งทำศึกกับพระเจ้าฝรั่งมังฆ้อง เปรมหายุทธสงครามมีในพระราชพงศาวดารรามัญนั้น ที่แปลออกจากรามัญภาษาเบงกาลี สยาม ถวายสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรฯ แปลกเปลี่ยนแปลงกันกับที่ได้ทรงฟังสังเกตไว้แต่ก่อน จึงทรงพระราชดำริที่คิดแปลงข้อความในเรื่องราชาธิราชที่ยังขาดเหลือค้างเกินอยู่นั้นให้เรียบเรียงขึ้นเสียใหม่ไว้เป็นสยามภาษา ด้วยพระราชหฤทัยประสงค์จะให้เบเนหิตานุहितประโยชน์แก่พระบรมวงษานุวงศ์ ข้าทูลฉลองอุสิพระบาทพูน้อยผู้ใหญ่ ฝ่ายทหาร ฝ่ายพลเรือน จะได้สดับจำไว้เป็นคติบำรุงสติปัญญาไปภายหน้า...

ราชาธิราช จะเน้นปัญญาที่เกี่ยวข้องกับจริยธรรมและโลกทรรศน์ทางพุทธศาสนามากกว่า สามก๊ก ซึ่งเน้นปัญญาทางโลก ราชาธิราช ได้แสดงว่ากษัตริย์เป็นผู้รอบรู้ในธรรมในหลายตอนด้วยกัน เช่นเมื่อพระเจ้าราชาธิราชยกทัพเผ่าอาณาเขตล่วงเข้าไปในอังวะ พระเจ้าฝรั่งมังฆ้องกษัตริย์อังวะให้พระสังฆราชกังคยะสะกะโรไปเจรจากับพระเจ้าราชาธิราชเลิกทัพ พระสังฆราชของคันทันได้เจรจากับกษัตริย์ในพุทธศาสนา พระเจ้าราชาธิราชก็ได้ตอบด้วยหลักธรรมเช่นเดียวกัน เช่น "...อันสัตว์เวียนไปในสังสาร ใครเลยจะพ้นจากกุศลและอกุศล ซึ่งจะหลีกเลี่ยงให้พ้นจากครุฑกรม

นั่น ก็แล้วแต่เจตนาอันประกอบด้วยปัญญาของคน..."

เมื่อพระเจ้าราชาธิราชยอมเลิกทัพกลับไป ได้สร้างหอพระไว้เป็นอนุสรณ์ที่พระธาตุสร้อย
จะ เยียด แต่พระเจ้าฝรั่งมังฆ้องให้เผาเสีย พระเจ้าราชาธิราชโกรธ จะย้อนกลับมาตีเอาเมือง
อังวะให้ได้ อาฆาตยัทธิมนต์รูดทูลทัตทานด้วยหลักธรรมเกี่ยวกับกุศลกรรมและอกุศลกรรมว่า

...ซึ่งพระองค์ทรงพระราชศรัทธาให้สถาปนาหอพระขึ้นไว้เป็นพุทธบูชาของพระรัตนไตรชาติ
แล้ว ผู้ใดกระทำประทุษร้ายแก่พระศรีรัตนไตร โทษนั้นก็อยู่แก่ผู้กระทำผิด ประคุดตั้งผู้ซึ่ง
หยาบต้องก่านเพลิง นั้น ก็ย่อมหากจะร้อนในเมื่อตนเอง และซึ่งพระองค์สถาปนาบำเพ็ญพระราช
กุศลสร้างหอพระ เป็นพุทธบูชาไว้ นั้น ก็มีผู้มาทำอันตรายดังนี้ พระราชอานิสสังส์จะ ได้สาปสูญ
เสียนั้นห้ามมิได้ ก็ติดตามคำชู้พระองค์ไปจนสำเร็จพระนิพพาน ประการหนึ่งสมเด็จพระพุทธ
เจ้ามีพระพุทธรูปภาครัสไว้ว่า บุคคลจะผจญสงครามภายนอกชนะ ได้ร้อยครั้งพันครั้ง ก็มีเท่าผู้
ผจญสงครามภายใน คืออดโทโสได้ชัยชนะหนึ่ง มีกุศลอันล้ำเลิศประ เสริฐกว่ากุศลทั้งปวงจะ คณนา
ห้ามมิได้

ในวรรณคดีที่มุ่งความหฤหรรษ์ทางอารมณ์ การแสดงสิ่งซึ่ง เรียกว่าอวิชชา นั้นเป็นรสชาติ
ทางอารมณ์ที่ยั่ว เข้าให้ติดตามและให้สัมผัสต่อชีวิตในหลายแง่มุม ทั้งนี้ก็มิได้มีน้ำเสียงสนับสนุน
เชิดชู หรือประณามอย่างชัดเจน นอกจากที่ผิดศีลธรรมอย่างร้ายแรง อย่างไรก็ตามเห็นได้ว่าก็
มิได้นำเกณฑ์ทางศีลธรรมมาใช้ตัดสินพฤติกรรมของตัวละคร แต่ได้แสดงว่าการฝ่าเกณฑ์ทางศีลธรรม
เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ในชีวิต โดยเฉพาะชีวิตที่ยัง ไปไม่พ้นอำนาจของอวิชชา ในกรณีของพระลอกการ
หลงอยู่ในหล่มแห่งบาปอย่างถอนตัวไม่ขึ้น แม้ให้ความสลดสังเวช ก็ได้ให้ความชื่นชมต่อการเผชิญ
ชะตากรรมอย่างองอาจของมนุษย์ธรรมดาผู้ยังไม่อาจพาดนหันจากอุปาทานหรือมายาภาพทั้งปวง
ก็ยิ่ง ได้แสดงว่า ในท่ามกลางความไร้แก่นสารนั้นสิ่งที่พอจะถือเอาเป็นแก่นสารได้ก็คือความรัก
แท้ของพระลอกกับพระ เพื่อนพระแพง ดังกล่าวว่า "ดิเรกแรกรักแท้ เหม่แท้รักจริง"

ความสมดุลระหว่างส่วนดีและส่วนด้อยของตัวละคร จึงเป็นวัฏจักรสำคัญของการสร้างตัว
ละคร พระรามแม้ตระหนักว่าตนเป็นองค์อวตาร ก็มีความอ่อนแอและท้อถอยอยู่บ่อยครั้ง เพราะไม่
ได้ทรงความเป็นเทพไว้อย่างสมบูรณ์ ในเวลาเดียวกัน ความทุกข์ทรมานเยี่ยงมนุษย์ของพระรามก็

วัตถุประสงค์ของการเสียดสีอวตารลงมาแก้ปัญหาของโลกโดยต้องผจญกับปัญหาด้วยปัญญาและจิตใจอย่างมนุษย์ อารุธและเวทมนต์เป็นเพียงเครื่องประกอบ ไม่ใช่สิ่งสารพัดนึกที่จะพิชิตทุกอย่าง โดยไม่พึ่งสติปัญญาและความมั่นคงในอารมณ์ อิเหนามีความเห็นแก่ตัวตามอำเภอใจ แต่ผู้อ่านก็เอาใจช่วยให้ได้สมหวังกับบุษบา เพราะความผิดพลาดของอิเหนาเป็นสิ่งสมเหตุสมผลและน่าประทับใจ จึงอาจกล่าวได้ว่า "ถ้าหากอิเหนาเป็นเจ้าของชาติที่เป็นสัปบุรุษในพระพุทธศาสนา กวีก็ไม่อาจทำให้หนังสือเรื่องอิเหนาจับใจคนมาหลายชั่วอายุคนได้" (ม.ล.บุญเหลือ เทพสุวรรณ ๒๕๒๕: ๑๐๗)

ถึงแม้ว่าความรู้เรื่องชีวิตย่อมมีคุณค่าต่อการป้องกันและแก้ไขปัญหาทั้งในโลกของความจริงและโลกวรรณศิลป์ แต่หากอาศัยเพียงประสบการณ์ส่วนตัว กว่าจะเข้าใจความซับซ้อนของชีวิตและจิตใจของมนุษย์ได้หมด ก็คงต้องใช้เวลามากกว่าจะเติบโตทั้งวัยและปัญญา บางครั้งอาจต้องผ่านความผิดพลาดไม่มากนักน้อย แม้แต่เทพก็ยังอาจถูกหลอกได้ง่าย ๆ เช่นที่พิชิตโรหิตต่อว่าพระพรหมที่หลงประทานแว่นแสงอาทิตย์ให้แก่องคคที่ปลอมมาว่า "ช่างกระไรไม่พิจารณา เมื่อเป็นถึงอินทร์พรหมยังมเงา ไม่รู้เท่าลึงค่างอยู่กลางป่า" (รามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒) คำสอนของผู้มีประสบการณ์มากกว่าจึงเป็นประโยชน์ ดังที่ฤาษีแห่งเกาะแก้วพิสดาร สอนสุตสาครว่า

...อย่าไว้ใจมนุษย์	มันแสนสุดลึกล้ำเหลือกำหนด
ถึงเกวาลย์พันเกี้ยวที่เลี้ยวลด	ก็ไม่คดเหมือนหนึ่งในน้ำใจคน
มนุษย์นี้ที่รักอยู่สองสถาน	บิดามารดาก็รักเป็นพล
ที่พึ่งหนึ่งพึ่งได้แต่กายตน	เกิดเป็นคนคิดเห็นจึงเจรจา
แม้ใครรักรักมั่งชังชังตอบ	ให้รอบคอบคิดอ่านนะ หลานหนา
รู้สิ่งใดไม่รู้วิชา	รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี

วัยอันแตกต่างกันอย่างมากระหว่างผู้เฒ่าซึ่งมีประสบการณ์อันชัดเจนกับเด็กน้อยไร้เดียงสาเป็นที่มาของคำสอนให้ตระหนักในความลึกล้ำเลี้ยวลดและเดี้ยวคดของน้ำใจคน ที่ไม่อาจมองเห็นได้โดยง่ายจากภายนอก ความซื่อตรงและปฏิบัติตนอยู่ในศีลสัตย์เพียงอย่างเดียวอาจไม่ช่วยให้ชีวิตรอดปลอดภัยจากความเลวร้ายในโลกอันเกลือกกลั้วด้วยความชั่วได้

ข้อความนี้ปรากฏเมื่อพระภิกษุมาช่วยสวดสาครขึ้นจากแหวนเมื่อซี เปลือยแย่งไม้ ทำและฆ่า มังกรไปได้ คำเตือนนี้แม้เป็นวาจาของนักบวชก็มีลักษณะเป็นวิสัยโลกอยู่มาก ความสำคัญอยู่ที่ว่า ความรู้นั้นต้องสัมพันธ์กับความเป็นจริงของชีวิต ด้วยความรู้ ทำทันท่วงทีของมนุษย์ที่มีได้มีรัก อันบริสุทธิ์เหมือนความรักของบิดามารดา จึงจะเอาตัวรอดจากอันตรายเพราะการฉ้อฉล เบียดเบียนประทุษร้ายได้ ดังนั้น ความรอบคอบในการคิดอ่านและพิจารณาก่อนกระทำจึงเป็นสิ่งสำคัญ คำสอนนี้จึงมีคำสอนให้เห็นแก่ตัวหรือให้เอารัดเอาเปรียบผู้อื่นก่อน แต่สอนให้สามารถพึ่งตนเองได้ ด้วยการใช้ปัญญาและความระมัดระวัง

ความสำคัญของปัญญาในพระอภัยมณี ปรากฏเด่นชัด เช่นที่พระบาทบาทหลวงผู้ตั้งสำนัก ในป่าชนบทสอนนางละเวงในตอนที่ ๓๑ ว่า "แม่เพลิงกาลผลาญแผ่นดินสิ้นชีวิต อานาจฤทธิ์ย่อมแพ้แก่ปัญญา" โดยเฉพาะเป็นปัญญาที่ควบคู่ไปกับการหยั่งรู้ในวิสัยของมนุษย์ และสัมพันธ์กับความเป็นจริงและการปฏิบัติ ที่มาส่วนหนึ่งของแนวคิดนี้คือบรรยากาศของการตื่นตัวทางปัญญาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังกล่าวแล้วในบทที่ ๒ สามก๊ก วรรณคดีแปลจากพงศาวดารจีน ที่เน้นการชิงไหวพริบกันด้วยกลอุบายและการซ่อนกลกันก็มีการเน้นความสำคัญของปัญญาอยู่มาก เช่นในตอนที่ ๑ อั้งอุ้งกล่าวกับตั้งโต๊ะ ว่า "อันอย่างธรรมนิยมโบราณ ถ้าผู้ใดหาบุญแลสติปัญญามิได้ ก็ยอมแพ้แก่ผู้มีบุญแลปัญญาความคิด..." การเน้นความสำคัญของปัญญาน่าจะมีอิทธิพลต่อการใช้เล่ห์กลเพื่อเผด็จศึกในพระอภัยมณีด้วย อิทธิพลจากสามก๊ก ไม่ได้ปรากฏเฉพาะแนวคิดเท่านั้น ยังปรากฏในสำนวนโวหารอีกด้วย ดังเช่นนางเกษราภิกษุพรานีศรีสุวรรณว่า "ที่การศึกนั้นก็เสร็จสำเร็จทุกขุขุที่การสุขยังไม่สมอารมณ์ประสงค์" (ตอนที่ ๑) และเมื่อมังคลาลอบนำโคตรเพชรกลับมาเกิดแผ่นดินไหว เพื่อให้นางละเวงคลายวิตกนางรำภาได้กล่าวถึงลักษณะธรรมชาติในไตรคาถาคว่า มีศึกและสุขหมุนเวียนกันดังข้อความในตอนที่ ๕๕ "นางรำภาว่าวิสัยไตรคาถาค ย่อมเป็นศึกแล้วเป็นสุขทุกกรุงศรี" การเล่นคำศึกและสุขเช่นนี้ตรงกับประโยคขึ้นต้นเรื่องสามก๊ก ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ว่า "เดิมแผ่นดินจีนทั้งปวงนั้นเป็นสุขมาช้านานแล้วก็เป็นศึก ครั้นศึกสงบแล้วก็เป็นสุข" การเล่นคำที่มีเสียงคล้ายกันแต่มีความหมายต่างกันอย่างตรงข้ามคือ สุข และศึกนี้ แสดงถึงความสนใจในภาวะ ๒ ประการนี้ในชีวิตมนุษย์และสังคมในพระอภัยมณีด้วย ดังเห็นได้ว่าเนื้อหาส่วนใหญ่ของพระอภัยมณี เกี่ยวข้องกับการศึกและความคลี่คลายที่นำไปสู่ความสุข ส่วนที่นางรำภาลี้กล่าวกับตนเองว่า "จะพลิกพลั่วชีวหาเป็นอาวุธ ประหารบุตรเจ้าลังกาให้อาสัญ" ยังคล้ายกับสำนวนในสามก๊ก เมื่อขงเบ้งกล่าวกับเล่าปี่ ในตอนที่ ๓๑ ว่า "ข้าพเจ้าจะขออาสาเอาแต่เรือลาหนึ่งไปกับ

สิ้นข้าพเจ้าสามแก้วเท่านั้น ไปอยู่ที่ขุนกวณพิศกับใจโจจงได้..." ส่วนนวดังกล่าวนี้ยังใกล้เคียงกับ ส่วนในราชาธิราช เมื่อพระอาจารย์มะเปงถวายพระพรพระยาน้อยว่า "อาตมาภาพไม่ต้องรับ พระราชทานเข้าของสิ่งใดสิ่งหนึ่งไป จะเอาแต่ความลมปากของอาตมาภาพนี้ เป็นเครื่องราชบรรณาการไปให้สมิงมราหู ซึ่งกองทัพทั้งสามนั้นอาตมาภาพจะขออาสารบสู้ด้วยเพลงอาวุธคือลมปากมิให้ยากแก่ท้าวทหาร จะให้กองทัพเหล่านั้นเลิกไปจงได้" การเน้นความสำคัญของวาจาในเรื่องเหล่านี้ ก็คือการเน้นความสำคัญของปัญญานั้นเอง

นอกจากนี้พระอภัยมณียังได้รับอิทธิพลจากวรรณคดีแปลจากพงศาวดารจีนเรื่องอื่นอีก ดังเช่นที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ปี่ของพระอภัยฯ มีส่วนคล้ายคลึงกับปี่ของเตียวเหลียงในไซฮั่น เมื่อเปรียบเทียบข้อความใน ไซฮั่น และ พระอภัยมณี ที่กล่าวถึงเพลงปี่ ก็ จะเห็นความคล้ายคลึงของการใช้เพลงปี่เหนียวเหนียวใจเหล่าทหารให้หวนหาความสุขอันอบอุ่นในครอบครัวท่ามกลางบรรยากาศอันหนาวเย็นอ้างว้างของการศึกที่ชวนหวาดท้อวัน เพลงจึงทำลายความฮึกเหิมที่จะสู้รบเสียสิ้น ในพระอภัยมณี การใช้เพลงปี่เอาชนะศึกด้วยความหยั่งรู้ในธรรมชาติมนุษย์ได้รับคำอธิบายในกรอบของโลกทรรศน์ทางพุทธศาสนาผ่านคำพูดของผู้เล่าผู้ประสิทธิ์วิชา ที่ "...สอนสิ่งอุปเท่ห์เป็นเล่ห์กล" ว่า

ถ้าแม้ว่าข้าศึกมันใจมัจฉ	จะรบริบสารพัดให้ขัดสน
เอาปี่เป่าเล่าโลมน้ำใจคน	ด้วย <u>เล่ห์กล</u> โลกาห้าประการ
คือรูปรสกลิ่นเสียงเคียงสัมพันธ์	<u>เกิดกำหนดลุ่มหลง</u> ในสงสาร
ให้ใจอ่อนนอนหลับตั้งวายปราณ	จึงคิดอ่าน <u>เอาชัยเหมือน</u> ใจจง

เล่ห์กลของสงคราม จึงมีความเกี่ยวพันกับเล่ห์กลของโลกียะ ซึ่งมีอำนาจครอบงำมนุษย์ บุคคลทุกผู้ทุกนามราวกับมนต์สะกด ความหลับไหลเพราะเพลงปี่นั้นมันเยาะเดียวกับความลุ่มหลงมัวเมาในโลกียะสุขนั้นเอง เพลงปี่มีอำนาจเพราะสามารถปลุกเร้าภาวะครอบงำของโลกียะได้สำเร็จ ความเข้าใจในมนุษย์จึงมีประโยชน์ในการควบคุมพฤติกรรมของผู้อื่นให้เป็นประโยชน์แก่ตน และเป็นอุปกรณ์สำคัญของการดำรงไว้ซึ่งอำนาจ

การเรียนรู้ธรรมชาติวิสัยของมนุษย์มีฐานะสำคัญกว่าวิชาที่อาจบังคับธรรมชาติได้ เช่น วิชาผูกฟางข้าวเป็นเสาของปราสาทไมรา หรือวิชาเรียกลมฝนของปราสาทसानน นอกจากนี้ เพลงบียังเป็นการประสานระหว่างปัญญาและอารมณ์อย่างลึกซึ้ง และเป็นการแสดงความเป็นสากลของธรรมชาติมนุษย์ที่ไม่มีความผิดแผกในหมู่คนต่างชาติต่างภาษาคด้วย

นอกเหนือจากความรู้เท่าทันใน "เล่ากัลโลกาห้าประการ" จากประสบการณ์ส่วนตัวแล้ว มนุษย์อาจศึกษาธรรมชาติและชีวิตจากประสบการณ์ของผู้อื่น โดยเฉพาะที่ตกทอดสั่งสมมายาวนานในรูปของสุภาษิตและคำพังเพย ซึ่งมีทั้งทางโลกและทางธรรม เป็นทั้งข้อสังเกต ข้อสรุป คำแนะนำสั่งสอนและข้อห้าม ในสมัยอยุธยา มีการแทรกสุภาษิตในคำพูดของตัวละคร เช่น ในลิลิตพระลอ ก่อนพระลอออกจากเมือง พระนางบุญเหลือได้สั่งสอน "รีต้าวพระยา" ในลักษณะภาษิต ซึ่งมีที่มาจากข้อสรุปในการดำเนินชีวิต เช่น "อย่าชิงสุกก่อนห่าม อย่าล่ำม้ำสองปาก อย่าลากพิศตามหลัง อย่าให้คนชิงลักข่าง แต่งคนให้คนรัก" ใน มหาชาติคำหลวง มีคำพังเพยแทรกในบทสนทนาซึ่งเดิมจากคาถาอยู่บ้าง เช่น ในกัณฑ์ชูชก เหล่านางพรหมณีกล่าวแก่อมิตตคาว่า "แลมึงเอาเนื้อมาสู้เสือนักไล" เมื่อชูชกคิดเอื้อนที่จะไปขอสองกุมารมาเป็นทาส นางอมิตตคาภิปริภาษว่า "อยุทฺธเว ปราชิโต ไปหันปามปะตีก มาละคิกค่วนกลวแกลน หอกไปติดแพน แหลนไปติดค้างข้างไปตึงงา แลมึงมาค่วนระอาราดอย คั่งงนี้" ความนิยมสุภาษิตและคำพังเพยในหมู่ประชาชนเป็นเพราะเชื่อมโยงคติหรือข้อคิดเข้ากับชีวิตได้อย่างเป็นรูปธรรม สุภาษิตและคำพังเพยมักประกอบด้วยความเปรียบเทียบที่คมคาย ซึ่งเกิดจากข้อสังเกตในปรากฏการณ์ธรรมชาติและความเป็นไปในชีวิตประจำวัน ฉบับร้อยยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์ชูชกมีภาษิตแทรกมากขึ้น เช่น เหล่าพรหมณีหัวนล้อมอมิตตคาให้ละห้ชูชก ว่า "จะมารักเหากว่าผม จะมารักลมกว่าน้ำ จะมารักถ้ากว่าเรือน จะมารักเดือนยิ่งกว่าตะวัน แม่จะมารักอเต้านี้ยิ่งกว่าตัวเล่า..." ในพงศาวดารจีน เช่น สามก๊ก ก็มีการอ้างสุภาษิตคำพังเพย เช่น ตอนที่ ๑๒ หมั้นทองกล่าวกับซิวหลง ว่า "ท่านไม่ได้ยินคำโบราณว่าไว้หรือ อันธรรมดานกจะทำรังย่อมแสวงหาซึ่งพุ่มไม้ชฎจะได้ทำรังอยู่เป็นสุข ถึงลมพายุใหญ่จะพัดหนักมา รังนี้มิได้เป็นอันตราย ประการหนึ่งเป็นชาติทหารจะหาแม่ทัพก็ให้พิเคราะห์ที่คู่มือใจโอบอ้อมอารีแลชานาตุในการสงคราม ถึงข้าศึกจะยกมามากมายเท่าใดก็มีได้หวาดไหว คิดอ่านป้องกันมิให้ทหารทั้งปวงเป็นอันตราย ถ้าผู้ใดพบนายที่มีสติปัญญาหมายจะพึงได้แล้วไม่เข้าทำราชการด้วย อย่าให้คนทั้งปวงนับถือความคิดผู้นั้นเลย" ในราชาธิราชก็มีการอ้างสุภาษิตเช่นกัน เช่นพระสังฆราชกัณคยะสะกะโรถวายพระพรพระเจ้าฝรั่งมังฆ้องว่า

...ซึ่งมหาบพิตรตรีที่ว่าเกรงจะไม่สมหมายนั้น รับพระราชทานอภัย อุปมาตั้งมหาบพิตรทรง พระศาทินนาว่าทั้งไกลน ติลครโขนยังไม่ได้ใส่เครื่อง อันเรี่ยงทำไม่สำเร็จ ลครโขนยังมี ได้แต่งเครื่องครบนั้น จะดูงามที่ไหน...อันวิสัยมนุษย์ทุกวันนี้ ฆ่าช้างก็หวังจะเอางา เจรจา ก็หวังจะเอาถ้อยคำเป็นที่สำคัญนั้นหมาย...

การอ้างสุภาชิตคำพิงเพยในวรรณคดีอาจมีจุดประสงค์หลายอย่าง เช่น สร้างความ กระจ่างและหนักแน่นของความหมาย ให้พลังของสัมผัสทางอารมณ์ และทำให้ประสบการณ์เฉพาะมี ลักษณะเป็นทั่วไปและขยายขอบเขตไปสัมพันธ์กับผู้อื่นได้

ในขุนช้างขุนแผน ขุนแผนรำพึงถึงสุภาชิตข้อหนึ่ง คล้ายจะยึดเป็นเหตุผลอันชอบธรรมที่จะ แก่แค้นขุนช้างซึ่งคิดคดโดยไม่คำนึงถึงความเป็นเพื่อน อันเป็นการ "ผิดประเพณี" (ในตอนที่ ๑๓)

สุภาชิตท่านประคิษฐ์ประดับแต่ง	ว่าใครคคก้เอาแข็งเข้าต่อต้าน
ถ้าใครชื่อชื่อต่อจนวายปราณ	นั่นนพาลเพื่อนผิดประเพณี

การอ้างถึงประเพณีเป็นส่วนหนึ่งของการวินิจฉัยเหตุการณ์และการตัดสินใจ ประเพณี เป็นแบบแผนที่ยึดถือสืบต่อกันมาจนเป็นปกติวิสัย และได้รับการพิสูจน์แล้วว่าเป็นความจริงอันน่า เชื่อถือ หรือให้ผลที่พึงประสงค์จึงดำรงอยู่ได้ในความเชื่อของสังคม ใน ภาพย์พระไชยสุริยา สุนทรภู่ได้กล่าวถึงมหันตภัยของการละทิ้งประเพณีว่าเป็นความร้ายแรงสืบเนื่องกับความวิบัติทาง จริยธรรม สามก๊ก กล่าวถึงความวุ่นวายในแผ่นดินสมัยพระเจ้าเลนเต้ว่า เมื่อเสวยราชย์นั้น "มิ ได้ตั้งอยู่ในโบราณราชประเพณี แลมิได้คบหาคนสัตย์ธรรม เชื่อถือเอาแต่คนอันเป็นอาสัจย์ ประพฤติแต่ตามอำเภอใจแห่งพระองค์เสีราชประเพณีไป" ใน พระอภัยมณี นางวาสิรีรำพึงเมื่อรู้ ว่าพระอภัยจะปล่อยอุศเรนไป ว่า "ประเวณีตั้งูให้หลังหัก มันก็มักทำร้ายเมื่อภายหลัง จระเข้าใหญ่ ไปถึงน้ำนี้กำลัง เหมือนเสื่อขึงเข้าถึงคกงก็คงร้าย อันแม่ทัพจับได้แล้วไม่ฆ่า ไปข้างหน้าศึกจะใหญ่ ขึ้นใจหาย ต้องศารับจับให้มันคืนให้ตาย จะทำภายหลังยากลำบากครัน" ในนิราศเรื่องต่าง ๆ ของสุนทรภู่ สุภาชิตมีบทบาทเชื่อมโยงประสบการณ์ส่วนตัวของสุนทรภู่กับประสบการณ์ที่ยอมรับกัน แล้วในโลกที่สืบมาจากอดีตถึงปัจจุบัน และยังเป็นจริงต่อไปในอนาคตอีกอย่างไม่รู้สิ้นสุด ใน เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน สุภาชิตที่ตัวละครอ้างในคำโต้ตอบยกย่อนกันนั้นนับเป็นวิสัยสำคัญของ

การสื่ออารมณ์ เช่น ขุนแผนกล่าวด้วยความผิดหวังและเจ็บแค้นในความแปรเปลี่ยนของวันทองว่า
 แผลงอยู่ในธรรมชาติภายในที่ปกปิดไว้พ้นจากความสังเกต "เมื่อแรกเชื่อว่าเนื้อทับทิมแท้ มาแปร
 เป็นพลอยหุงไปเสียได้ กาลวงว่าหงส์ให้ปลงใจ ด้วยมิได้ดูหงอนแต่ก่อนมา" หรือที่วันทอง
 กล่าวกับจันทน์ไวยเมื่อจะไปขอโทษขุนช้างจากการจองจำ ซึ่งแสดงถึงภาวะจำเป็นอันหลีกเลี่ยงไม่
 ได้ว่า "เหมือนหมยานกลิ้งอกแม่หมกไหม้ ถึงชั่วดีเขาก็ได้มาเป็นผิว"

อย่างไรก็ตาม ในบรรยากาศของความตื่นตัวทางปัญญา สุนทรภู่มีบทบาทอันสำคัญที่ชี้ว่า
 ประเพณีอาจสร้างขึ้นใหม่ได้ ดังเห็นได้ว่า พระอภัยมณี เริ่มต้นเรื่องที่ท้าวสุทัศน์รับสั่งให้โอรสทั้ง
 สองแสวงหาวิชาเพื่อจะได้ครอบครองเมืองสิบใบ ในคำประพันธ์ ว่า

พ่อจะแจ้งเจ้าจงจำ <u>คาโบราณ</u>	อันชายชาญ <u>ชื่อกษัตริย์ชัตติยา</u>
ย่อมพากเพียรเรียน <u>ไสยศาสตร์เวท</u>	ลิ่งวิเศษสืบเสาะ <u>แสวงหา</u>
ได้ป้องกันอัน <u>ตรายนครา</u>	ตาม <u>กษัตริย์ชัตติยาอย่างโบราณ</u>

จะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตาม พระอภัยมณีและศรีสุวรรณมิได้เล่าเรียนไสยศาสตร์เวทกลับมา
 นับเป็นการฝ่าประเพณี และเนื้อเรื่องของพระอภัยมณีต่อจากนี้ก็ได้แสดงว่า วิชาที่เหมาะสมสำหรับ
 กษัตริย์นั้นไม่จำเป็นต้องเป็นไสยศาสตร์เวท แต่อาจเป็นความเข้าใจโลกและชีวิต ซึ่งมีคุณค่าที่
 เหมาะยิ่งในการติดต่อสัมพันธ์กับมนุษย์ แม้เป็นคนต่างชาติต่างภาษาในการรักและการรบ ซึ่งมีกลิ่น
 อายต่างจากการรบในรามเกียรติ์อยู่มาก โดยเฉพาะในประเด็นที่ไม่ได้แบ่งเป็นฝ่ายธรรมะและ
 ฝ่ายอธรรมอย่างชัดเจน

อย่างไรก็ตาม วรรณคดีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็มีได้ปฏิเสธไสยศาสตร์เสียทีเดียว
 ในชีวิตจริง ไสยศาสตร์ได้ตอบสนองความจำเป็นบางอย่างของสังคม เนื่องจากมนุษย์มีความรู้อัน
 จำกัดในธรรมชาติ ในพระอภัยมณีความรู้ที่ลึกถึงเบื้องหลังของเหตุการณ์ในธรรมชาติเป็นคุณสมบัติ
 พิเศษของนักปราชญ์ ดังที่ขุนนางได้กราบทูลนางละเวง เมื่อคำริจะตีเมืองผลึกว่า

.....	ธรรมคาข้าบาทในราชการ
ก็เรียนรู้อยู่คงเข้า <u>ยังยุทธ์</u>	เพลงอาวุธป้องกัน <u>หัตถ์ประหาร</u>

กับพิชัยสงครามตามโบราณ	ไม่ทราบการกลศึกที่ลึกกลับ
.....
อันนักปราชญ์ราชครูผู้สำเร็จ	คือสมเด็จพระสังฆราชพระบาทหลวง
รู้วิสัยไตรยุคทุกกระทรวง	แล้วก็ล่วงรู้ประมาณการสงคราม
ทั้งคืนฟ้าอาเพศเหตุวิบัติ	แม้กษัตริย์สงสัยได้ไต่ถาม
เป็นที่ครุสุริยวงศ์ทรงพระนาม	ได้ปราบปรามบ้านเมืองเรืองเจริญ

ดังนั้น ความเป็นไปอันดุเดือดในธรรมชาติ ก็มีใช้สิ่งที่พื้นวิสัยการเรียนรู้ของมนุษย์ แม้จำกัดอยู่ในเฉพาะบุคคลหรือเฉพาะกลุ่ม ความรู้ถึงเงื่อนไขในธรรมชาติและจักรวาลจนอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติ เชื่อมโยงกับเหตุผกผันที่จะเกิดกับมนุษย์และสังคม เป็นสิ่งสำคัญต่อความอยู่รอดของเมืองและความเจริญรุ่งเรืองจนสามารถแผ่อำนาจไปยังเมืองอื่นด้วย จึงเป็นวิชาสำหรับผู้ปกครอง ดังที่สุนทรภู่กล่าวในเพลงยาวถวายโอวาท ว่า

อุคส์่าห์เรียนเขียนอ่านโบราณราช	ไสยศาสตร์สงครามตามประสงค
ลำดับจักรพรรดิขัตติยวงศ์	อุคส์่าห์ทรงจดจำให้ชำนาญ
.....
กรมศักดิ์หลักชัยพระอัยการ	มณเฑียรบาลพระบัญญัติคตส้านวน
หนึ่งให้รู้สุภษิตบัพพิตพระร่วง	โคลงเพชรพวงผัดชอบทรงสอบสวน
ราชาศัพท์รับสั่งให้บังควร	ทราบให้ถ้วนถี่ไว้จะ ได้ทูล
ทั้งพุทธไสยไตรคาทหายุค	ให้ทราบทุกที่ถวิลบดินทร์สุร

ความรู้ดังกล่าวเป็นประโยชน์ให้เหล่าข้าไทได้ฟังฟัง ได้ด้วย

คูคินฟ้าหน้าหนาวหรือคราร้อน	เร่งผันผอนหากเพียรเรียนวิชา
ซึ่งประโยชน์โพธิญาณเป็นการเน้น	พองาเจริญธรรมศาสดา
ถือที่ข้ออรหัตวิบัติสนา	เป็นวิชาฝ่ายพุทธนี้สุดดี
ข้างฝ่ายไสยไตรเพทวิเศษนัก	ให้ยศศักดิ์สูงส่ง่าเป็นราศี
สืบตระกูลพุนสวัสดิ์บุรีพี	ได้เป็นที่พึ่งพาเหล่าข้าไท

เนื่องจากความรู้ฝ่ายพุทธนั้น มีจุดมุ่งหมายสูงสุดที่โพธิญาณ ซึ่งต้องอาศัยระยะเวลาที่เนิ่นนานและเป็นทางเฉพาะตัว ในการปกครองจึงต้องอาศัยวิชาฝ่ายไสยด้วย โดยเฉพาะเมื่อมุ่งผลเชิงปฏิบัติในทางโลก การประสานโลกทรรศน์ของพุทธและไสยที่แตกต่างกันเช่นนี้ เป็นไปตามความจำเป็นของสังคม และเป็นลักษณะปกติของมนุษย์ ดังที่กล่าวได้ว่า "... เป็นความจริงที่น่าสังเกตว่ามนุษย์ส่วนมากมีความสามารถสูงในการที่จะยึดถืออุดมการณ์ที่มีความแตกต่างกันอย่างหน้ามือเป็นหลังมือ ในขณะที่เดียวกัน โดยไม่ปรากฏเป็นภัยต่อสุขภาพทาง 'จิต' ของเขา" (โวลีเวอร์ ๒๕๒๘: ๖๐)

ในเรื่องพระอภัยมณี เมื่อมังคลาขึ้นครองลังกา ได้ประกาศหาผู้รู้วิชาต่าง ๆ เพื่อทะนุบำรุงสำหรับบ้านเมือง ซึ่งน่าจะเป็นความรู้ที่รับรองกันอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่ามีความสำคัญดังนี้

อันตัวเราเจ้าลังกาอาณาจักร	บำรุงรักษันคเรศขอบเขตบ้นท์
จะเลี้ยงผู้รู้วิชาสารพัน	ให้ควรกันกับความชอบประกอบการ
ประการหนึ่งซึ่งผู้รู้ตำรับ	เป็นแม่ทัพทำศึกฝึกทหาร
รู้กลแก้แพ้ชนะรู้ประมาธ	รู้รอนราญราวีให้มีชัย
หนึ่งเรียนกลอุบายให้ตายจิต	บัจจามิตรลุ่มหลงไม่สงสัย
รู้แอบอ้อมปลอมผลสกลไกร	เข้าเป็นไส้ศึกสังหารผลาญไพร
รู้ย่องเบาเป่ามนต์ให้คนหลับ	ลอบฆ่าแต่แม่ทัพแล้วกลับหนี
รู้ทายลางทั้งหลายจะร้ายดี	รู้แผนที่ทิศทางต่างตำบล
อหนึ่งรู้ดูชาตาโหราศาสตร์	รู้จักคาดเวลาลมฟ้าฝน
หนึ่งเรียนรู้รู้ตรงค้อยู่คงทน	รู้แต่งพลโรมรันไม้อันตราย
หนึ่งเรียนรู้ดูดาวสว่างแดงเหตุ	รู้มนต์เวทปลุกเสกเมฆฉาย
รู้คุดินถิ่นที่จะดีร้าย	รู้อุบายเกลี้ยกล่อมให้พร้อมใจ
รู้สืบข่าวราวเรื่องบ้านเมืองอื่น	หนึ่งคนตื่นเชิงแซ่รู้แก้ไข
หนึ่งรู้ค้ำน้ำหนักนห้ามฝนไฟ	ทากลไกอาวุธยุทธนา
หนึ่งผู้รู้คูลักษณะแน่	เป็นหมอแก้เจ็บป่วยช่วยรักษา
รู้อุบายหลายอย่างฝึกช้างม้า	มีวิชาเป็นช่างต่างต่างกัน

รู้จัดการบ้านเมืองเครื่องประดับ	รู้ตำรับตำรายาสมุนไพร
รู้สังเกตเท็จจริงทุกสิ่งอัน	รู้แก้กันผีสารพัดประหลาด
หนึ่งรู้เรียนหนังสือลายมือเอก	ลูกคิดเลขนับประมวลคิณคุณทหาร
รู้วิสัยไตรภูมิพงศาวดาร	รู้จักว่านยาสิ้นระบิลไม้
หนึ่งผู้รู้อักษรภาพยกลอนกล่าว	เรียบเรียงราวเรื่องความตามวิสัย
รู้กฎหมายฝ่ายขุนนางฝ่ายข้างใน	รู้พิชัยสงครามตามกระทรวง
รู้ตั้งค่ายหลายชั้นป้องกันศึก	รู้ต้นลึกและคะเนทะเลหลวง
รู้แปลความตามภาษาทั้งปวง	รู้ล่องวางราววิชาพิชัย
หนึ่งชำนาญปืนไฟอยู่ยงไวแน่	แก้อาการรพณ์แปรแก้คุณไสย
รู้เลิศลอคสอดแนบสืบความใน	ทานาได้ผลศรัทธา

วิชาดังกล่าวนี้ทั้งวิชาที่กำหนดล่วงรู้และอธิบายธรรมชาติ วิชาที่เกี่ยวกับการศึกษา
โหราศาสตร์ ไสยศาสตร์ การทำนายทายาทิน กฎหมาย อักษรศาสตร์ การสืบข่าว ที่น่าสนใจคือเป็น
ความรู้ที่ส่งทอดต่อกันมาจนเป็นตำรับ

ในชีวิตจริงความรู้ทางไสยศาสตร์มีบทบาทในการเสริมความเชื่อมั่นของมนุษย์ที่จะเอาชนะ
ชนะควบคุมธรรมชาติ หรืออย่างน้อยที่สุดตีความธรรมชาติที่อาจให้ความรู้สึกหวาดหวั่นไม่มั่นคง ดัง
เช่นเมื่อมีเหตุฟ้าผ่าจนไฟไหม้มหาปราสาทภายหลังการฉลองพระไตรปิฎกที่สังคายนาใหม่ในรัชกาล
ที่ ๑ พระราชาคณะ สมเด็จพระสังฆราช พระพิมพ์ธรรม พระพุทธรูป พระธรรมมุนี พระราชมุนี
เป็นต้น ได้เข้าถวายพระพรโยงกับพระบาลีในคัมภีร์พระพิมพ์พานพานว่า "...เห็นว่าจะเสียแก่
พระราชทรัพย์เท่านั้น... ต่อไปอ้างพระราชกุศลศีลทานและพระทัยหวังต่อพระโพธิญาณเป็นที่ตั้ง
อาจจะกันอันตรายได้หมด" และ "...ว่าสุนักร้องกัณฑ์เพงและบ้านเรือนในเมืองใด เป็นนิมิตจะ
ให้เมืองนั้นมิชยชนะ ข้าศึกเมืองอื่นจะปราศภัยแพ้แก่ชาวเมืองนั้น" อีกทั้ง "...เห็นว่าสุนักรู
กิตศุคร ต้องตำราว่าสวัสดิมิชย..." (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒๕๐๔: ๒๒๔-
๒๒๕)

ในบทละครนอก ความรู้วิชาไสยศาสตร์ในรูปของเวทมนต์คาถามีส่วนสำคัญในการสร้าง
คุณสมบัติแก่ตัวเอก เช่นเรื่องมณีพิชัย นางยอพระกลืนใจเวทมนต์ที่พระอินทร์สอนให้แก่ผีคนแม่ผัว

และพระมถิตยที่หุเบาจนขับไล่นางออกจากเมือง ในบรรยากาศของความเชื่อทางไสยศาสตร์ ผู้แต่งได้แสดงว่าความเชื่อนี้เป็นดาบสองคม อาจเป็นเครื่องมือของคนชั่วทำลายคนดีได้ และอาจเป็นเครื่องมือของคนดีที่จะพิชิตคนชั่วได้เช่นเดียวกัน ดังนั้นในโลกทรรศน์ของคนไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น ไสยศาสตร์จึงไม่ใช่จุดหมายปลายทางของชีวิต และจำเป็นต้องมีคุณธรรมเป็นเครื่องกำกับผู้โผลดเขลาเพราะรู้ไม่เท่าทันผู้อื่นอาจตกเป็นเหยื่อของการหลอกลวงของผู้มีวิชาไสยศาสตร์ที่บิดผันจริงให้เป็นเท็จ เช่นคำทำนายของโหรที่รับสินบนในเรื่องสังข์ทอง และสังข์ศิลป์ไชย ดังนั้นข้อคิดจากเรื่องเหล่านี้จึงมิใช่การโจมตีไสยศาสตร์ แต่เป็นการย้ำว่าผู้ที่อยู่ในสถานะที่สูงเพียงใด ย่อมต้องใช้ปัญญาพิจารณาให้มากเพียงนั้น พร้อมทั้งต้องแสวงหาวิชาความรู้ที่เป็นประโยชน์ให้มากที่สุด จึงจะรักษาอนาคตไว้ได้ ความเชื่ออย่างงมงายของท้าวสันนุราชมีแรง เสริมจากความลุ่มหลงในราคะ เป็นปัจจัยสำคัญ จึงถูกหลอกอย่างง่ายค้ายจากผู้ไม่รู้จักจริง เช่นหมอเสน่ห์ ขณะเดียวกับทละครได้อาศัยความเชื่อในความเป็นไปได้ของไสยศาสตร์เป็นเครื่อง เสริมรสชาติของเรื่องด้วยการกล่าวถึงการท้าวชีวิตด้วยการเผาพระขรรค์ และการชุบชีวิตอันเนื่องด้วยพระขรรค์นั้นให้ฟื้นคืนขึ้นมาใหม่ การถอดดวงใจไว้ในที่ ๆ คิดว่าปลอดภัยในเรื่องต่าง ๆ เช่น รามเกียรติ์ และ ควาวิบ่งชี้ถึงความไม่ฝันและจินตนาการเท่าที่จะเป็นไปได้ของการคิดเอาชนะธรรมชาติ ซึ่งในที่สุดก็ให้ข้อสรุปตรงกันว่าเป็นความล้มเหลวมากกว่าความสำเร็จอันยั่งยืน

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ซึ่งสืบเค้าจากความเชื่อของชาวบ้านมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ได้ชี้ว่าไสยศาสตร์เป็นวิถีทางอันสำคัญในการเรียนรู้และเพิ่มพูนคุณสมบัติแก่ตัวเอก ไสยศาสตร์เป็นเครื่องพิสูจน์สติปัญญา ความพากเพียร และทรหดอดทนของขุนแผน ในการต่อสู้พ่ายพันกับอุปสรรค ไสยศาสตร์เป็นสิ่งที่หล่อเลี้ยงความทะเยอทะยาน ความทะนงองอาจ และความมุ่งมั่นในชีวิต จนกลายมาเป็นความสำเร็จซึ่งได้มาอย่างมิใช่ความบังเอิญ เริ่มต้นที่ "อยากจะ เป็นทหารชายูชย ให้เหมือนพ่อขุนไกรที่เป็นผี จึงอ่อนนอนมารดาให้ปราณี ลูกนี้จะใคร่รู้วิชาการ พระสงฆ์องค์ใดวิชาดี แม้งจพาลูกนี้ไปฝากท่าน"

จากหลายแก้วเด็กหนุ่มผู้ยากจน แม้เป็นเชื้อสายขุนนาง แต่ก็ เป็นขุนนางระดับล่าง ช้ายังถูกราชทัณฑ์ถึงชีวิต ขุนแผนได้สร้างเนื้อสร้างตัวขึ้นมาจนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย นับตั้งแต่รับอาสาศึกไปรบ เชียงทอง เมื่ออายุเพียงสิบเจ็ดปี และได้ชัยชนะกลับมา ชัยชนะนั้นทำให้ขุนแผนได้รับเกียรติยศพร้อมกับการสูญเสียวันทอง เมียรัก พลายงามบุตรของขุนแผนกับวันทอง ได้อาศัยวิชา

ไสยศาสตร์เป็นเครื่องนำพาตัวเข้ารับราชการ ได้อาสาศึก และช่วยเหลือบิดาที่ถูกขังลี้มออกจากคุก ขุนแผนพลายงามพร้อมทั้งคนโทชอีก ๓๕ คน ที่รู้ไสยศาสตร์ได้เป็นกำลังอันสำคัญในการเอาชนะศึก เชียงใหม่โดยไม่ต้องสูญเสียไพร่พล ดังที่ขุนแผนกราบบังคมทูล ในตอนที่ ๒๗ ว่า

<u>มีต้องให้ไพร่ยากไปมากมาย</u>	ครั้นกะเกณฑ์ผู้วายจะเข้าการ
ขอพระราชทานแต่ไพร่ราบ	พอรามหาบาศเสียบ้างเลี้ยงอาหาร
อันพวกพลจะประจัญประจัญบาน	ขอประทานคนโทชที่ในคุก
มีสามสิบห้าคนล้วนทนคง	ยืนยงสามารถอาจอุก
ได้ร่ำเรียนรู้ครุข เข็กรบรุก	เห็นมีทุกความรู้ครุต่างกัน

แม้ความสำเร็จของการรบที่ขึ้นกับคนเพียงสามสิบกว่าคน คุณเป็นความสนุกเชิงนิยายมากกว่าที่จะเกิดขึ้นได้จริง แต่เนื้อเรื่องตอนนั้นก็ยืนยันโลกทัศน์ของคนไทยที่มองไสยศาสตร์เป็นการเรียนรู้ซึ่งให้ความรู้ เชื่อมั่นแก่มนุษย์ที่จะจัดการกับปัญหา พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับที่ชำระในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้เอง ก็ยังกล่าวถึงคุณสมบัติทางไสยศาสตร์ของทหารไทยที่ไปฝรั่งเศส เช่น ที่ว่าราชทูตไทยให้ทหารสิบเจ็ดคน "ผูกเครื่องลี้ลงเลขยันต์คาถาศาสตร์อาคมเสร็จ" ให้ทหารฝรั่งเศสแก่นับเป็น ๕๐๐ คน ระดมยิง "ด้วยอำนาจคุณพระรัตนตรัยแลคุณเลขยันต์สรรพอาคมคาถาวิชาคุ้มครองป้องกันอันตราย พลฝรั่งเศสทั้งหลายยิงปืนหนักสับทั้งใกล้แลไกล เป็นหลายครั้งเพลิงปากนกก็มีไต้คิดดินค้าแลมีไต้ลั่นทั้งลั่น" (สมเด็จพระพนรัตน์ ๒๕๐๕: ๔๑๒-๔๑๓)

เมื่อเทียบลิลิตพระลอ กับขุนช้างขุนแผน ซึ่งเป็นงานของกวีในราชสำนักเช่นเดียวกัน ก็เห็นได้ว่าความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ยังคงความสำคัญอย่างยิ่งยวด ในช่วงเวลาหลายร้อยปีแห่งวัฒนธรรมไทย สิ่งที่น่าสนใจก็คือเวทมนต์คาถาของปู่เจ้าสมิงพรายในลิลิตพระลอ ได้รับการตีความใหม่ในกรอบโลกทัศน์ทางพุทธศาสนาว่ามีใช้สิ่งบันดาลชีวิต หากเป็นแรงเสริมมโนกรรมของชีวิต ให้ปรากฏโคตรเด่น ผ่านการหยั่งรู้ของผู้ทรงปัญญาและบำเพ็ญบุญอย่าง "เทพเจ้าจอมเภา" ผู้ซึ่งเข้าใจเบื้องหลังของชีวิตอย่างบริสุทธิ์ใจ เนื้อหาทางความคิดเช่นนั้นแสดงถึงการปรับโลกทัศน์ในแนวคิดของการถือผีมาเป็นแนวคิดเรื่องกรรมได้อย่างแยบยล ไสยศาสตร์จึงเป็นวัสดุของเรื่องที่อาจตีความได้หลายระดับ ทั้งระดับการปรุงแต่งบรรยากาศให้เร้าใจ และระดับของสัญลักษณ์ที่แสดงอำนาจอันแรงกล้าของความปรารถนา ในขุนช้างขุนแผนแม้ไม่ปรากฏแนวคิดเชิงอภิรัชตอย่าง

ชัดเจน ก็อาจเห็นได้ว่าไสยศาสตร์เป็นทั้ง เครื่องมือในการไต่เต้าไปสู่ความสำเร็จของตัวเอง และ
 ก่อความยุ่งยากในชีวิตด้วย ทั้งนี้โดยการตัดสินใจของตัวเอง ไสยศาสตร์จึง เป็นเพียง
 เครื่องมือเท่านั้น มิใช่สิ่งกำหนดชะตาและ ไม่อาจยับยั้งชะตากรรมอันยิ่งใหญ่ได้

ในขุนช้างขุนแผน การที่ความรู้ทาง ไสยศาสตร์ได้เป็นเครื่องมือเลื่อนฐานะทางสังคม
 โดยเฉพาะในยามศึก น่าจะมีส่วนสะท้อนข้อเท็จจริงทางสังคมอยู่เหมือนกัน เพราะในความเป็น
 จริตการ เขยิบฐานะจากไพร่และทาสเป็นขุนนางนั้นสามารถเป็นไปได้ในยามสงครามและแทบไม่
 ปรากฏในภาวะปกติ (ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์ ๒๕๒๖: ๑๖๕) ไสยศาสตร์จึงถือเป็นวิชา หาใช่วิชา
 หรือวิชาตามความหมายอันเคร่งครัดของพุทธธรรม และเป็นวิชาที่พระภิกษุได้ศึกษาเล่าเรียน
 และถ่ายทอดแก่ศิษย์ที่มาฝากตัวบวชเรียนอยู่ด้วย แม้ว่าพระภิกษุได้คัดค้านศิษย์ให้ใช้ชีวิตในกรอบ
 ของจรรยาแต่ก็ปรากฏว่ามีโจรผู้ร้ายที่รู้ไสยศาสตร์อยู่มาก เช่น หมื่นหาญโจรพ่อนางบัวคลี่ และคน
 โทษ ๓๕ คนดังกล่าวข้างต้น

เมื่อขุนแผนกล่าวอย่างมั่นใจว่า "ตัวกูก็ลือช่าว่าคนดี" นั้น คำว่าคนดีไม่สู้จะบังความ
 หมายถึงจริยธรรมเท่ากับคุณสมบัติของการรบ นอกจากจะมีสำนวนว่าคนดีมีวิชาแล้ว ยังอาจพูดว่า
 คนดีมีฝีมือ วิชาไสยศาสตร์มักเรียกร่องกำลังใจและความเชื่อมั่นอันแรงกล้าจึงจะครอบครองได้
 ความผาดโผนของ ไสยศาสตร์ทำให้มีการแต่ง เติมเรื่องจนกลายเป็นขุนแผนได้กุมารทองมาด้วยการ
 สังหารบัวคลี่และบุตรในครรภ์* ความเชื่อมั่นในวิชาทำให้ขุนแผนกระทำการอันอกอาจร้ายแรงได้
 อย่างไม่สะทกสะท้าน โดยผู้แต่ง ได้สร้างความสมดุลระหว่างความคับแค้นผิดหวังของขุนแผนที่เกิด
 ขึ้นขึ้นแล้วซ้ำอีก กับความร้ายกาจของหมื่นหาญที่มีอิทธิพลต่อการทรยศของบัวคลี่ ที่หลงตามคำบิดา
 ยอมวางยาม่าหัว เพราะความ โลกเมื่อบิดาชักจูง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* อยู่ในตอนที่ ๑๖ ซึ่งกล่าวว่าครูแจ้แต่งในสมัยรัชกาลที่ ๔ เนื้อเรื่องเดิมมีแค่เพียงว่า
 ขุนแผนไปได้กุมารทองจากผีตายทั้งกรมในป่าช้า เนื้อความเพียง ๔ หน้ากระดาษ (สมเด็จพระเจ้า
 กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในขุนช้างขุนแผน ๒๕๑๔: (๔๙)-๕๐))

ความรู้สึกผูกพันที่ขุนแผนมีต่อบัวคลี่ เมื่อจะลงมือสังหารนาง เกิดขึ้นท่ามกลางความขัดแย้งระหว่างความอาลัย ความผิดหวัง กับโทสะ ดังข้อความว่า "พินิจนางนี้งอนกอนใจใหญ่ ไม่รู้เลยว่าร่างมันร้ายใจ จะฆ่ามันเสียได้ช่างไม่คิด แล้วชักมีดตั้งท่างายยับ ใจกลับมืออ่อนสะท้อนจิต แล้วกลับนึกขึ้นถึงนางวางยาพิษ เอาชีวิตเสียเกิดอย่าไว้มัน" การเน้นคุณสมบัติของตัวเอกที่ไสยศาสตร์ ทำให้ความหวั่นไหวทางอารมณ์เป็นสิ่ง เล็กน้อยเมื่อเทียบกับการขับเคี่ยวกันอย่าง เอาเป็นเอาตายระหว่างขุนแผนและหมื่นหาญที่ถือตัวว่าเป็นคนดีมีวิชาทั้งคู่

ขุนแผนเดือดดาลทะยานจิต	ถอดกริชรัศวันกว้างย่าง เข้าถึง
มาตะ โคน โปนทะน่าว่าออกอึ้ง	โทษของมิ่งนั้นไม่เห็นกลับเจรจา
มิ่งทรยศทออย่างวางยาพิษ	พ่อลูกคบคิดริษยา
มิ่งซื่อซื่อต่อ เป็นพ่อตา	มิ่งคิดคดคูกิ่งฆ่าลูกมิ่งตาย
อย่าคิดถือถือตัวว่ามีฤทธิ์	ที่จะรอดชีวิตอย่าคิดหมาย
หัวจะขาดหน้าขาทั้งบ่าวนาย	พลางก็ร้ายรักริช เข้าชิดคน
หมื่นหาญย่างเท้าเงี้ยวพาด	แล้วคลาดมิได้ข้องต้องปลายชน
เจ้าพลายแก้วฉายชักมีดหมอมนตร์	แทงบึงหนังย่นไม่เข้ามัน
หมื่นหาญหันพับแขนรับฝ่า	เอากริชแยงแทงฉับแล้วไหลหัน
บิดบ้องคล่องแคล่วพลวัน	สู้กันพักใหญ่ไม่เสียที
หมื่นหาญถือง้าวยาวกว่ากริช	ขุนแผนซัดเข้ายับโยยกหนี
กริชแทงง้าวพาดพลาดทุกที	หมื่นหาญตีแผนต๋ด้วยกริชตั้ง
หมื่นหาญหันพับแขนรับฝ่า	เอากริชแยงแทงฉับเข้าตีมิ่ง
หมื่นหาญเซแผนซัดล้มคว่ำตั้ง	แผนทะลึ่งเหยียบคออ้ายพ่อตา
.....
ขุนแผนเงอกริชง่าแล้วว่าไป	มิ่งเห็นฤทธิ์ฤทธิ์หรือไม่อายทมิฬ
อย่าถือว่าย่อยงคงกระพัน	หอกแทงคาบฟันไม่เข้าสิ้น
จะเอากริชกรอกปากลากลิ้น	เขี่ยมิ่งตีก็ตี้นให้รอดตัว

ฤทธิ์อำนาจของสิ่งที่สร้างขึ้นตามศรัทธาไสยศาสตร์ มีความสัมพันธ์กับส่วนประกอบที่เลือกสรรมาทั้งดีและชั่วตามศรัทธาที่คิดค้นและสั่งทอดต่อกันมาเป็นวิชา ดังที่กล่าวถึง เหล็กที่นำมาตีเป็น

ดาบฟ้าฟื้น ดังนี้

เอาเหล็กยอดพระเจดีย์มหาธาตุ	ยอดปราสาทหาวรามมาประสม
เหล็กขนันผีพรายตายทั้งกลม	เหล็กครึ่ง โลงครึ่งปั้นลมสลักเพชร
หอกสัมฤทธิ์กรีชทองแดงพระแสงหัก	เหล็กปักประคุดตะปูเห็ด
พร้อมเหล็กเบญจพรรณกลเม็ด	เหล็กบ้านพร้อมเสริจทุกสิ่งแท้
เอาเหล็กไหลเหล็กหล่อบ่อพระแสง	เหล็กก้ามเพงนี้ขี้ทั้งเหล็กแร่
ทองคำสัมฤทธิ์นำกะแจ	เงินที่แท้ชาติเหล็กทองแดง
.....
ด้ามนนทด้วยไม้ชัยพฤกษ์	จารึกยันต์พุทธจักรที่เหล็กกัน
เอาผมพรายร้ายคุประจุปล้น	แล้วเอาชันกรอกด้ามเสียบัคคผล

ในสังคมที่คนส่วนใหญ่ไว้วิชาความรู้ การศึกษาไสยศาสตร์เป็นสิ่งที่กระทำกันเป็นการเฉพาะ และวางแผน ในเวลาเดียวกันคนที่อยู่ในฐานะ เหนือกว่าคนทั่วไปก็เป็นที่เชื่อกันว่าต้องมีอำนาจพิเศษบางอย่าง การใช้พลังอำนาจทางเวทย์มนต์คาถา จึงมีส่วนกำหนดสถานะทางสังคมของบุคคลด้วย (Mauss 1972: 30)

ความสำเร็จเพราะ ไสยศาสตร์ของขุนแผน น่าจะเป็นสิ่งเข้ายวนต่อการแสวงหาและเพิ่มพูนอำนาจอยู่ไม่น้อย กวีจึงย้ำผ่านคำพูดและความรู้สึกนึกคิดของขุนแผนว่า มีความยึดมั่นในลัทธิปฏิบัติต่อองค์พระมหากษัตริย์ไม่เสื่อมคลาย แม้ว่าในประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาจะ ได้มีการชิงราชสมบัติ โดยขุนนางผู้มีอำนาจอยู่หลายครั้งที่เดียว ตามประเพณีนั้นวิชาไสยศาสตร์เป็นวิชาที่ศักดิ์สิทธิ์และเพิ่มพูนอำนาจแก่ผู้ปกครอง ซึ่งดำรงอยู่ในสถานะอันศักดิ์สิทธิ์* ในวรรณคดีโลกทรรศน์นี้อาจเป็น

* น่าสนใจว่าความเชื่อนี้ยังคงตกทอดมาถึงปัจจุบัน ดังปรากฏว่าในการทรงผีที่จังหวัดเชียงใหม่ มีความนิยมที่จะบวงสรวงบูชาพระบรมฉายาลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีนาถในรัชกาลปัจจุบัน ในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์อย่างหนึ่งด้วย โดยรวมไว้ในหมู่เทพและผีด่าง ๆ (ฉลาดชาย รมิตานนท์ ๒๕๒๗: ๑๐๗-๑๐๙)

วัสดุของเนื้อหาอันหลากหลายของชีวิต ความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันกับความศักดิ์สิทธิ์ของบุคคลอาจไม่ใช่สิ่งเดียวกัน โดยเฉพาะเมื่อวรรณคดีเป็นเรื่องของชีวิต ความผิดพลาดและบกพร่องของผู้ที่อยู่ในสถานะอันศักดิ์สิทธิ์อาจเป็นเนื้อหาทางอารมณ์และความคิดอันลุ่มลึกได้

กล่าวได้ว่าไสยศาสตร์เกิดขึ้นได้ด้วยการตอบสนองความพยายามที่จะพิชิตความหวาดหวั่นต่อธรรมชาติและคามผันผวนของชีวิต อาจเป็นได้ที่ "ความสนใจเป็นพิเศษในด้านที่มีคุณค่าของมนุษย์นำไปสู่การเขียนเรื่องที่รุนแรงและเต็มไปด้วยความเชื่อทางไสยศาสตร์" (อีเคเด และ เนาโมโตะ ๒๕๓๖: ๑๘๒) ไสยศาสตร์ในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นภาพสะท้อนของการสั่งสมความหวั่นไหวอันยาวนาน ท่ามกลางปัญหาการแก้ปัญหาความผิดหวังและความหวังในชีวิต ไสยศาสตร์จึงเป็นวัสดุอันสำคัญที่แสดงถึงศักยภาพในการเรียนรู้ของมนุษย์ที่จะไม่ยอมจำนนต่อปัญหาหรือ ภัย ภัย ที่ให้ความเข้าใจอันลึกซึ้งต่อภาวะทางอารมณ์ในการเผชิญปัญหาในชีวิตต่อเนื่องกัน หลายชั่วอายุคน อันให้ความระทึกใจ ความสลดหดหู่ และความนิยมชมชื่นคละเคล้ากันเสมอมา

กล่าวโดยสรุป การศึกษาโลกทรรศน์ของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในบทนี้ได้แสดงว่าวิญญูคนไม่เพียงแต่สืบทอดของความสันทัดรู้ต่อธรรมชาติและจักรวาล อีกทั้งความเข้าใจในปัญหาและศักยภาพของมนุษย์จากวิสัยอยู่ยงยาเท่านั้น หากยังได้เพิ่มพูนความละเอียดในการวิเคราะห์ปัญหาของมนุษย์อันเนื่องด้วยส่วนประกอบทางจิตของชีวิต และได้แสดงความเชื่อมั่นเพิ่มขึ้นต่อศักยภาพของมนุษย์ทั้งในด้านความละเอียดอ่อนทางอารมณ์ การเรียนรู้ ความมุ่งมั่น การใช้เหตุผล และสติปัญญา ทั้งนี้โลกทรรศน์สำคัญที่เกี่ยวกับการตีความชีวิต แสดงนิสัยใจคอของตัวละครรวมทั้งพฤติกรรมที่นำไปสู่ปัญหาและการเผชิญปัญหา ก็คือโลกทรรศน์ในกรอบของพุทธศาสนาโดยเห็นได้ว่าการประสมประสานกับโลกทรรศน์ในแนวคิดของฮินดูและการถือผีอยู่บ้าง แต่แนวคิดทั้งสองก็อยู่ในบทบาทที่เป็นรองและถูกปรับให้เป็นส่วนเสริม เช่น ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์เป็นการเรียนรู้เพื่อเพิ่มพูนความเชื่อมั่นในความสามารถเชิงปฏิบัติในการแก้ปัญหา แต่ไม่ใช่สิ่งบันดาลหรือยับยั้งชะตากรรม ซึ่งในที่สุดแล้ว เป็นสิ่งที่มนุษย์จะต้องเผชิญด้วยองค์ประกอบภายในของชีวิตของตนเองเท่านั้น

ความสนใจในมนุษย์ โดยเฉพาะในแง่องค์ประกอบภายในของชีวิต ทำให้วิสัยนี้แสดงภาวะทางอารมณ์ของตัวละครอย่างละเอียดและมีพลังในฐานะวัสดุสำคัญของเรื่อง ซึ่งเป็นปัจจัย

สำคัญของความงามของเนื้อหาทั้งด้านอารมณ์และความคิด โดยที่เนื้อหาประการหลังมักแฝงเร้นอยู่ในประการแรกอย่างแนบเนียน การฟื้นฟูความรู้ในหลักธรรมทางพุทธศาสนาซึ่งมีผลต่อความเอาใจใส่ต่อมนุษย์และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ ทำให้กวีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นให้ความสนใจต่อตัวละครฝ่ายปฏิบัติมากขึ้นในฐานะมนุษย์ที่มีชีวิตเลือดเนื้อและมีเหตุผลในการแสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ทั้งดีและชั่ว เช่น ในเรื่อง รามเกียรติ์ ขุนช้างขุนแผน และเห็นชัดที่สุดใน พระอภัยมณี และ ลิลิตตะโลงฟ้าย ลีลาเชิงอุดมคติจึงลดความเข้มข้นลงกว่าสมัยอยุธยา จนกวีสามารถยั่วล้อเสียดสีความบกพร่องของมนุษย์แม้กระทั่งตัวเอกที่อยู่ในสถานะสูงทางสังคม ด้วยอารมณ์ขันซึ่งมีลักษณะเชิงวิพากษ์วิจารณ์สูงขึ้นในน้ำเสียงที่ให้ความเห็นอกเห็นใจมากกว่าความเกลียดชัง เช่น ในพระราชนิพนธ์บทละครนอกในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าผู้อยู่ในสถาบันอันศักดิ์สิทธิ์อาจมีชีวิตที่ผิดพลาดได้อย่างบุคคลทั่วไป

ท่ามกลางบรรยากาศของความตื่นตัวทางปัญญาและการฟื้นฟูหลักคำสอนที่แท้จริงในพุทธศาสนา ร้อยยาวมหาเวสสันดรชาดก ที่แปลแต่งจากอรรถกถาชาดก ยังสื่อความเข้าใจในแนวคิดของทานบารมีที่เชื่อมโยงกับการสละอันยิ่งใหญ่เพื่อการบรรลุโพธิญาณ ซึ่งจะเกิดขึ้นไม่ได้หากปราศจากการตัดขาดจากความรักส่วนตัวของบุดูชน วรรณคดีเรื่องนี้ได้เพิ่มลักษณะบุดูชนแก้มหาบุดูชให้เด่นชัดขึ้น เพื่อแสดงศักยภาพของมนุษย์ในการกำหนดเจตจำนงของตนเมื่อต้องแลกกับความรวดเร็วทุกข์ทรมานและความไม่เข้าใจของผู้อื่นเพียงใด ความละเอียดในการแสดงลักษณะภาวะทางอารมณ์ของชูชกก็มีมากขึ้นเพื่อให้ความเข้าใจในชีวิตที่บกพร่อง ความเปลี่ยนแปลงเช่นนี้มีใช้การสร้างซ้ำแต่เป็นหลักฐานที่ชี้ว่าความแหลมคมในการเข้าถึงชีวิตของกวีในยุคนี้เป็นทั้งผลจากลักษณะเฉพาะของยุคและการเข้าถึงมรดกทางปัญญาและทางอารมณ์อันเก่าแก่ที่สืบทอดกันไปได้ถึงสมัยพุทธกาลซึ่งตกทอดมาดำรงอยู่ในการเรียนรู้ของคนไทยในยุคต่าง ๆ ไม่ขาดสาย ที่สำคัญคือมรดกดังกล่าวได้ส่งผ่านมาในรูปของสื่อคือภาษาซึ่งการแปลแต่งไม่ได้ทำลายเนื้อหาอันลึกซึ้งนั้น กลับทำให้มีความหมายแก่ผู้รับมากขึ้น ทั้งนี้ตรงกับที่เจตนา นาควัชระ ได้ตั้งข้อสังเกตอันน่าสนใจว่า

... ศาสดาทูพระองค์ ... เป็นผู้มีความเป็นเลิศในการใช้ภาษา มิได้ใช้ภาษาในระดับสื่อความทั่วไปในระดับเดียว แต่มีความสามารถเชิงวรรณศิลป์ที่จะใช้สำนวนโวหาร หรือความเปรียบ อธิบายความคิดที่ลุ่มลึกและซับซ้อนให้ผู้อื่นเข้าใจได้ ... เมื่อศาสนาแผ่ขยายในต่างแดนข้ามพรมแดนของภาษา ข้ามช่วงของกาลเวลานับได้เป็นร้อยเป็นพันปี ลัทธิธรรมที่อยู่ในคำ

สอนมิได้สูญหายไป การเผยแพร่ศาสนาในบริบททางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่ต่างไป จากจุดกำเนิด จึงถือได้ว่าเป็นความสำเร็จในทางภาษาได้อีกเช่นกัน (๒๕๓๒: ๔๗๒)

คุณูปการอย่างยิ่งของพุทธศาสนาต่อลักษณะ เฉพาะ ของวรรณคดีตั้งแต่สมัยอยุธยาและ แสดงชัดยิ่งขึ้นในรัตน โกสินทร์ตอนต้นก็คือความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ กวีสมัยรัตน โกสินทร์ ตอนต้นสามารถสื่อความคิดระดับ โลกุตตรธรรมผ่านความเข้าใจในโลกียธรรมและสัมพันธ์ทางอารมณ์ ของบุคคล ตัวละครในงานประพันธ์ของยุคนี้มีมิติทางอารมณ์และพฤติกรรมที่ซับซ้อนหลากหลายมากกว่าที่ปรากฏในงานส่วนใหญ่ของอยุธยา เนื้อหาทางอารมณ์ เช่นนี้ ได้สร้างความลุ่มลึกแก่สติปัญญา ของผู้เสพด้วย และเป็นเครื่องชี้ว่าวรรณคดีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ก้าวไปไกลกว่าวรรณคดี สมัยอยุธยา โดยเฉพาะในแง่ความเข้าใจเกี่ยวกับมนุษย์ ดังเห็นได้ว่าความเข้าใจในส่วนประกอบ ทางจิตเชิงบุคคลทำให้วรรณคดีสมัยนี้แสดงความสมดุลระหว่างส่วนดีและด้อยของตัวเอง และสามารถสร้างความมหรรศจรรย์จากความชื่นชมในตัวเอกพร้อม ๆ กับทำให้ความเห็นใจในฝ่ายปฏิปักษ์

วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มิได้รับอิทธิพลของแนวคิดจากวรรณคดีในยุคก่อนเท่า นั้น ยังได้รับอิทธิพลจากวรรณคดีร่วมสมัยของตน เช่นวรรณคดีแปลจากพงศาวดารต่างประเทศ คือ สามก๊ก ไซฮั่นและราชาธิราช เป็นต้น ซึ่งได้ให้ความเข้าใจในลักษณะร่วมของมนุษย์ต่างชาติต่าง ภาษาต่างสมัย ที่เน้นความสำคัญของปัญหาในทางโลก และความสำคัญของประสบการณ์ในชีวิตของ คนทั่วไป อันได้ส่งอิทธิพลต่อการผูกเรื่อง พระอภัยมณี ในแนวที่แตกต่างไปจากแนว เรื่องแบบเดิม เมื่อประสมประสานกับความเข้าใจอันละเอียดอ่อนในธรรมชาติของมนุษย์ของสุนทรภู่เองอันเป็นผล ส่วนหนึ่งจากการเรียนรู้ในประสบการณ์เฉพาะตัว และอิทธิพลของบริบททางสังคมตลอดจนปฏิสัมพันธ์ กับผู้เสพวรรณคดีที่ขยายวงกว้างขึ้น พระอภัยมณีจึง เป็นเรื่อง que แสดงเอกลักษณ์ของยุคอันโดดเด่น โดยเฉพาะนาฬิกาชีวิตในแง่คุณสมบัติของตัวเอง โครงเรื่อง que แสดงภาวะหม่นเวียนระหว่างสุขและศึก และการที่ตัวเอกฝ่ายหญิงคือนางละเวงมีบทบาทเป็นฝ่ายปฏิปักษ์ที่ดึงดูดใจอย่างยิ่ง

ในกรอบของ โลกทรรศน์ทางพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณคดี มนุษย์มีความยิ่งใหญ่ที่จะ กำหนดเจตจำนงของตนแม้ด้วยเหตุผลที่ผิดแผกกัน เช่น ความมุ่งมั่นในอุดมคติ ในร่ายยาวมหา เวสสันดร หรือการตอบสนองต่อแรงปรารถนาจนทำทลายต่อการลงทัณฑ์ของเทพเจ้าในอิเหนา และความเชื่อมั่นในการตัดสินใจของรจนานัทำให้ทนการคำหยาบเย้ยหยันได้ แม้ว่ามนุษย์เป็นส่วน

หนึ่งของธรรมชาติและมโนภาพบังคับควบคุมธรรมชาติได้อย่างถึงที่สุดจึงต้องฝากตัวไว้ในธรรมชาติ พุทธศาสนาก็ได้สอนให้มนุษย์เผชิญกับปัญหามากกว่าหลีกเลี่ยงปัญหา การกล่าวอ้างถึง "กรรม" ในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไม่ใช่เพื่อบรรเทาความคับแค้นเมื่อต้องยอมจำนนเท่านั้น ยังแสดงถึงการเผชิญหน้ากับปัญหาแม้ต้องแลกกับชีวิตท่ามกลางข้อจำกัดของความเป็นมนุษย์ ในวรรณคดีตั้งแต่สมัยอยุธยามนุษย์อาจเทียบความยิ่งใหญ่กับธรรมชาติไม่ได้ แต่ก็ยอมจำนน เช่นสัตว์อื่น ความผูกพันต่อธรรมชาติในวรรณคดีสมัยอยุธยาที่เด่นชัดที่สุด เกิดขึ้นด้วยความตระหนักในความสำคัญของธรรมชาติซึ่งอยู่บนพื้นฐานของการให้ความสำคัญแก่มนุษย์เอง ดังเห็นว่ามนุษย์ผู้ยิ่งใหญ่อาจสร้างความหวั่นไหวแก่ธรรมชาติได้ ในส่วนของชนวรรณศิลป์ทพรรณนาธรรมชาติมีเพื่อจุดประสงค์หลายประการ คือ การแสดงสัมผัสทางอารมณ์อันยิ่งใหญ่ ความเข้มข้นของเหตุการณ์ ความสำคัญของเหตุการณ์ ความสัมพันธ์ระหว่างตัวละคร กระบวนการทางจิตสำนึกของตัวละคร สิ่งเหล่านี้ได้พัฒนาอย่างเข้มข้นและหลากหลายขึ้นในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยมีเอกภาพกับวิสัยทัศน์อื่นของเรื่อง

การแสดงธรรมชาติในลีลาอุดมคตินิยมของวรรณคดีตั้งแต่อยุธยาและยังปรากฏในรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นเครื่องชี้พลังของจินตนาการของกวีซึ่งเป็นลักษณะร่วมกับผู้ประกอบศิลปะแขนงอื่นของวัฒนธรรมไทย เป็นเครื่องแสดงว่าโลกของจินตนาการได้แสดงความจริงใหม่ในภาพมากกว่าสิ่งที่จำลองจากความจริงเท่าที่ตาเห็น แม้ว่าลักษณะเช่นนี้จะลดลงในวรรณคดีรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในงานประเภทนิราศกลอน ซึ่งเอาใจใส่ต่อเหตุการณ์ในประสบการณ์เฉพาะหน้าและความเคลื่อนไหวของผู้คนอันสร้างความสนใจมากขึ้น ก็ยังไม่มีถึงความผูกพันกับธรรมชาติและสัมผัสทางอารมณ์อันเนื่องด้วยธรรมชาติที่สะท้อนความเคียดแค้นของชีวิตยามยากไร้ตกต่ำ เช่น ในนิราศของสุนทรภู่ซึ่งยังรักษาแก่นของนิราศไว้อย่างงดงาม

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

การใช้ขนนิราศในการแสดงตัวละครได้อย่างมีพลังและสัมพันธ์กับแก่นเรื่องปรากฏชัดที่สุดในลิลิตเตล่งพ่าย ซึ่งเป็นวิสัยทัศน์สำคัญที่ให้ความชื่นชมว่ามนุษย์อาจยิ่งใหญ่ได้ แม้มีความอ่อนแอก็สามารถเลือกรักษาเกียรติยศไว้เหนือชีวิต และข้อจำกัดของมนุษย์ไม่สามารถทำลายความน่าชื่นชมในความเป็นมนุษย์ได้ ในสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย ซึ่งมักเป็นที่สนใจกันในแง่ที่สามารถแต่งเทียบงานแบบฉบับในสมัยอยุธยาจนถึงเป็นสิ่งขีดหน้าชุดตาของยุคสมัย ก็ได้อาศัยเนื้อเรื่องเดิมตาม ปัญญาสชาดก เป็นอุปกรณ์สำคัญในการแสดงความแกร่งกล้าของมนุษย์ในการผจญความทุกข์ในท่าม

กลางธรรมชาติอันเป็นปฏิบัคษ์ นับเป็นจุดยอดของพฤติกรรมที่ให้ความมั่งคั่งของเนื้อหาได้อย่าง น่าตื่นใจในการจัดองค์ประกอบของจินตนาการและวัสดุเชิงนิยายในแบบแผนของโบราณ ความคิดที่ว่าโลกธรรมชาติเป็นสิ่งที่ท้าทายและพิสูจน์คุณค่าของความเป็นมนุษย์ซึ่งอาจมองไม่เห็นในโลก วัฒนธรรมได้ปรากฏในขุนช้างขุนแผนด้วย โดยเฉพาะในตอนที ๑๔ ซึ่งชี้ว่าความรักอันคู่คี่มิของ ขุนแผนและวันทอง เป็นสิ่งที่อยู่เหนือการปรุงแต่งใด ๆ ในทางวัตถุและเงื่อนไขทางวัฒนธรรม ความพิศในชีวิตของวันทองที่ถูกประหาร เพราะเหตุผลทางวัฒนธรรมนั้นแสดงการผจญกับชะตา กรรมอันยิ่งใหญ่ซึ่งไม่อาจบิดเบือนลักษณะส่วนดีภายในของมนุษย์ได้

สิ่งที่น่าสนใจก็คือวรรณคดีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีความเอาใจใส่ต่อภาษาอยู่มาก ความตระหนักในความสำคัญของเสียงและความหมาย และความประจักษ์ในความสัมพันธ์ของเสียง และความหมายปรากฏในการเลือกพื้นวัสดุคือถ้อยคำอย่างพิถีพิถันในลักษณะ เฉพาะตัวของผู้แต่ง กลวิธีที่เรียกว่าการเล่นคำอาจเป็นเพียงการประดับตกแต่งตามแบบแผนที่ยึดถือกัน หรือเป็นความ เจียมแหลมของกวีที่จะแสดงองค์ประกอบของความประสาธน์ของเสียงและความหมายทั้งที่คล้ายตาม กัน และ/หรือขัดแย้งกันได้อย่างกลมกลืน และเป็นวัสดุชักนำผู้อ่านสู่จินตนาการและแรงกระทบ อารมณ์อันหลากหลายอย่างมีพลัง ความประสาธน์เกาะเกี่ยวของเนื้อหาและรูปแบบของวรรณคดีใน ยุคนี้ เป็นสิ่งที่น่าพิจารณา และน่าจะเป็นเหตุผลสำคัญของการประเมินค่างานประพันธ์ดังกล่าวใน ฐานะวัตถุสุนทรีย์ซึ่งบันทึกและสื่อประสบการณ์ที่ดำรงอยู่อย่างมีความหมายทั้งต่อสมัยของการสร้าง งานและสมัยที่ต่อเนื่องมาซึ่งจะเป็นการศึกษาในบทต่อไป

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย